

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 4 (22)

**м. Київ
2018**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (22) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2018. – 224 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректура), І.В. Шарабанова (коректура, верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 9 від 20 грудня 2018 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 12 від 20 грудня 2018 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Микола БАЛАБАН

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ БИТВИ ЗА ЛЬВІВСЬКИЙ ВИСТУП У НІМЕЦЬКОМУ
ВІЙСЬКОВОМУ АРХІВІ ФРАЙБУРГА 5

Златко ЗЛАТАНОВ

ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ «МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ
ВІЙНУ НА МАПІ УКРАЇНИ»: ПОТЕНЦІЙНИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОНТЕНТ 14

Аліна ІВАНЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ЛЕЩАТАХ НАЦИСТСЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ»:
ОГЛЯД СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 25

Юрій СКРИПНИЧЕНКО

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦИСТСЬКОЇ
ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В СФЕРІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ НА ХАРКІВЩИНІ
В 1941–1943 рр. 39

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Олена ДЕНИСЕНКО

ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ (1918) 47

Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр. 57

ГРАНІ ВІЙНИ

Володимир РУГАЛЬ

ПОХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВЕРМАХТУ ТА ЙОГО СОЮЗНИКІВ
У м. КИЄВІ 66

РЕАЛІЇ ОКУПАЦІЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Олексій ГОНЧАРЕНКО

ОСОБОВИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІЦІЙНИХ ФОРМУВАНЬ
РАЙХСКОМІСАРИАТУ «УКРАЇНА» В ОКУПАЦІЙНОМУ ПОВСЯКДЕННІ: ЖЕРТВИ
ОБСТАВИН, ПАТОЛОГІЧНІ КАТИ ЧИ ІДЕЙНІ ПРОТИВНИКИ РАДЯНСЬКОГО
РЕЖИМУ? (1941–1944) 77

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ

Дмитро ВЕДЕНЄВ, Андрій СЛЮСАРЕНКО

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТВОРЕННЯ СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ЗБРОЙНИХ СИЛ
УКРАЇНИ: СПРЯМОВАНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ЗАХОДИ 95

НАУКА В МУЗЕЇ

Лариса НЕСТЕРУК

АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ
ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2018 РІК 109

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ

КОЛЕКЦІЇ З РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ. ДЖЕРЕЛЬНО-ІНФОРМАТИВНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ 124

Світлана ДЕМЧЕНКО

ДОЛІ ПОДІЛЬСЬКИХ ЄВРЕЇВ (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-го») 137

Ярослава ПАСІЧКО

«АКЦІЯ-51» 148

Оксана ЯНКОВЕНКО

ВИШИВАНКИ У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ЗРІЗ І МУЗЕЙНИЙ КОНТЕНТ 159

ОСОБЛИВОСТІ МУЗЕЙНОГО НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ

Володимир КРИМІНСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ КОМПЛЕКТУВАННЯ МУЗЕЙНИХ ФОНДІВ У РАМКАХ МУЗЕЙНИХ
ЕКСПЕДИЦІЙ 173

МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ

Наталя ФІЛАТОВА

ЗАПИТ ПРО МАОРІЙСЬКОГО ВОЇНА, ЗАГИБЛОГО В УКРАЇНІ 179

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Наталія ГАМАРНИК

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ».
ПІДСУМКИ 2018 РОКУ 193

Світлана ДЕМЧЕНКО

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «УВАГА! ПОШУК!
НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-ГО...». ПІДСУМКИ 2018 РОКУ 201

ІЗ ПРАКТИКИ МУЗЕЙНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ

Ірина РУДЕНКО

РЕСТАВРАЦІЯ КАРТ У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ
СВІТОВІЙ ВІЙНІ 213

НАШІ АВТОРИ 222

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.253:355(430):355.422(477.8)“1941”](045)

© *Микола БАЛАБАН*

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ БИТВИ ЗА ЛЬВІВСЬКИЙ ВИСТУП У НІМЕЦЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ АРХІВІ ФРАЙБУРГА

У статті здійснено аналіз комплексу джерел Німецького військового архіву в Фрайбурзі на прикладі одного з епізодів бойових дій на Львівському виступі в червні 1941 р. Аргументовано, що завдяки залученню німецьких архівних матеріалів бойові дії між 6-ю армією РСЧА та 17-ю армією Вермахту можна розглядати як окрему битву в рамках Стратегічної оборонної операції на Західній Україні. Звернено увагу на недостатнє висвітлення цієї теми в історіографії Другої світової війни та джерелознавчих виданнях. Автор пропонує на кількох прикладах розглянути цінність бойових документів Вермахту для перевірки опублікованих спогадів військовослужбовців РСЧА. Окрему увагу приділено структурному аналізу формування документів штабами німецьких дивізій.

Ключові слова: *битва за Львівський виступ, Стратегічна оборонна операція на Західній Україні, Друга світова війна, Вермахт, Радянська армія, червень 1941 р., Німецький військовий архів, дивізійні відділи.*

Не викликає сумнівів той факт, що історія Другої світової війни загалом належить до найбільш досліджених тем у світовій та українській історіографії. Про соціальні, політичні, економічні, національні та військові аспекти цього конфлікту написано тисячі монографій та розвідок. Як зазначає О. Лисенко, «дослідження Другої світової війни давно оформилося в самостійний напрям. Окрім предмета опрацювання, він володіє власними організаційними формами...» [1, 9].

Щодо воєнної історії німецько-радянської війни, то радянська історіографія «Великої вітчизняної війни» створила колосальний масив досліджень з цієї тематики. Про це влучно висловився професор М. Коваль: «Історія бойових дій на фронтах війни була наче поділеною на гласну і не-гласну. До першої належали операції і битви, які для радянської сторони завершилися успішно, до другої – невдалі чи незавершені. Останні або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай стисло (катастрофи 1941–1942 рр. на території України, трагедія Кримського фронту тощо)» [2, 36].

Результатом такого тенденційного підходу стало уникнення детального розгляду бойових дій першого місяця війни. Дослідження мали здебільшого загальний характер та тенденцію до об'єднання всіх боїв терміном «Стратегічна оборонна операція на Західній Україні».

У дослідженнях використовується цей термін для характеристики бойових дій на Західній Україні від 22 червня до 6 липня 1941 р. На таку дефініцію натрапляємо в сучасному широкомасштабному дослідженні «Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Кампании и стратегические операции в цифрах» під керівництвом М. Морозова [3, 54]. В. Грицюк у монографії «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України» використовує загальне означення – Прикордонна битва [4, 27].

Винятком стала лише грандіозна битва за Дубно – Луцьк – Броди (23–29 червня 1941 р.) – одна з найбільших танкових битв Другої світової війни, що розглядається як окрема битва в рамках операції [5; 6]. Характерною рисою досліджень цієї битви є розгляд дій танкових дивізій 4-го механізованого корпусу як частини битви на півночі. Таку саму логіку можна застосувати до опублікування джерел описаної вище проблематики, про що йтиметься нижче.

Проте така ситуація, на нашу думку, не відображає реальної оперативної обстановки першого тижня німецько-радянської війни, адже підрозділам 17-ї армії Вермахту вдалося ізолювати 6-ту армію на Львівському виступі та не допустити прориву її танкових дивізій на оперативний відрізок основного прориву 1-ї танкової групи Клейста.

Військовий теоретик Тревор Дюпуй характеризує битву як добре окреслені за тривалістю, площею та застосованими силами бої, де задіяні сили використовувалися для досягнення специфічних воєнних цілей [7, 65–67]. Ми можемо переконатися, що бойові дії на Львівському виступі мають всі характерні ознаки битви.

На нашу думку, битву за Львівський виступ варто виділити в окрему дослідницьку категорію в рамках загальної Стратегічної оборонної операції на Західній Україні. Насамперед варто зазначити, що лінія кордону між СРСР та Третім райхом на захід від Львова мала характерний виступ від Сокаля на півночі через Любачів та Радимно, а далі вздовж ріки Сян через Перемишль та Сянок до схилів карпатських гір поблизу Турки. Такий обрис кордону дістав назву Львівського виступу. Він дав змогу Радянській армії мати зручний плацдарм у разі нападу на Третій райх [8, 36].

У зв'язку зі стратегічним положенням на «Виступі» було сконцентровано потужне угруповання військ, об'єднаних у 6-ту армію під керівництвом генерала Івана Музиченка. Серед інших підрозділів до складу армії входив 4-й механізований корпус генерала Андрія Власова, у якому перебували найбільш боєздатні частини РСЧА (8-ма та 32-га танкові дивізії і 81-ша моторизована дивізія).

Зі сторони Вермахту вздовж Львівського виступу концентрувалися піхотні підрозділи, об'єднані в 17-ту армію під командуванням генерала Карла Генріха

фон Штюльпнагеля. Окрім дев'яти піхотних дивізій, до складу армії входив гірський корпус генерала Людвіка Кюблера у складі 1-ї та 4-ї дивізій гірської піхоти.

Театром бойових дій для обох сторін став простір між вищеописаною лінією кордону та Львовом. Завершенням битви стало взяття Львова німецькими військами 30 червня 1941 р. та відхід підрозділів 6-ї армії на схід зі значними людськими та технічними втратами. На оперативному рівні армії Штюльпнагеля вдалося «зв'язати боями» танки 4-го механізованого корпусу та не допустити зриву головного танкового удару Вермахту, що проходив північніше «Виступу». Проте саме ці бої дали змогу радянській владі утримувати Львів упродовж восьми днів.

Завдяки боям на «Виступі» війська Третього райху увійшли до Львова лише 30 червня. За цей час у місті відбулися драматичні події, зокрема: спроба ОУН підняти повстання, вуличні перестрілки, масові арешти та вбивство близько 4 тис. ув'язнених у тюрмах НКВС [9, 63]. Оскільки більшість підрозділів 4-го механізованого корпусу дислокувалися у Львові, мешканці міста стали свідками постійного пересування танків, бойових машин та іншої військової техніки.

Для дослідження подій на Львівському виступі можна використовувати джерельну базу, представлену широким колом матеріалів. Це, зокрема, его-документи учасників боїв – солдатів та офіцерів Вермахту та РСЧА, щоденники та спогади цивільних, а також фотодокументи та кінохроніки. Проте найважливішим джерелом є документи, підготовлені обома сторонами безпосередньо під час бойових дій, штабними органами відповідних бойових частин. Це радянські документи, доступ до яких, на жаль, є обмежений (а значить, ми не можемо скласти цілісного та об'єктивного уявлення про цей комплекс джерел) та документація Вермахту, що зберігається у Військовому архіві у Фрайбурзі.

Наймасивнішим серед видань, які вміщують радянські військові документи Другої світової війни, є «Сборник боевых документов Великой Отечественной войны», розроблений військово-навчальним управлінням Генерального штабу Радянської армії. Томи були надруковані під грифом «таємно» і призначалися для службового користування – імовірно, підготовки офіцерів командування. За період з 1947 до 1960 р. було опубліковано 43 томи, з-поміж них лише 33-й та 36-й уміщують військові документи 1941 р. Знаково, що 33-й том, присвячений бойовим діям бронетанкових та механізованих військ, не наводить жодних документів, що стосуються підрозділів 4-го механізованого корпусу [10]. Основа доступних бойових документів була розміщена в 1958 р. у 36-му томі збірника. У ньому також були надруковані документи Польового управління Південно-Західного фронту та документи штабу 6-ї армії [11].

Попри те, що представлені військові документи надзвичайно цінні для дослідника, вони мають сухий та фрагментарний характер і обмежуються бойовими донесеннями, наказами, доповідями начальника штабу та оперативними зведеннями штабів 6-ї армії та Південно-Західного фронту. Як зазначає Ю. Фасольняк

у своїй статті про оточення 6-ї та 12-ї армій, така ситуація з джерелами пов'язана з «відсутністю більшої частини документів, утрачених під час бойових дій або знищених за наказом армійського командування» [12, 245].

Зовсім інакше було з документами, створеними Вермахтом. В архіві у Фрайбурзі ми виявили достовірні описи подій на рівні окремих дивізій, які дають змогу точно реконструювати події у період з 28 до 30 червня 1941 р.

Мета пропонованої статті – ознайомити дослідників із комплексом документів, які зберігаються в Німецькому військовому архіві у Фрайбурзі і дотепер не вивчені українськими науковцями.

Для дослідників військової історії Фрайбурзький архів має надзвичайно велику цінність. У ньому зібрані документи військової історії від часів Священної Римської імперії до сучасного Бундесверу, а значна частина архіву – це документація Вермахту, пов'язана зі Збройними силами Третього райху (1935–1945).

Документи архіву, серед яких, зокрема, карти, фотографії та особисті справи, датовані від 1867 р. і до сьогодні, належать прусько-німецькій армії, Імперському флоту, колоніальним військам, Фрайкору, Рейхсверу, Вермахту, а також Національній народній армії та прикордонним військам НДР. Крім того, в архіві можна знайти багато особистих документів німецьких військовослужбовців. Частину архівних документів за період до 1945 р. було втрачено внаслідок авіаційних атак та пожежі 1945 р. у Потсдамі, де на той час зберігалася значна кількість матеріалів.

Для дослідження битви на Львівському виступі основними комплексами джерел, які зберігаються у Фрайбурзькому архіві, є дивізії Вермахту, які брали в ній участь, зокрема: 1-ша дивізія гірської піхоти (1. Gebirgs-Division), 4-та дивізія гірської піхоти (4. Gebirgs-Division), 24-та піхотна дивізія (24. Infanterie-Division), 68-ма піхотна дивізія (68. Infanterie-Division), 71-ша піхотна дивізія (71. Infanterie-Division), 97-ма легкопіхотна дивізія (97. leichte Infanterie-Division), 100-та легкопіхотна дивізія (100. leichte Infanterie-Division), 257-ма піхотна дивізія (257. Infanterie-Division), 262-га піхотна дивізія (262. Infanterie-Division), 295-та піхотна дивізія (295. Infanterie-Division), 296-та піхотна дивізія (296. Infanterie-Division) [13–23].

Ці частини були об'єднані командуванням 17-ї армії (Armeeoberkommando 17) та 49-го гірського корпусу (XXXXIX. Gebirgskorps) [24; 25].

Документи всіх перелічених підрозділів зберігаються у Фрайбурзькому військовому архіві. Вони мають уніфікований та типологізований стиль штабних записів. Їхня структура складається з частин, вироблених відповідними дивізійними відділами: Ia – Відділ управління (Abteilung Ia – Führungsabteilung), Ic – Відділ розвідки (Abteilung Ic – Feindaufklärung), IIa/IIb – Відділ кадрів (Abteilung IIa/IIb – Adjutantur: Personalwesen), Ib – Квартирмейстер/служба тилу (Abteilung Ib – Quartiermeister), III – Юридичний відділ (Gericht), Iva – Відділ постачання

(Intendant), IVb – Санітарний відділ (Div. Arzt), IVc – Ветеринарний відділ (Div. Veterinär), IVd ev./kath. – Відділ духовної опіки (Div. Geistliche).

Для дослідження битви за Львівський виступ особливий інтерес представляють військові щоденники (Kriegstagebücher), створені відділами управління названих вище дивізій. У них щодня та погодинно описано діяльність підрозділів у складі дивізій, їхні бойові дії, обставини, географічні локації та дороги, якими рухалися підрозділи. Тут також оприлюднені повідомлення розвідки та накази командування, схеми окремих боїв та власних позицій.

Такий насичений фактами, систематизований та широкий масив документів дає змогу дослідникам із високою точністю реконструювати бойові дії літа 1941 р. Окрім цього, ми можемо перевірити достовірність епо-документів. Наприклад, спогади радянських офіцерів, учасників боїв на Львівському виступі генералів Миколи Попелья, Миколи Антипенка, Олександра Єгорова, Івана Баграмяна, підполковника Тимофія Шашла [26–30]. Окрім користі фактологічної деконструкції, дослідники зможуть детально простежити за формуванням пояснювальних наративів про катастрофу літа 1941 р.

Для ілюстрації можемо навести спогади Олександра Єгорова, який на той час був начальником штабу 63-го танкового полку 32-ї танкової дивізії, що входила до складу 4-го механізованого корпусу. Описуючи бої на Львівському виступі, він зазначає, що поблизу с. Шкло (30 кілометрів на захід від Львова) підрозділи його полку не раз вступали в бій з німецькими танками. Один з епізодів – почута Єгоровим радіопередача одного з командирів батальйону майора Колхідашвілі.

«Я другий, я другий, – продовжує Колхідашвілі. – Батальйон піхоти та п'ятнадцять танків противника прорвалися до мосту біля села Шкло... Веду бій» [28, 19].

Річ у тім, що в середній німецькій танковій роті за штатом налічувалося 19 танків [31 зв]. Водночас 68-ма піхотна дивізія Вермахту, що наступала на цій ділянці фронту, не мала жодних танкових підрозділів у власному розпорядженні. Отже, за допомогою військових щоденників німецьких дивізій дослідники можуть не лише перевірити спогади та свідчення, а й детально реконструювати епізод боїв біля с. Шкло.

Крім того, для дослідників відкривається можливість дослідити рівень ефективності, своєчасності та точності управління військами, яку проводив штаб Південно-Західного фронту. Для цього варто порівняти накази, бойові донесення та доповіді начальника штабу із записами бойових дій німецьких підрозділів.

Окремо слід наголосити на зображальних джерелах у вивченні військових дій літа 1941 р. Серед документів, які ми проаналізували, можна знайти детальні карти місцевості, з точно «промальованими» тактичними зонами відповідальності, щоденним просуванням військ, місцями боїв та позначенням районів, які зайняли радянські війська.

Переконаливою ілюстрацією є ситуативна мапа дійових дій станом на 30 червня 1941 р., виготовлена тиловою службою 71-ї піхотної дивізії [33 зв.].

На ній детально окреслено «коридор», яким рухався підрозділ, а також розташування окремих полків та штабів.

До зображальних джерел можна також зарахувати фотоматеріали щоденника Групи авіаційної розвідки 17-ї армії (Koluft 17). Аерофотозйомка руху радянської техніки здійснювалася майже щодня, а виготовлені та збережені фото відкривають перед дослідниками нові можливості щодо аналізу та реконструкції боїв. На одному з таких фото можемо бачити рух радянських танків по дорозі між селами Магерів та Немирів 24 червня 1941 р. [34 зв.].

Документи, що зберігаються у військовому архіві, також можуть мати високу цінність для дослідників соціальної, політичної та економічної історії. Штаби 17-ї армії та 49-го гірського корпусу підготували підбірку документів з описами промисловості, сільського господарства та інфраструктури на територіях, що захоплювали їхні підрозділи. Окрема частина звітів, надісланих до штабів, містить опис поведінки місцевого населення та його настрої внаслідок захоплення територій.

Яскрава ілюстрація такого типу документів – це доповідь командира 620-го гірського спареного полку від 10 липня 1941 р. У документі описано прибуття до Львова 30 червня і налагодження водо- та газопостачання, військової логістики в місті та взаємодію його підрозділу з військовим комендантом Львова полковником Вінтергерстом. У звіті також відзначено приятну зустріч солдатів підрозділу з місцевими мешканцями [35, 42–46 зв.].

Інший щоденний звіт від 1 липня 1941 р. командира 3-го батальйону 1-ї дивізії гірської піхоти капітана Зольмінгера відкриває значний спектр спостережень. У ньому враження німецьких військових про радянську армію, її солдатів, бої на Львівському виступі, навіть морально-психологічний стан після захоплення Львова та обсервації замордованих НКВС в'язнів місцевих тюрем, а також глибока індоктринація та віра в концепт «юдео-комунізму» [36, 32 зв.].

Підсумовуючи, варто зазначити, що, використовуючи матеріали штабів підрозділів Вермахту, ми можемо доволі точно реконструювати бойові дії на території України влітку 1941 р.

На нашу думку, активна розробка німецьких військових архівів створює для українських істориків нові можливості щодо формування самостійного й незалежного наративу Другої світової війни. Для відриву від традиційного радянського аналізу та оцінок бойових дій на території України необхідно використовувати якомога ширший комплекс джерел. Ми переконані, що одним із таких комплексів є документи, представлені у Військовому архіві Фрайбурга. Робота з ними відкриває нові тематичні перспективи та дослідницькі запитання.

Джерела та література:

1. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна. Кн. 1 // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: [у 2 кн.] / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України; Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 9–42.*
2. Коваль М. Друга світова війна і Україна (1939–1945). Історіософські нотатки. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 1999. – 76 с.
3. Морозов М., Елисеєв В., Кулагин К. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Кампании и стратегические операции в цифрах. Том 1 / М. Морозов, В. Елисеєв, К. Кулагин, С. Липатов, Б. Петров, А. Черняев, А. Шабаетов. – М., 2010. – 608 с.
4. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.
5. Былинин С. Танковое сражение под Бродами – Ровно 1941 г. – М., 2006. – 48 с.
6. Жаркой Ф. Танковый марш. Изд. 4-е, перераб. и доп. / Под ред. М.Ф. Жаркого. – СПб., 2015. – 230 с.
7. Дириу Т. *Understanding War: History and Theory of Combat.* – London: 1992. – P. 65–67.
8. Моргун Ю., Гречух В., Карпов А., Колокольчиков Д. 4-й механізований корпус Червоної Армії: історія створення. Частина 1 (3) // Цитаделя, Львівський мілітарний альманах / редкол.: О. Фешовець [та ін.]. – Львів.: Астролябія, 2010. – С. 36–48.
9. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 / Наукове товариство ім. Шевченка; Фундація Українського Вільного Університету в США. – Львів; Нью-Йорк, 2002. – 429 с.
10. Генеральный Штаб. Военно-научное управление. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Т. 33. – М.: Воениздат, 1957.
11. Генеральный Штаб. Военно-научное управление. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Т. 36. – М.: Воениздат, 1958.
12. Фасольняк Ю. Оточення 6-ї і 12-ї армій у серпні 1941 р.: деякі аспекти проблеми // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної наукової конференції / Відп. ред.: Легасова Л. – К., 2011. – 800 с.*
13. VA-MA RH 28-1 Bestandsbeschreibung.
14. VA-MA RH 28-4 Bestandsbeschreibung.
15. VA-MA RH 26-24 Bestandsbeschreibung.
16. VA-MA RH 26-68 Bestandsbeschreibung.
17. VA-MA RH 26-71 Bestandsbeschreibung.
18. VA-MA RH 26-97 Bestandsbeschreibung.
19. VA-MA RH 26-100 Bestandsbeschreibung.
20. VA-MA RH 26-257 Bestandsbeschreibung.
21. VA-MA RH 26-262 Bestandsbeschreibung.
22. VA-MA RH 26-295 Bestandsbeschreibung.
23. VA-MA RH 26-296 Bestandsbeschreibung.
24. VA-MA RH 20-17 Bestandsbeschreibung.
25. VA-MA RH 24-49 Bestandsbeschreibung.
26. Антипенко Н. На главном направлении (Воспоминания заместителя командующего фронтом). – М.: Наука, 1967. – 343 с.
27. Попель Н. В тяжкую пору. – М.; СПб.: Terra Fantastica, 2001. – 316 с.

28. Егоров А. С верой в победу (Записки командира танкового полка). – М.: Воениздат, 1974. – 221 с.
29. Баграмян И. Так начиналась война // 1941 год. Юго-Западный фронт. Воспоминания, очерки, документы. – Львов: Каменяр, 1975. – С. 8–23.
30. Шашло Т. Дороже жизни. – М.: Воениздат, 1960. – 252 с.
31. Kriegsstarke nachweisung 1175 (K. St. N. 1175) von 1.11.1941. mittlere Panzerkompanie.
32. VA-MA RH 26-71/66. 71.Div. Abt. Ib. T. B. Nr. 3 v. Abt. IVb.
33. VA-MA RH 20-17/762. Mit Koluft 17 vom San zum Donez. S. 8.
34. VA-MA RH 24-49/20. S. 42–46.
35. VA-MA RH 28-1/284. S. 32.

© **Николай БАЛАБАН**

ИСТОЧНИКИ К ИСТОРИИ БИТВЫ ЗА ЛЬВОВСКИЙ ВЫСТУП В НЕМЕЦКОМ ВОЕННОМ АРХИВЕ ФРАЙБУРГА

В статье проведен анализ комплекса источников Немецкого военного архива во Фрайбурге на примере одного из эпизодов боевых действий на Львовском выступе в июне 1941 г. Автор аргументирует, что благодаря привлечению немецких архивных материалов боевые действия между 6-й армией РККА и 17-й армией Вермахта можно рассматривать как отдельную битву в рамках Стратегической оборонной операции на Западной Украине. Обращается внимание на недостаточное освещение этой темы в историографии Второй мировой войны и источниковедческих изданиях. На нескольких примерах автор предлагает рассмотреть ценность боевых документов Вермахта для проверки публикуемых воспоминаний военнослужащих РККА. Особое внимание уделено структурному анализу формирования документов штабами немецких дивизий.

Ключевые слова: битва за Львовский выступ, Стратегическая оборонительная операция в Западной Украине, Вторая мировая война, Вермахт, Советская армия, июнь 1941 г., Немецкий военный архив, дивизионные отделы.

© **Mykola BALABAN**

The article analyzes the complex of sources of the Federal Military Archive Freiburg (Bundesarchiv-Militärarchiv (BArch-MA)) taking as an example the battle for Lviv Ledge in June 1941. Mr. Balaban argues that due to the use of German archival materials, the fighting between the 6th Soviet Army and the 17th Wehrmacht Army can be considered as a separate battle within the “Strategic Defense Operation in Western Ukraine”.

The author claims that the battle for Lviv Ledge should be defined as a separate research category within the general “Strategic Defense Operation in Western Ukraine”,

describing the line between the USSR and the Third Reich. The line runs west of Lviv, having a distinctive ledge from Sokal in the north through Lubachiv, Radymno and then along the Sian River through Przemysl and Syanok to the slopes of the Carpathian Mountains in the Turka region. Such an outline of the border was called the Lviv Ledge, allowing the Soviet Army to have a comfortable starting point for a potential attack on the Third Reich.

Further, the author evaluates the disposition of the Soviet Army. Because of the strategic position on the “Ledge” Soviet command concentrated the powerful military compound united into the Sixth Army under the leadership of General Ivan Muzychenko. Among others, the army incorporated the Fourth Mechanized Corps led by the General Andrey Vlasov, which contained one of the most combat capable units of the Soviet Army (8th and 32nd Panzer Divisions, and 81st Motorized Division).

After that, Mr. Balaban describes the troops of the Third Reich concentrated along the Lviv Ledge. The infantry units were united in 17th Army under the command of General Karl Henrik von Stulpnagel. It consisted of the nine Infantry Divisions, Special Mountain Corps with First and Fourth Mountain Divisions.

The researcher further argues that the theater of warfare for both sides was the land between the above-described border-line and the city of Lviv. As a result of the battle, Lviv was occupied by the German troops on June 30, 1941 and the Sixth Army was withdrawn to the East with significant human and technical losses.

At the operational level, the Stöhlpengel Army managed to tie up by skirmishes the tanks of the Fourth mechanized corps and prevent the breakdown of the main strike of Wehrmacht tanks happening north of the Ledge. However, these battles allowed the Soviet authorities to retain Lviv for eight days.

In the second part of the article, the author illustrates how to use the sources presented by a wide range of documents at the Federal Military Archive Freiburg that have not been yet studied by Ukrainian scholars in researching the events at Lviv Ledge. Also, based on several examples, Mr. Balaban introduces the possibility of checking the memoirs of Soviet officers about the fightings in the summer of 1941. The author pays special attention to the structural analysis of the documents’ production by the Headquarters of the German divisions.

Summing up, the author calls on the researchers of the Second World War on the territory of Ukraine to actively use the archival materials of the Federal Military Archive Freiburg, emphasizing that this will open up new thematic perspectives and research questions.

Keywords: *battle for Lviv ledge, Strategic defense operation in Western Ukraine, Second World War, Wehrmacht, Soviet Army, June 1941, German military archive, Divisional departments.*

УДК 069.8(093):94(477)“1930/1960”+913.43-028.27

© Златко ЗЛАТАНОВ

ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ «МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ НА МАПІ УКРАЇНИ»: ПОТЕНЦІЙНИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОНТЕНТ

У статті висвітлено новітній проект створення електронної карти музею, описано роботу з наповнення її інформаційної бази, викладено детальний перелік запитів (атрибутів) до кожного населеного пункту України, подано характеристику використаної джерельної бази, розкрито перспективи становлення проекту як важливого складника майбутньої експозиції Меморіального комплексу.

Ключові слова: карта, шари, атрибути, населені пункти, Друга світова війна, окупація, депортації, втрати, Вермахт, Червона армія, Голодомор, Меморіал.

Друга світова війна залишила глибокий слід в історії України. Упродовж 40 місяців – від червня 1941 р. до жовтня 1944 р. – українські терени були ареною найзапеклішого протистояння двох тоталітарних режимів. Двічі вогняний смерч прокотився українськими землями, не оминувши жодного міста, села і навіть найменшого хутора. Найбільш тяжкими та жорстокими були наступальні операції радянських військ, спрямовані на вигнання нацистів із теренів України. Із січня 1943 р. до жовтня 1944 р. на українській землі було проведено 13 наступальних і 2 оборонні операції. У 1944 р. в Україні воювало 50 % усіх сухопутних військ Червоної армії. У з'єднаннях Українських фронтів у 1944–1945 рр. українці становили 60–80 % від усіх воїнів [8, 554]. Лилася кров, нищилися матеріальні та духовні цінності. Окрім того, не варто забувати також про жахіття окупації, страшні експерименти радянського і нацистського тоталітаризму, драматичну історію українського національно-визвольного руху, багатомільйонні людські жертви.

У Національному музеї історії України у Другій світовій війні тема внеску України та її народу у справу знищення нацизму є пріоритетною у всіх напрямках музейної комунікації: науковому комплектуванні, експозиційній, видавничій, освітній діяльності та наукових дослідженнях.

У 2014 р. на замовлення Національного музею історії України у Другій світо-

Окрім адміністративно-територіального поділу, заслуговують на увагу і самі населені пункти. Розробники електронної карти внесли в базу 45 371 населений об'єкт, що існував станом на 1 січня 1946 р. Серед них – міста, містечка, селища міського типу, села, селища, хутори, колгоспи, радгоспи, робітничі поселення, машинно-тракторні, дослідні, селекційні станції, залізничні роз'їзди, залізничні станції тощо. За основу старих назв населених пунктів узяті найменування 1946 р., а за основу нових – 2014 р. Тому в деякі з доданих атрибутів карти були введені назви 2556 населених пунктів, які застосовувалися у воєнний період, а також нові назви всіх 917 населених пунктів України, що були перейменовані у 2015–2016 рр. в процесі декомунізації. Згодом були внесені старі кримсько-татарські назви населених пунктів, які застосовувалися на території Криму до 1944 р.

Основою електронної бази картографічного проекту «Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України» є таблиця з атрибутами.

Атрибути – це сукупність запитів, які містять необхідну інформацію про той чи інший населений пункт.

Тривалий час серед атрибутів карти було чимало службових (резервних) полів. Деякі з них стосувалися перепису населення 2001 р. Їх удалося видалити або замінити полями, що представляють більшу цінність для дослідників історії України у Другій світовій війні. Скажімо, у нові поля тепер можна вводити кількість осіб із населеного пункту, призваних до армії, кількість мобілізованих, що загинули на фронтах війни, кількість військовослужбовців, які загинули під час вигнання нацистів із того чи іншого населеного пункту, тощо.

Окремо слід сказати про ланки атрибутів, у які безпосередньо вводяться дані. Кількість атрибутів, які можна додавати в таблицю бази, не обмежена. Отже, можна створювати безліч нових полів для внесення будь-якої корисної короткої інформації хронологічного, історичного, географічного, демографічного та адміністративного змісту. Водночас виявилось, що загальна кількість символів у ланці того чи іншого атрибута обмежена. Фактично в текстове або числове поле можна ввести максимум 254 знаки. Тобто об'ємний текст у вигляді великих абзаців зберегти в ланці неможливо.

Для заповнення ланок атрибутів використовуються архівні дані, монографічні джерела, мемуаристика на тему Другої світової, чимало іншої літератури, а також карти бойових дій.

Слід зауважити, що досить часто архівні дані суперечили інформації, зазначеній у монографічних джерелах. Нерідко в документах вказувалися лише приблизні, округлені цифри. У такому разі в карту вносилися інформація, яка вважалася найбільш вірогідною.

Атрибути адміністративно-територіального змісту

Дані колонки дають чітке уявлення про зміни в адміністративно-територіальному поділі України за останні 70 років, містять назви багатьох зниклих хуторів, сіл, міст. Розробники карти внесли в атрибут «Назва населеного пункту на 1946 р.» 45 371 населений об'єкт, що існував на території УРСР у той період. За кілька десятиліть багато з них були або зняті з обліку, або затоплені водами штучно створених водосховищ, або об'єднані з іншими населеними пунктами. Де-факто на початок 2014 р. їх налічувалося лише 29 801. Хоча зрештою виявилось, що не всі сучасні й тогочасні села були введені розробниками у таблицю атрибутів, тому навіть цифра 45 371 є досить умовною. Так, у базу внесено лише 24 населені пункти Хустського району Закарпатської області, тоді як на сьогодні їх налічується 56.

Перелік атрибутів:

- «Назва населеного пункту до 1946 р.»;
- «Тип населеного пункту до 1946 р.»;
- «Назва населеного пункту на 1946 р.»;
- «Тип населеного пункту на 1946 р.»;
- «Район, до якого належав населений пункт на 1946 р.»;
- «Область, до якої належав населений пункт на 1946 р.»;
- «Примітка щодо долі населеного пункту» (затоплений, знищений після війни тощо);
- «Статус населеного пункту на сьогодні» (виключений з облікових даних, приєднаний до інших н. п., нежилий тощо);
- «Назва населеного пункту на початок 2014 р.»;
- «Назва населеного пункту після перейменування в процесі декомунізації»;
- «Тип населеного пункту на початок 2014 р.»;
- «Район, до якого належав населений пункт на початок 2014 р.»;
- «Область, до якої належав населений пункт на початок 2014 р.»;
- «Назва населеного пункту на початок 2014 р. (англійською мовою)»;
- «Тип населеного пункту на початок 2014 р. (англійською мовою)»;
- «Район, до якого належав населений пункт на початок 2014 р. (англійською мовою)»;
- «Область, до якої належав населений пункт на початок 2014 р. (англійською мовою)».

Атрибути, присвячені мобілізації населення

Тема кількості людей, мобілізованих до війська в роки війни, завжди була актуальною серед істориків. Усього до Збройних сил СРСР призвали 30 млн осіб, із них понад 9 млн – українці та вихідці з України [8, 553]. Мешканці сіл шанують свою історію, пам'ятають імена односельчан, що воювали в боях. Так, із с. Мельники Чорнобаївського району Черкаської області до лав Червоної армії

мобілізували 892 особи, з них загинули на фронті 268. На жаль, точні дані не завжди можна встановити, тому детальні цифри, що вводяться в ланки атрибутів, є особливо цінними.

Досить цікавим виявилось дослідження питання про кількість військовослужбовців, мобілізованих до РСЧА із Закарпаття. Наприклад, у праці «Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Закарпатська область» вказано, що після визволення м. Берегове восени 1944 р. до лав Червоної армії пішли добровольцями близько 700 осіб [3, 123]. Хоча відомо, що в 1944–1945 рр. РСЧА проводила в Закарпатті мобілізацію. Де-юре тоді цей край належав Чехословаччині, яка зі свого боку напередодні Другої світової була загарбана Угорщиною та Німеччиною.

Перелік атрибутів:

- «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту до Червоної армії в роки війни»;
- «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту, що загинули на фронтах війни».

*Атрибути, присвячені злочинним діям гітлерівців та їхніх союзників
під час окупації населених пунктів України*

Нацистський окупаційний режим завдав Україні колосальних збитків. У роки війни Україна втратила 4,5 млн цивільних громадян. На примусові роботи було вивезено близько 2,4 млн мешканців. Прямі економічні збитки УРСР становили 42 % від усіх збитків, завданих Радянському Союзові [11, 173]. В Україні повністю або частково були зруйновані тисячі сіл, міст і містечок. Окупанти створили кілька сотень гетто, місць примусового утримання і ліквідації населення. Відповідні атрибути в базі даних висвітлюють кількісні показники щодо кожного населеного пункту.

Варто відзначити, що в деяких архівних справах можна натрапити на неймовірно завищені цифри знищених або вивезених на примусові роботи жителів з того чи іншого населеного пункту. Очевидно, часто брали до уваги мешканців не лише одного села, селища або міста, а й прилеглих населених пунктів або навіть усього району.

Надзвичайно корисною під час наповнення електронної бази картографічного проекту стала праця «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)» [2]. Видання допомогло завершити роботу над колонкою атрибута, що стосується місць примусового утримання та знищення людей.

Перелік атрибутів:

- «Дата спалення населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації»;
- «Кількість мешканців населеного пункту, яких вивезли на примусові роботи під час окупації»;

- «Кількість мешканців населеного пункту, знищених гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації»;
- «Злочини проти єврейських жителів населеного пункту, здійснені гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації»;
- «Нацистські місця примусового утримання людей у населеному пункті під час окупації»;
- «Наявність гетто в населеному пункті під час окупації».

*Атрибут, присвячений людським втратам серед українського населення
під час Голодомору 1932–1933 рр.*

Голодомор 1932–1933 рр. – трагедія, яка негативно вплинула на передвоєнну демографічну ситуацію в Україні. Історики називають різні цифри втрат серед українського населення під час голоду. Деякі з цих цифр зіставні навіть з втратами України в роки війни. Тому для порівняльного аналізу в базі даних створено відповідний атрибут. Під час заповнення ланок цього атрибута використовувалися дані Національної книги пам'яті жертв Голодомору, розробленої Інститутом національної пам'яті України [6]. Видання містить поіменні списки жителів того чи іншого населеного пункту, при цьому не завжди встановлено причину смерті особи. Однак сама кількість людей, померлих за два роки, є значно вищою, ніж у попередні та наступні дворічні періоди. Це дає підстави припустити, що переважна частина їх загинула від голоду та від хвороб, спричинених недоїданням.

Характерно, що Голодомор оминув західні регіони та Крим, адже перші перебували у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії, а Півострів уходив до складу РРФСР. Отже, ця ланка в зазначених регіонах не заповнювалася. Більш того, відомо, що змучені голодом жителі Радянської України часто вирушали до Криму в пошуках продовольства. Як зазначив у 2007 р. голова Меджлісу Мустафа Джемілев: «Наше покоління пам'ятає багато розповідей своїх батьків про те, як у Криму почали з'являтися знесилені від голоду жителі українських сіл і міст, які дивом прорвалися через кордони НКВД. Багато з них знайшли порятунок у сім'ях кримських татар» [5].

Перелік атрибутів:

- «Кількість мешканців населеного пункту, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.».

Атрибути, присвячені датам окупації гітлерівцями і їхніми союзниками населених пунктів України та датам приходу Червоної армії у роки війни

З наукової точки зору встановлення дат окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками та дат їхнього вигнання становить значну цінність. Чимало населених пунктів упродовж війни нацисти окупували двічі, тричі і навіть чотири рази. Найбільше це відчули на собі Харківська, Житомирська та Черкаська області. Харків та Житомир – єдині обласні центри України, які чотири рази переходили з рук у руки. Під час заповнення ланок цих атрибутів

у пригоді стали документи державних та регіональних архівів, а також праця «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [7].

Варто пам'ятати, що перші населені пункти України були окуповані ще 2 листопада 1938 р., коли Угорщина внаслідок Першого Віденського арбітражу зайняла частину Закарпаття. Останні населені пункти, визволені Червоною армією від збройних формувань держав Осі, також належать до цього краю. Традиційно прийнято вважати датою остаточного вигнання нацистів та їхніх союзників з українських земель 28 жовтня 1944 р. Хоча слід зауважити, що через численні контратаки угорської та німецької армій бої за окремі населені пункти на Закарпатті тривали до кінця листопада 1944 р. (наприклад, бої на околицях м. Чоп). Під час роботи з Закарпатською областю допомогла монографія М. Вегеша та М. Токаря «Карпатська Україна на шляху до державотворення. До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України» [1, 313–322]. Праця дозволила встановити чимало дат окупації угорцями населених пунктів краю в 1938–1939 рр.

Перелік атрибутів:

- «Дата початку окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками»;
- «Дата остаточного вигнання гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Дата другої окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками»;
- «Дата третьої окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками»;
- «Дата четвертої окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками»;
- «Дата першого вигнання гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Дата другого вигнання гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Дата третього вигнання гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Загальний час окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками у днях».

Атрибути, присвячені військовим формуванням Червоної армії, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із того чи іншого населеного пункту, а також військовослужбовцям, що загинули в цих боях

Колонка з переліком збройних формувань СРСР, що брали участь в остаточному вигнанні військ держав Осі з населеного пункту, дає можливість простежити бойовий шлях тієї чи іншої частини під час боїв на території України в роки

німецько-радянської війни. Окремий атрибут дає змогу встановити, скільки військовослужбовців Червоної армії загинули в цих боях.

Перелік атрибутів:

- «Загальна кількість військовослужбовців Червоної армії, які загинули під час вигнання нацистів та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Фронти Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Армії Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Корпуси/групи Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Дивізії/бригади Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Полки/інші частини Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту».

Атрибути, присвячені військовим формуванням Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту

У базі даних створені колонки атрибутів для переліку збройних формувань нацистської Німеччини та її союзників, що брали участь у першій окупації того чи іншого села, селища, міста України. Це дає можливість визначити, які населені пункти були окуповані німецькими, а які – угорськими, румунськими чи словацькими частинами. Суттєву допомогу у встановленні військових формувань надали карти бойових дій.

Перелік атрибутів:

- «Групи армій Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту»;
- «Армії Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту»;
- «Корпуси Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту»;
- «Дивізії/бригади Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту»;
- «Полки/інші частини Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту».

Атрибути, присвячені місцям боїв українських національно-визвольних формувань у 1941–1960 рр.

Колонки призначені для внесення інформації про місця боїв українських національно-визвольних формувань, які точилися впродовж 1941–1960 рр. Це дії проти радянських партизанів, оточенців, окупаційних підрозділів військ держав Осі та органів держбезпеки СРСР, у яких брали участь Поліська Січ Т.Д. Боровця («Тарас Бульба»), УПА та інші структури, що боролися за самостійність України.

Серед перших сутичок із нацистами варто відзначити успішний бій сотні УПА під командуванням Г. Перегіняка («Коробка-Довбешка») поблизу с. Володимирець на Рівненщині 8 лютого 1943 р. Найактивніше проти гітлерівських окупаційних військ повстанці діяли в 1943–1944 рр.

Яскравим прикладом боротьби між бійцями УПА та військами НКВД є бій неподалік с. Гурби на Рівненщині у квітні 1944 р. Тоді останні здобули тактичну перемогу, змусили українських повстанців відступити, після чого спалили с. Гурби та сусіднє с. Антонівці на Тернопільщині. Проти радянських органів боротьба точилася і в повоєнний період. Так, останній бій загонів УПА з оперативною групою КДБ відбувся 14 квітня 1960 р. в Підгаєцькому районі Тернопільської області [9, 82].

Перелік атрибутів:

- «Інформація про місце, дату і результат бою між українськими національно-визвольними формуваннями та частинами Збройних сил гітлерівської Німеччини, а також її сателітів під час нацистської окупації»;
- «Інформація про місце, дату і результат бою між українськими національно-визвольними формуваннями та радянськими партизанами під час нацистської окупації»;
- «Інформація про місце, дату і результат бою між українськими національно-визвольними формуваннями та органами державної безпеки СРСР у 1944–1960 рр.».

Атрибути, присвячені депортаціям українського населення в 1947–1953 рр.

Тема депортацій українців у роки війни та в повоєнний період, як одна з трагічних сторінок вітчизняної історії, лише нещодавно почала активно досліджуватися науковцями Національного музею історії України у Другій світовій війні. Відповідні атрибути також з'явилися в таблиці карти в 2018 р. Кількість вивезених зі своїх осель мешканців вражає. Відповідно до постанови ЦК КП (б) У та РМ УРСР «Про переселення колгоспників і одноосібних селян в колгоспи і радгоспи південних областей Української РСР» з 1949 р. до 1953 р. із Західної України в південні області УРСР було переселено 370 тис. осіб [11, 60–63]. Під час операції «Захід» упродовж одного дня 21 жовтня 1947 р. із Західної України було депортовано понад 78 тис. осіб [10, 253]. Відповідно до «Угоди між СРСР і Польською Республікою про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого

1951 р. («Акція-51») були переселені в засушливі південні степи та східні регіони України 32 тис. осіб [4, 23].

Перелік атрибутів:

- «Кількість родин із населеного пункту, виселених під час сільськогосподарських переселень 1949–1953 рр.»;

- «Кількість родин із населеного пункту, виселених під час операції “Захід” у 1947 р.»;

- «Кількість родин із населеного пункту, виселених під час “Акції-51” у 1951 р.».

Підбиваючи підсумки початкового етапу роботи з картографічним проектом, варто наголосити, що ідея його виникнення, як і він сам, унікальні і становлять цінність для дослідників історії України у Другій світовій війні.

Нині триває завершення роботи зі старими атрибутами та наповнення ланок нових атрибутів таблиці електронної карти. Для цього опрацьовуються архівні дані та наукові публікації, присвячені місцям боїв українських національно-визвольних формувань, а також депортаціям українських сімей, які тривали впродовж 1947–1953 рр.

Після заповнення всіх ланок атрибутів необхідною інформацією та усунення деяких програмних недоліків можна буде демонструвати електронну карту пересічним відвідувачам музею на встановлених експозиційних дисплеях.

Джерела та література:

1. Вегеш М.М., Токар М.Ю. Карпатська Україна на шляху до державотворення. До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України. Монографія. – Ужгород: Карпати, 2009. – 256 с.
2. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – Київ, 2000. – 304 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Закарпатська область / Ред. кол. тому: Белоусов В.І. (гол. редкол.), Балега Ю.І., Балла Л.К. та ін. // АН УРСР; Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 810 с.
4. Кляшторна Н.О. Акція-51. Останні свідки. – Вінниця: ДКФ, 2006. – 256 с.
5. Меджліс: Кримські татари рятували українців від НКВД і Голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/307672-medzhlis-krimski-tatari-ryativali-ukrayinciv-vid-nkvd-i-golodomoru>, – Назва з екрана.
6. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Томи 1–22 / Редколегія: В.М. Хоменко (голова редколегії) та ін. // Український інститут національної пам'яті. – 2008.
7. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні / За ред. П.М. Костриби, С.Д. Пількевича, Ф.П. Шевченка. – Київ, 1963. – 488 с.
8. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
9. Пиріг Л. Проти Московщини за Україну! Нотатки філателіста // Пам'ятки України. – 2017. – № 10–12. – С. 82–86.

10. Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вибір (1939–1950-ті роки). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 275 с.
11. Сорока Ю.М. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944–1950-х роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Історія». – Вип. 91–93. – 2007. – С. 60–63.
12. Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В.А. Смолій, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2015. – 264 с.

© Златко ЗЛАТАНОВ

ЭЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФИЧЕСКИЙ ПРОЕКТ «МЕСТА ПАМЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ НА КАРТЕ УКРАИНЫ»: ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ КОНТЕНТ

В статье освещается новейший проект создания электронной карты музея, описывается работа по наполнению её информационной базы, подаётся подробный перечень запросов (атрибутов) относительно каждого населенного пункта Украины, даётся характеристика используемой источниковой базы, раскрываются дальнейшие перспективы становления проекта как важной составляющей будущей экспозиции Мемориального комплекса.

Ключевые слова: карта, слои, атрибуты, населенные пункты, Вторая мировая война, оккупация, депортации, потери, Вермахт, Красная армия, Голодомор, Мемориал.

© Zlatko ZLATANOV

ELECTRONIC AND CARTOGRAPHIC PROJECT “PLACES OF MEMORY ABOUT WORLD WAR II ON THE MAP OF UKRAINE”: POTENTIAL SOURCE CONTENT

The article covers the newest project of creating an electronic map of the museum, describes the work on filling its information base, provides a detailed list of requests (attributes) for each settlement of Ukraine, describes the source base used, reveals the further prospects of the project as an important component of the upcoming exposition of the Memorial complex.

Keywords: map, layers, attributes, settlements, World War II, occupation, deportation, losses, Wehrmacht, Red Army, Holodomor, Memorial.

УДК 930.2(477)“1941/1944”

© Аліна ІВАНЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ЛЕЩАТАХ НАЦИСТСЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ»: ОГЛЯД СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У публікації здійснено історіографічний аналіз дисертаційних досліджень 90-х років ХХ ст. та перших десятиріч ХХІ ст., на основі якого схарактеризовано тенденції детальнішого вивчення соціальних аспектів окупаційного минулого. У статті стверджується, що цей процес розпочався із середини першого десятиріччя ХХІ ст. і триває донині. Водночас зазначається, що недостатньо вивченими залишаються проблеми історико-правового характеру, а саме: особливості роботи місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури. Дослідження, проведені П. Рекотовим, О. Гончаренком та М. Куницьким, є лише першими спробами реконструкції цього важливого сегмента окупаційного минулого нашої країни.

Ключові слова: окупаційний режим, автор, дослідження, дисертація.

Про Другу світову війну та нацистську окупацію України на сьогодні написано чимало ґрунтовних праць. Їхня тематика охоплює значну кількість тематичних ніш. Водночас в історичних дослідженнях, присвячених тому трагічному періоду вітчизняної історії, наявні певні лакуни, пов'язані з вивченням становища українського суспільства, особливостей його функціонування й самоорганізації.

Однією із форм історичного пізнання є кваліфікаційні роботи – дисертаційні дослідження, автори яких претендують на присудження певних наукових ступенів. Згідно з вимогами до цього типу наукових робіт, їхні автори мають опрацювати достатній масив наявної історичної літератури та архівних джерел, визначити новизну та актуальність зазначених праць. Тому для нас важливо проаналізувати зміст цих робіт, виявити ставлення сучасних дослідників до проблеми становища українського суспільства в умовах окупаційного «нового порядку». Власне, виконанню цього завдання і присвячена пропонована публікація.

У період 90-х років ХХ ст. та першого десятиріччя ХХІ ст. вітчизняні науковці здійснили справжній прорив у дослідженні окупаційного минулого нашої країни. Причинами активізації розроблення та наукової інтерпретації зазначеної теми стали не лише недостатнє вивчення цієї проблематики в радянський період, її заангажованість партійними догматами, а й відкритий доступ до архівних джерел. Різноманітним аспектам окупаційного режиму були присвячені дисертації низки вітчизняних істориків, а саме: історико-правовим – П. Рекотова, соціокультурним – І. Спудки, економічним – О. Потильчака, І. Ветрова, Н. Глушенюк, релігійно-духовним – О. Лисенка, Ю. Волошина, В. Гордієнка, І. Грідіної та М. Михайлуци, примусовому вивезенню місцевого населення на роботи до Третього райху – Т. Пастушенко та В. Данильчук [1–13]. Дослідженням регіональних особливостей функціонування окупаційного режиму займалися І. Тарнавський, А. Скоробагатюк, І. Петрова, В. Удовик, Ф. Полянський, Ю. Олійник, В. Абакумова, К. Сміян, В. Власенко [14–22]. Агітаційно-пропагандистські впливи на місцеве населення досліджували Д. Титаренко, В. Гедз, М. Михайлюк, О. Салата, В. Яременко [23–27]. Побічно проаналізовано становище місцевого населення, а також схарактеризовано його соціальний статус у роботах А. Подольського та О. Гончаренка, які розглядали особливості геноциду єврейського народу України [28; 29]. Здебільшого географічні межі зазначених праць стосувалися території РКУ. На сучасному етапі наукових студіювань маємо чи не єдине комплексне дослідження ситуації у військовій зоні окупації, яке належить В. Нестеренку [30].

У працях указаних авторів здійснено реконструкцію різних аспектів окупаційного минулого, як-от: економічних, соціальних, релігійно-духовних, суто репресивно-каральних. На цій основі базувалися дослідження окупаційного режиму в другому десятиріччі ХХІ ст. Саме аналізу цих робіт і присвячена пропонується публікація.

У контексті окреслених завдань зазначимо, що нормативно-правове врегулювання різноманітних аспектів життя соціуму в часи окупації стало предметом наукових досліджень О. Гончаренка та М. Куницького. Зокрема, в дисертації «Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.)» О. Гончаренка детально описано нормативно-правове врегулювання цивільної, трудової та сімейної сфер функціонування українського соціуму. Досліджує науковець і систему адміністративного та кримінального законодавства, подекуди поверхово аналізує застосування кримінально-процесуальних норм, судового кримінального та цивільного процесу [29].

М. Куницький у праці «Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.)» більш детально акцентує увагу на практичному застосуванні норм тогочасного законодавства в окупованій Україні, можливостях місцевого населення у сфері захисту своїх прав від неправомірних посягань представників місцевої адміністрації та допоміжної поліції, інших членів суспільства, асоціальних елементів [31].

Засоби реалізації нацистської ідеології, особливості її сприйняття населенням окупованої території, основні форми самоорганізації суспільства в умовах окупації, їхня ідеологічна спрямованість розглянуті в дисертації В. Шайкана. Дослідник констатує, що головним ідеологічним завданням окупаційного режиму були дискредитація радянської влади, економічне пограбування, фізичне винищення й поневолення українського народу. Важливим є висновок автора про те, що діяльність громадських інституцій в окупованій Україні стала уособленням внутрішньої життєдайної сили української нації, яку не змогла підірвати окупаційна політика нацистської Німеччини [32].

Феномен колабораціонізму перебуває в центрі уваги В. Шайкан [33]. У праці дослідниці доведено, що екстремальні форми окупаційного буття зумовлювали співпрацю частини місцевого населення з окупантами в різних сферах суспільного життя. У дисертації досліджено також форми співпраці частини місцевої інтелігенції з німецькою владою в процесі створення органів місцевого управління та забезпечення їхньої роботи.

І. Дерейко, досліджуючи проблему функціонування поліцейних формувань на теренах РКУ, дійшов практично тих самих висновків, що і В. Шайкан: безпрецедентна жорстокість окупаційної влади, голод та нестача найнеобхіднішого призводили до колабораціонізму місцевого населення з ворогом [34].

Становище німецького населення південноукраїнських регіонів періоду окупації розкрито в дисертаційному дослідженні Н. Герус-Бахтіної. Як стверджує дослідниця, керівництво Третього району ставилося до етнічних німців відповідно до державної расової політики, одним із ключових положень якої було об'єднання всіх німців у Велику Німеччину на основі права народів на самовизначення. Через це фольксдойче належало стати одним із привілейованих прошарків та надійною опорою для німецької влади на окупованій території. В адміністративно-управлінському плані фольксдойче мали відігравати відповідну роль в адміністрації райхскомісаріату «Україна». Так, з-посеред представників їхнього списку нерідко призначали старост, бургомістрів, агентів поліції і гестапо, перекладачів [35].

Р. Губань у дисертаційному дослідженні звертає увагу на те, що українці, незважаючи ні на що, не полишали надій створити власну незалежну державу або автономне утворення під німецьким командуванням. Про це свідчать численні спроби: Олевська республіка (середина серпня – середина листопада 1941 р.), Колківська республіка (травень – жовтень 1943 р.), Карпатська республіка, яка навіть встигла оголосити себе незалежною, але лише на 3 дні (15–18 березня 1939 р.) [36].

Л. Мельнічук значну увагу у своєму дослідженні звертає на службу місцевого населення в окупаційних органах влади [37]. Першими, хто потрапив під пильну увагу німецької адміністрації, стали фольксдойче. Але вони виявилися професійно не готовими зайняти всі вакансії в органах місцевого управління. Цікаво, що німецькі керівники навіть не спромоглися відібрати потрібні кадрові резерви із фольксдойче та хоча б організувати навчання для них. Парадоксально,

але причини цього криються також і в принциповому небажанні німецьких керівників покращити якісний управлінський склад органів місцевого управління. Вважалося, що точного й неухильного виконання вказівок німецьких органів влади достатньо для ефективного управління окупованими територіями. Професійно підготовлені й навчені управлінські кадри могли виявляти відносну самостійність в ухваленні рішень. З часом на цій основі могла з'явитися нова соціальна еліта, яка б представляла загальносуспільні інтереси. А саме цього німецька окупаційна адміністрація намагалася не допустити.

Регіональним аспектам функціонування окупаційного режиму в РКУ присвячена праця С. Стельниковича [38]. У центрі уваги дослідника перебувала специфіка встановлення нацистської військової й цивільної адміністрацій, особливості організації окупаційного адміністративно-територіального утворення генерального округу «Житомир», процес формування й основні напрями діяльності української допоміжної адміністрації. Дослідник дійшов висновку, що нехтування національними та територіально-державними аспектами в процесі формування окупаційної адміністративно-територіальної системи сприяло увиразненню колоніального підходу до управління загарбаними землями.

Питання функціонування Київської міської управи впродовж вересня 1941 – лютого 1942 рр. перебували в центрі уваги О. Костючка. Автор дисертації дослідив процес створення та функціонування цього органу влади на початковому етапі окупації, коли влада в цій структурі належала прихильникам мельниківців. Дослідник вважає, що Київська міська управа в цей період виявилася нездатною проводити активну політичну й соціально-економічну діяльність [39].

Важливим і недостатньо вивченим напрямом досліджень окупаційного режиму стало повсякденне життя українського населення. Цим аспектам окупаційного минулого присвячені дисертації Т. Заболотної та Т. Нагайка. Предметом дослідження Т. Заболотної стало становище цивільного населення Києва в усій його окупаційній палітрі: матеріально-побутове забезпечення життя місцевого соціуму, вирішення повсякденних потреб (зокрема й культурних) мешканців міста, умови праці [40].

Т. Нагайко проаналізував повсякденне життя сільського населення центральних областей України. Дослідником було відтворено реалії повсякденно-побутового життя воєнних років в українському селі, а також виявлено нові аспекти соціально-правового становища та соціально-економічних реалій повсякденного життя сільських мешканців Центральної України в умовах нацистської окупації. У дисертації дістало подальшого розвитку вивчення соціальних аспектів аграрної політики нацистів в українському селі та її впливу на рівень життя сільського населення; розкрито особливості задоволення повсякденних соціально-побутових потреб сільського населення, зокрема у сфері дозвілля та відпочинку сільських мешканців центральних областей УРСР у 1943–1945 рр.; окреслено важливість і проаналізовано стан житлових проблем у контексті повсякденного життя сільського населення регіону після визволення від нацистської окупації [41].

Певну увагу вітчизняні дослідники приділили шляхам налагодження освітнього життя на окупованій території України. Серед цих авторів варто відзначити В. Гінду та І. Гончаренко.

Регіональне дослідження освітньої політики окупаційної адміністрації РКУ належить В. Гінді. У дисертації з'ясовано особливості заходів гітлерівського окупаційного режиму в соціокультурній сфері в регіоні, висвітлено питання освіти осіб німецької національності (фольксдойче) в окрузі, встановлено ступінь залежності освітніх закладів у регіоні від окупаційної влади, яка визначала спрямованість навчально-виховного процесу, проаналізовано вплив культурно-освітніх організацій на навчання і виховання дітей та молоді [42].

Становище закладів професійної освіти перебувало в центрі уваги І. Гончаренко. Дослідниця охарактеризувала заходи нацистської окупаційної адміністрації РКУ в культурно-освітній сфері, визначила типи закладів професійної освіти, особливості їхньої організаційної структури та навчально-виховного процесу, з'ясувала особливості заходів нацистського окупаційного режиму в соціокультурній сфері, концептуальні підходи політичного керівництва Третього району, адміністрації РКУ та генеральних округів до проблеми організації функціонування закладів професійної освіти для місцевого населення, висвітлила особливості підготовки кваліфікованих кадрів на теренах РКУ, її результативність [43].

С. Іванов у дисертації «Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.)» розглянув проблему формування цивільної окупаційної адміністрації та створеної нею карально-репресивної системи, а також визначив основні напрями їхньої діяльності. У центрі уваги цього автора перебували також питання ставлення місцевого населення до окупаційної влади, фізичного знищення нацистами місцевого населення та військовополонених, визиску в господарській сфері, експлуатації місцевих «трудових ресурсів», а також релігійне життя, освіта та спорт в умовах нацистської окупації Волині [44].

Деякі дослідники (С. Іванов, С. Стельникович) звертають увагу на те, що на початку нацистської окупації населення, яке пережило більшовицькі розкуркулювання, колективізацію, голод, репресії, вітало війська Вермахту як «визволителів». Нерідко зовнішніми атрибутами прихильного ставлення місцевих жителів до німецьких військ, які вступали до українських міст і сіл, були церковні дзвони та квіти, інші форми вдячності, які спостерігалися ще впродовж кількох місяців потому. Лояльність до німців зберігалася і тоді, коли поразка вже була очевидною. С. Іванов згадує, що у січні 1944 р. на Волині відбулося привітання поранених вояків Вермахту «з ініціативи українського громадянства». Але Р. Губань наводить приклад зовсім протилежного досвіду з життя селян Замостянського повіту наприкінці війни: «Наші села мають 100 % українців, і усі хочуть радянської влади» [45].

Із Л. Мельнічук погоджується і М. Куницький, який зазначає, що до участі в роботі органів місцевого управління та поліції було допущено багато представників колишньої радянської номенклатури і навіть членів партії. Зокрема,

у місцевих поліцейних формуваннях було чимало колишніх працівників НКВС різного службового рангу. Усі вони пройшли через сито відбору гітлерівських спецслужб на предмет лояльності й продовжували перебувати під їхнім наглядом упродовж усього періоду окупації.

Дослідники (О. Гончаренко, М. Куницький, Л. Мельнічук) виявили кілька основних причин співпраці з окупантами. Поряд із особами, які відчували образу, а то й гостру ненависть до радянської влади, в окупаційних владних інституціях перебували й ті, хто до війни мав високий соціальний статус. Німці орієнтувалися не лише на їхню відданість та готовність служити в окупаційних органах влади, а й на професійні управлінські якості. Причини та мотиви, які підштовхнули частину радянської номенклатури та партапарату до служби на окупантів, у принципі були такими ж, як і в інших категорій населення. Збереження власного життя, життя рідних і близьких людей, необхідність елементарного фізичного виживання в екстремальну добу, прагнення підвищити соціальний статус – ці мотиви є універсальними й загальними для всіх тих, хто вступив на службу до окупаційної влади.

Особливу увагу німецька адміністрація під час вирішення питання про прийняття на роботу до управлінських та поліцейних структур РКУ представників місцевого населення звертала на осіб, репресованих радянською владою, розкуркулених тощо. Ця обставина пояснюється суто прагматичними міркуваннями: вважалось, що особа, яка постраждала від радянської влади і мала на неї образу, буде «вірою і правдою» служити новій владі. Тому цих осіб розшукували цілеспрямовано [37].

Навіть у тих районах, де націоналістам удалося створити органи місцевого управління й налагодити певний легальний контроль за їхньою діяльністю, з часом, завдяки зусиллям німецьких служб, ці успіхи були зведені нанівець. На думку окремих вітчизняних дослідників, кількість членів організації, яким удалося інтегруватися до органів місцевого управління РКУ, є явно завищеною і німецькими, і радянськими спецслужбами.

Серед працівників органів місцевого управління було чимало представників інтелігенції. Очевидно, що не вузькопрофесійні знання, а лише рівень освіти представників місцевої інтелігенції став причиною їхнього залучення до роботи в органах влади всіх рівнів, зокрема й місцевих. Тому частина вчителів, лікарів, представників інженерно-технічної інтелігенції поповнила лави працівників органів місцевого управління. Лише від сільських старост не вимагалася наявність освіти. А ось особи, котрі обіймали посади писарів сільських управ, відповідно до особливостей їхніх службових компетенцій, до яких належало ведення ділової документації, повинні були мати хоча б мінімальний рівень освіти.

М. Куницький конкретизував становище єврейського населення у сфері працевлаштування. Для євреїв встановлювали дискримінаційні правила, їх залучали до роботи в апараті органів місцевого управління та поліцейних формувань

за виняткових обставин. Проте відомі випадки їхнього перебування на посадах перекладачів у зазначених установах. А подекуди вони перебували на посадах працівників відділів охорони здоров'я міських управ [31].

С. Стельникович, не погоджуючись у дечому з попередніми дослідниками, у дисертації «Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.)» зазначає, що частина суспільства нейтрально або вороже ставилася до нової влади (йдеться здебільшого про колишніх партійно-радянських активістів, які не змогли евакуюватися). Негативно сприйняла прихід нацистів і численна єврейська національна меншина регіону [38].

У будь-якому випадку життя й майбутнє тих, хто перебував на службі в окупаційних органах влади, були значно кращими, аніж доля пересічних українців. Це стосувалося і членів їхніх сімей, родичів та друзів.

Використовуючи своє службове становище, працівники органів місцевого управління могли отримати й додаткові продукти харчування. При цьому заявники мотивували свої прохання певними сімейними святами (наприклад, необхідністю проведення обряду хрещення дітей), адже за радянської влади цього зробити не могли. Окрім того, що працівники органів місцевого управління отримували продуктове забезпечення, якого, утім, не вистачало, їм наділяли й тимчасові земельні ділянками для вирощування необхідної городини.

Усіх працівників органів місцевого управління, згідно з наказами німецького керівництва, розподіляли на вісім службових категорій, відповідно до яких їм установлювали й рівень оплати праці та матеріального забезпечення у вигляді карток на отримання продуктів харчування [37].

Н. Гандрабура в дисертаційній праці «Село генеральної округи “Дніпропетровськ” (1941–1944 рр.): визиск, виснаження та наслідки» звертає увагу на діяльність селян у колективних господарствах. Колективні господарства в окупації були фактично тими ж радянськими колгоспами [46]. Їхнє існування було вигідне для німецького командування. До роботи в колгоспах залучали «кожного здібного» і «не зовсім здібного». З огляду на те, що працевдатних жінок було майже вдвічі більше, ніж чоловіків, то працювали і старші жінки, і вагітні, але на легших роботах. У цих господарствах, окрім стандартного для того часу перепису населення, вели облік за фахом, кваліфікацією та досвідом роботи. Отже, кожен робив свою звичну справу, але аж до виснаження, бо робочий день збільшився з 8 до 10 годин на добу, а під час посівної кампанії до 13 годин. У деяких господарствах комбайнери працювали у 2 зміни – із 2 до 23 години. Причому чоловіки 14–65 років та дівчата від 14 років і до одруження мали працювати 6 днів на тиждень, одружені дівчата – 5 днів на тиждень, жінки 55–65 років – 4 дні на тиждень. Науковець наголошує, що не завжди за один день можна було виконати один «трудодень». Плани були настільки завищені, що за повний робочий день людині могли видати лише половину чи третину заробітної платні, навіть

якщо вона була в натуральній формі. Дослідник доводить, що окупанти якомога активніше, виснажливіше та суворіше використовували українське населення.

Б. Зек на прикладі м. Луцьк демонструє обмеження під час окупації у звичайних життєвих речах [47]. Окупаційна влада забороняла будь-які громадські, релігійні та політичні організації (підтверджено в дисертаціях інших науковців. – А. І.), населення було зобов'язане здати наявну зброю. Окрім того, були заборонені масові скупчення людей; обмежене нічне освітлення будь-яких об'єктів, зокрема вулиць, будинків, автомобілів; установлені спеціальні місця для вилову риби; унеможливлене листування, оскільки утримування голубів було заборонене, а листи до поштових скриньок можна було опускати лише у відкритому вигляді.

Пересування було також обмежене: виїзди за межі населеного пункту здійснювалися лише за спеціальними дозволами, а містом тільки в межах комендантської години. О. Гончаренко вказує, що населення мало право вільно пересуватися населеним пунктом з 4 до 21 години. Для руху в межах району чи гебітскомісаріату запроваджувалися різноманітні довідки, перепустки, які постійно переглядалися та «вдосконалювалися». У результаті цього місцеве населення фактично втратило право на вільне пересування [29].

В аналогічній ситуації перебували й мешканці губернаторства «Трансністрія». Як зазначає О. Осипенко, їм нерідко дозволялося виїздити за межі губернаторства, але за умови наявності спеціального письмового дозволу. Щоб отримати право на переміщення в межах того чи іншого повіту, сільському мешканцю потрібно було заплатити три марки. На дві марки більше становила плата за дозвіл на вільне пересування в межах губернаторства [48].

Обмеження у вільному переміщенні населення зумовили мінімальну організацію транспортної інфраструктури. Автобусні маршрути були закриті, деякі з часом відновили свою роботу, але кількість перевезень була незначною. У найбільших містах продовжувало функціонувати трамвайне господарство. Пасажирські трамвайні маршрути першочергово використовувалися для перевезення осіб до місць їхньої роботи та, частково, для німецьких військових [38].

Контроль здійснювався за всіма сферами життя: населення було зобов'язане реєструвати наявні телефони, будь-який транспорт і навіть домашні тварини.

Населення також мало підтримувати власне житло в належному стані, робити ремонт, в іншому разі був передбачений штраф або примусові роботи. Управа могла зробити ремонт у помешканні, але коштом власника. Територію, прилеглу до будинків, власники зобов'язані були прибирати, а взимку – чистити від снігу.

Б. Зек наголошує, що існувала система платних комунальних послуг (електроенергія, водопостачання та водовідведення). У випадку несплати протягом двомісячного терміну мешканців могли переселити в гірше приміщення.

Водночас для малозабезпечених сімей була можливість подання заяви про звільнення від оплати за житло, яку розглядала спеціально створена

комісія. Зазначені родини могли отримати допомогу у зв'язку з бідністю, як-от: безкоштовне медичне обслуговування, безкоштовна видача документів, грошові виплати.

Окремі представники місцевого населення спромоглися організувати малий бізнес. Зокрема, вони купували товари, що користувались попитом, ремонтували їх та продавали дорожче. Це давало їм змогу виживати в умовах окупації.

Вітчизняні дослідники подекуди звертають увагу на те, що культурне життя українців остаточно не занепало: працювали театри та кінотеатри, ресторани та їдальні, музеї та читальні, перукарні та фотостудії.

У дисертації Б. Зек наголошено, що призначалися покарання за аборти без відповідних лікарських показань, за перелюб, який міг призвести до розлучення [47]. Тобто навіть сфера сімейних відносин перебувала під контролем і захистом окупаційної влади.

Б. Кицак звертає увагу на складну санітарно-епідеміологічну ситуацію. Причиною цього автор називає нерегулярну роботу комунальних служб, недофінансування, нестачу засобів для прибирання [49]. Автор описує шляхи боротьби окупаційної влади з поширенням інфекційних хвороб, а саме: населення зобов'язували прибирати два рази на тиждень, невиконання каралось штрафом; продукти в їдальнях ретельно перевіряли; забороняли пити сиру воду; інструменти в перукарнях мали неодмінно дезінфікувати; місця з високим рівнем ризику зараження підлягали обробці; проводили навіть вакцинації, обов'язкові для дітей і молоді, хоча у дисертації наголошено на тому, що вакцинатори були відсутні. Проте таких кроків було недостатньо, кількість інфекційних хвороб була вищою, аніж у довоєнний період.

Ю. Левченко в дисертації «Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.» порівнює адміністративно-територіальну систему, запроваджену в РКУ, зоні військової окупації, дистрикті «Галичина», а також у так званій Трансністрії. Він також намагався дослідити комплекс проблем освітньо-духовної сфери в окремих адміністративно-територіальних одиницях та на основі порівняльного аналізу виявити особливості реалізації політики окупаційної влади у сферах освіти, релігії та преси. У результаті автор дійшов висновків, що німецька окупаційна політика щодо зазначених галузей полягала в обмеженні функціонування освітніх закладів, впливі на систему та зміст освіти, підпорядкуванні періодики, а також регулюванні відносин влада – церква – народонаселення. Румунська політика ґрунтувалася винятково на національній основі – здійснювалась активна румунізація освітньої системи, преси, релігійного життя [50].

Соціальним аспектам окупаційного повсякдення українського села була присвячена дисертація О. Перехреста, який установив, що соціальне становище села й повсякденне життя сільського населення суттєво погіршилися за час окупації. Соціальна політика нацистів щодо українського селянства була спрямована на забезпечення максимальної його експлуатації й цілковитої залежності

від окупаційних інстанцій. В умовах встановленого окупантами режиму соціального пригнічення селянство було позбавлене більшості суспільних свобод і громадянських прав, зведене до стану безправних рабів [51].

У дисертації «Сільське населення та “трудові громади” півдня України в губернаторстві “Трансністрія” 1941–1944 рр.» О. Осипенко намагається з’ясувати рівень освітнього та культурного життя населення сільських «трудових громад», особливості окупаційної політики у сферах шкільництва та виховання, а також розкрити нормативно-правові механізми, схарактеризувати законодавчі акти окупантів, які регламентували повсякденне життя сільського населення та членів «трудових громад» [48].

У результаті дослідник дійшов висновку, що основу законодавчої бази становили накази та розпорядження румунської окупаційної влади, спрямовані на убезпечення її від провокацій та збройних виступів місцевого населення. Сільському населенню за порушення дисципліни та відмову виконувати окупаційні постанови загрожувало покарання у формі грошових штрафів, ув’язнення чи розстрілу.

Отже, історіографічний аналіз дисертаційних досліджень, які з’явилися впродовж 90-х років ХХ ст. та перших десятиріч ХХІ ст., засвідчив тенденцію до детальнішого вивчення соціальних аспектів окупаційного минулого. Цей процес активізувався із середини першого десятиріччя ХХІ ст. і триває донині. Водночас недостатньо вивченими залишаються історико-правові аспекти, а саме: особливості роботи місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури. Дослідження П. Рекотова, О. Гончаренка та М. Куницького є лише першими спробами реконструкції цього важливого сегмента окупаційного минулого нашої країни.

Джерела та література:

1. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 (Історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. – Х., 1997. – 19 с.
2. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2007. – 229 с.
3. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.
4. Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 243 с.
5. Глушенко Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2005. – 12 с.
6. Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 480 с.
7. Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 1997. – 151 с.

8. Гордієнко В.В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01.* – К., 1999. – 189 с.
9. Грідіна І.М. *Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01.* – Донецьк, 2001. – 20 с.
10. Грідіна І.М. *Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01.* – Донецьк, 2010. – 38 с.
11. Михайлуца М. *Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України».* – К., 2009. – 47 с.
12. Пастушенко Т.В. *Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України.* – К., 2007. – 20 с.
13. Данильчук В. *Українські остарбайтери: 1941–1947 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01.* – Луцьк, 2011. – 18 с.
14. Тарнавський І.С. *Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01.* – Донецьк, 1999. – 220 с.
15. Скоробогатов А.В. *Харків у роки німецької окупації (1941–1943): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01.* – Х., 2006. – 412 с.
16. Петрова А.І. *Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України».* – К., 2011. – 261 с.
17. Удовик В.М. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): дис... канд. іст. наук: 07.00.01.* – К., 2005. – 236 с.
18. Полянський Ф.І. *Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01.* – Львів, 2009. – 22 с.
19. Олійник Ю.В. *Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01.* – Кам'янець-Подільський, 2010. – 20 с.
20. Абакумова В.І. *Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01.* – Луганськ, 2004. – 214 с.
21. Сміян К.П. *Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941–1944 років: дис... канд. іст. наук: 07.00.01.* – Луцьк, 1996. – 193 с.
22. Власенко В.В. *Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральному окрузі «Житомир» у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України».* – К., 2013 – 208 с.
23. Титаренко Д.М. *Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни».* – Донецьк, 2002. – 19 с.
24. Гедз В.А. *Газети «Українське Слово» та «Нове Українське Слово» як джерело з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.06.* – К., 2009. – 211 с.
25. Михайлюк М.В. *Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01.* – К., 2006. – 20 с.

26. Салата О.О. *Формування інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2010. – 36 с.*
27. Яременко В.М. *Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. – К., 2008. – 17 с.*
28. Подольський А.Ю. *Нацистський геноцид щодо єврейського населення України: дис... канд. іст. наук: 07.00.05. – К., 1996. – 171 с.*
29. Гончаренко О.М. *Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис... докт. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 500 с.*
30. Нестеренко В.А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 20 с.*
31. Куницький М.П. *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 559 с.*
32. Шайкан В. *Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 / автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 479 с.*
33. Шайкан В.О. *Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни: авторефер. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006. – 40 с.*
34. Дерейко І.І. *Місцеві формування збройних сил Німеччини на території рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 роки): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2006. – 212 с.*
35. Герус-Бахтіна Н. *Соціально-економічне та політичне становище німецького населення Півдня України: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – М., 2016. – 208 с.*
36. Губань Р.В. *Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження): дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01. – Київ, 2018. – 601 с.*
37. Мельничук Л.В. *Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 271 с.*
38. Стельникович С.В. *Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 2016. – 522 с.*
39. Костючок О.В. *Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 – лютий 1942 р.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К. – 250 с.*
40. Заболотна Т.В. *Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – 20 с.*
41. Нагайко Т. *Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 23 с.*
42. Гінда В. *Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2007. – 19 с.*
43. Гончаренко І.В. *Професійна освіта на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 220 с.*

44. Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Національний університет «Острозька академія», 2017. – 242 с.
45. Губань Р.В. Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження): дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01. – Київ, 2018. – 601 с.
46. Гандрабура Н.Я. Село генеральної округи «Дніпропетровськ» (1941–1944 рр.): визиск, виснаження та наслідки: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кривий Ріг – Миколаїв, 2017. – 263 с.
47. Зек Б.М. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Луцьк, 2016. – 239 с.
48. Осипенко О.В. Сільське населення та «трудові громади» півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941–1944 рр.: Соціально-історичний аспект: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 2018. – 266 с.
49. Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Житомир, 2018. – 242 с.
50. Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2015. – 22 с.
51. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2011. – 668 с.

© **Алина ИВАНЕНКО**

УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО В ТИСКАХ НАЦИСТСКОГО «НОВОГО ПОРЯДКА»: ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ДИССЕРТАЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В публикации осуществлен историографический анализ диссертационных исследований 90-х годов ХХ ст. и первых десятилетий ХХІ в., на основе которого охарактеризовано тенденции к более детальному изучению социальных аспектов оккупационного прошлого. В статье утверждается, что этот процесс начался из середины первого десятилетия ХХІ ст. и длится донныне. В то же время отмечается, что недостаточно изученными остаются проблемы историко-правового характера, а именно: особенности работы местных судебных учреждений, нотариата и адвокатуры. Исследования, проведенные П. Рекотовым, О. Гончаренко и М. Куницким, являются лишь первыми попытками реконструкции этого важного сегмента оккупационного прошлого нашей страны.

Ключевые слова: оккупационный режим, автор, исследование, диссертация.

© Alina IVANENKO

UKRAINIAN SOCIETY IN THE GRIP OF THE NAZI «NEW ORDER»: AN OVERVIEW OF MODERN DOMESTIC DISSERTATION RESEARCH

A lot of profound works have been written about the Second World War and the Nazi occupation of Ukraine. Their subjects cover a considerable number of themes, although there are still certain gaps in historical knowledge of that tragic period of national history. Of course, among them there is the situation of the Ukrainian society at that time, the form of its functioning, self-organization etc.

Qualification papers are a form of historical cognition, these are dissertations the authors of which claim to gain certain academic degrees in the field of history. Being within the established limits of specific requirements for this type of scientific papers, their authors must process a certain amount of available historical literature and archival sources, to identify the novelty and relevance of these works. Therefore, it is important for us to analyze the content of these works, to show the attitude of modern researchers to the state of Ukrainian society under the “New Order” occupation. In fact the given publication aims to solve this task.

The publication reveals the fact that the historiographical analysis of the dissertations of the period from the nineties of the twentieth century to the first decades of the twenty-first century confirms the tendency of increasing attention to a more detailed study of the social aspects of the occupational past. The article states that this process started in the middle of the first decade of the twenty-first century and still continues. At the same time, it is noted that problems of the historical and legal nature, such as the local judicial institutions peculiarities of work, notary and advocacy, are still not enough studied. The research conducted by P. Rekotov, O. Honcharenko and M. Kynytskyi is only a starting point of reconstruction of this important segment of the occupational past of our country.

Keywords: *occupation regime, author, research, dissertation.*

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В СФЕРІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ НА ХАРКІВЩИНІ В 1941–1943 рр.

У сучасній історіографії особливо актуальним є вироблення методологічних підходів, які поєднують організаційні заходи й інструменти, спрямовані на досягнення основної мети та розв'язання завдань різної тематики. На основі загальнонаукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників подано комплексний аналіз принципів і методів дослідження діяльності нацистської окупаційної влади у сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941–1943 рр. Пропонована публікація написана з використанням різноманітних принципів і методів, відповідно до визначення термінів, що стосуються досліджуваної проблеми. Оскільки тема, про яку йдеться, малодосліджена, то науково обґрунтовано та стверджено необхідність комплексного підходу щодо методологічного дослідження цієї теми.

Ключові слова: Друга світова війна, методологія, методологічна основа, принципи, методи дослідження.

Упродовж понад 70 років дослідження цієї теми дало змогу історикам зібрати певний фактологічний матеріал, зробити деякі узагальнення. Проте аналіз історіографічної та джерельної бази свідчить, що дотепер це питання не було предметом детального аналізу та потребує ґрунтовного вивчення. У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії історія дослідження діяльності нацистської окупаційної влади у сфері трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни, базуючись на об'єктивному підході до висвітлення історичних фактів, відсутності різноманітних домислів та суб'єктивних міркувань, правдивому визначенні ролі та місця примусових робітників в історії Другої світової війни, перебуває на стадії всебічного вивчення, оскільки й досі триває процес становлення його методологічної основи, де її конструктивними елементами є принципи, методи.

В основі методологічного дослідження історії примусових робітників Харківщини в роки Другої світової війни, відповідно до характеру теми, мети,

завдання пропонованої статті, реального стану наукової розробки, лежать певні принципи.

Зокрема, принцип історизму, який є категорією продуктивною, оскільки має на меті не лише означити виключно історичну проблематику, а й визначити природу історії, специфіку її буття. Принцип історизму дає змогу дослідникам з'ясувати:

- по-перше, коли і за яких обставин у зарубіжній і вітчизняній історіографії з'явилися і розвивалися поняття «трудові ресурси», «примусові робітники» та які основні етапи вони пройшли в своєму розвитку;

- по-друге, взаємозв'язок і взаємовплив цих понять;

- по-третє, він передбачає розгляд кожного з цих понять крізь призму певного історичного досвіду за умов збереження між цими поняттями причинних зв'язків.

Застосувавши цей принцип, можна чіткіше і повніше пізнати організацію та запровадження в життя окупаційною нацистською владою політики щодо трудових ресурсів окупованих територій, зокрема залучення місцевого населення на різноманітні роботи, до примусової депортації цивільного населення Харківщини у нацистську Німеччину в роки Другої світової війни. Загалом принцип історизму дав змогу не тільки об'єктивно зібрати і проаналізувати факти, а й визначити взаємозв'язок еволюційного розвитку в просторі та часі, встановити причинно-наслідкову залежність.

Оскільки принцип істинності передбачає встановлення цілковитої достовірності, то історики мають бути чесними насамперед перед самим собою. У своїх дослідженнях вони мають досить продумано та зважено добирати історичні факти, уникати двозначностей, будь-яких непорозумінь.

Принцип комплексності джерел дає змогу дослідити й проаналізувати низку різноманітних джерел:

- за походженням (урядових, приватних, організаційних, установчих);

- за місцем збереження (архівних, приватних);

- за жанром (науково-публіцистичних, наукових).

Наприклад, для вивчення умов праці робітників на окупаційних підприємствах, в організаціях, установах, а також умов проживання потрібно всебічно дослідити нормативні акти, періодику тих часів (часописи, газети, журнали), які зберігаються у вітчизняних і закордонних центральних і місцевих архівних установах; документи особового походження, зокрема мемуарні твори.

Принцип об'єктивності потребує «від історика певної виваженості та якомога більш повного і ретельного віддзеркалення типових для досліджуваної епохи і уособлених в діяльності та вчинках – героїв минулого, явищ, подій, тенденцій, процесів, обставин» [1, 252]. Використання принципу об'єктивності в дослідженні діяльності нацистської влади щодо трудових ресурсів Харківщини в період 1941–1943 рр. дало змогу відтворити цілісність, реальність воєнних подій на Харківщині, а також проаналізувати та порівняти наявні в науковій

і науково-публіцистичній літературі різні позиції, судження, погляди, на основі яких були зроблені певні незалежні висновки.

Принцип системності полягає в комплексному дослідженні складових частин великих об'єктів. Принцип системності розглядає об'єкт дослідження як систему. Саме цей принцип визначив стратегію пропонованого наукового дослідження. Історія примусових робітників на Харківщині розглядається в контексті системного принципу як єдине ціле в межах конкретного історичного періоду – періоду Другої світової війни. Використання цього принципу дало змогу дослідити не лише загальні особливості нацистської політики щодо населення Харківщини, а й його складові частини (стосовно працівників харківських підприємств, організацій, установ, добровільно і примусово депортованих до Третього району; до підпільних організацій; до окремих фізичних осіб).

Принцип опори на історичні джерела – інформацію про діяльність нацистської влади щодо трудових ресурсів Харківщини було отримано, спираючись на архівні матеріали, спогади громадян, які, незважаючи на воєнні, окупаційні роки, вижили, оstarбайтерів – харків'ян, різноманітні періодичні видання.

Принцип наступності або спадкоємності наукового пізнання дає змогу застерігати дослідників не лише від суб'єктивізму, а й від однобічності. Забезпечуючи максимальне наближення пропонованого дослідження до тенденцій розвитку української історичної науки загалом, він дає змогу розвивати логіку знань, згідно з якою нові знання або доповнюють, або замінюють старі. Враховуючи те, що кожен наступний етап в історичній науці спирається на досягнення попередніх етапів, на їхнє критичне переосмислення, то принцип наступності виступає логічним продовженням, поглибленням вивчення діяльності нацистської окупаційної влади у сфері трудових ресурсів Харківщини.

Використання принципу гуманності означає поважне ставлення до осіб, які через різні життєві обставини (під страхом голоду, холоду) вимушені були йти працювати до нацистських підприємств, організацій, установ під час гітлерівської окупації Харківщини. Тут не йдеться про тих громадян, які добровільно йшли служити до каральних органів окупаційної влади (поліції, гестапо тощо). Застосовуючи у своїх дослідженнях принцип гуманності, дослідники вносять корективи у стереотипи, що склалися в радянському суспільстві. У радянській історіографії історію війни розглядали однобічно. Зокрема, звеличували роль тих соціальних груп, які посідали чільне політичне місце в боротьбі проти нацизму – генералів, офіцерів, солдатів Червоної армії, радянських партизанів та підлітків, учених, трудівників тилу. Правда, була ще категорія громадян, про долю яких зумисне замовчували. До таких належали військовополонені, а також ті, які через різні життєві обставини вимушені були працювати на окупаційних підприємствах, в установах, організаціях або примусово були депортовані на різноманітні роботи до нацистської Німеччини. Ідеологічна неадекватність теми перетворила ці верстви населення на «вигнанців» історіографії. У пересічних громадян радянського суспільства було практично таке саме ставлення до

цивільного населення, яке працювало на нацистських підприємствах, як і в керівництва СРСР. Лише після того, коли архіви стали доступнішими для численних досліджень і з'явилися наукові праці про повсякденне життя місцевого населення окупованих територій у роки війни, змінилася і суспільна думка громадян щодо цієї категорії осіб: до них ставилися не як до зрадників батьківщини, а як до жертв Другої світової війни.

Вплив політичних, економічних, соціальних заходів як нацистської, так і радянської влади на процес формування окупаційної політики щодо трудових ресурсів Харківщини розглядає принцип поліфакторності.

Загалом на вичерпність і достовірність цього дослідження впливає порушення або ігнорування одного із зазначених методологічних принципів.

Різноманітний методологічний інструментарій (загальнонаукові, спеціально-історичні та інші методи) став основою реалізації зазначених принципів.

Проблемно-хронологічний метод передбачає:

- викладення в хронологічній послідовності питань, що стосуються трудових ресурсів окупованих територій у роки Другої світової війни;
- поділ на більш конкретні та вузькі питання, присвячені дослідженню історії діяльності нацистської влади у сфері трудових ресурсів на Харківщині в роки війни.

Історико-генетичний (ретроспективний) – один із найдоступніших і найрозповсюдженіших методів наукового дослідження. Цей метод, з метою відтворення реальної історії економічної політики Третього райху щодо трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни, забезпечує послідовність розкриття основних функцій, властивостей досліджуваного об'єкта (остарбайтерів). Використання історико-генетичного (ретроспективного) методу допомогло:

- відтворити закономірності та причинно-наслідкові зв'язки запровадження і реалізації політики нацистської влади Харкова й області щодо окупованого населення;
- визначити фактори впливу на процес нацистської вербувально-пропагандистської кампанії, самої депортації окупантами цивільного населення Харківщини до Третього райху.

Історико-генетичний (ретроспективний) метод базується на вивченні історії примусових робітників Харківщини на основі історії повсякденності, яка є об'єктивною реальністю сучасного життя. Її теоретичне та практичне осмислення сприяє розумінню тих складних процесів, які відбувалися в минулому чи тепер. Центром вивчення методики історії повсякденності є одна постать, розміщена в центрі уваги, а не багато. У рамках вивчення історії повсякденності примусових робітників ведуться дослідження умов праці, життя та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування), а також факторів, які впливають на формування свідомості і норм поведінки, соціально-політичних уподобань переважної більшості населення (звичайних людей) тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період. Історія повсякденності є історією тих,

без кого не могло б бути історії, хто залишився в історії переважно «безіменним» і «мовчазним». У вивченні методів історії повсякденності немає єдності. Традиційно мислячий історик вважає, що тексти «здатні говорити самі», і намагається лише без спотворень подати їх у своєму дослідженні. Такій історії, як переказ повідомленого, дослідник повсякденності протиставляє свій метод – «зчитування» явних і прихованих аспектів, роздумів, спогадів тощо.

Історико-типологічний метод на основі об'єднання, групування всебічних наукових праць, різноманітних історичних джерел дає змогу глибше та детальніше вивчити пріоритетні напрями діяльності нацистських і радянських та партійних органів влади; засобів масової інформації: різноманітні періодичні видання, радіопередачі, кінематограф періоду Другої світової війни. Окрім того, використання типологічного методу дало змогу виділити і визначити цілі, завдання, форми, методи діяльності нацистської окупаційної влади щодо трудових ресурсів Харківщини в 1941–1943 рр.

Зіставити політику, яку запроваджувала нацистська окупаційна влада Харківщини щодо місцевих трудових ресурсів з іншими регіонами України, вдалося за допомогою порівняльного методу. Саме цей метод дав змогу не тільки розкрити за подібністю і відмінністю сутності військових, економічних, соціальних явищ того часу, виявити їхні риси, а й порівняти ці зміни в просторі і в часі.

Краще зрозуміти політичні, економічні, соціальні обставини, у яких опинилося місцеве населення під час нацистської окупації Харківщини, вдалося завдяки використанню соціологічного методу. Зокрема, за допомогою цього методу вдалося визначити об'єктивні та суб'єктивні фактори, які суттєво вплинули на реалізацію в життя політики нацистської Німеччини щодо трудових ресурсів Харківщини.

Статистичний метод дає змогу якісніше проводити кількісний аналіз предмета дослідження (злочинної політики нацистського режиму на території Харківщини в роки окупації). Використання статистичного методу дало змогу об'єктивно висвітлити фактичний стан дослідження історії примусових робітників Харківщини в роки нацистської окупації, скласти кількісні, порівняльні таблиці з лімітної, фактичної чисельності добровільно та примусово відправлених із Харківщини до Третього райху, кількості збірних і пересильних таборів, пунктів для депортованих, чисельності повернутих остарбайтерів на батьківщину із німецької неволі, абсолютного показника смертності серед примусових робітників Харківщини тощо.

На основі залучення архівних матеріалів та логічного методу вдалося викласти несуперечливі судження, вміщені в цьому дослідженні.

Загальнонаукові методи (індукції і дедукції, аналізу і синтезу, класифікації і узагальнення історичних знань) були використані під час дослідження розглядуваної тематики на всіх етапах. Зокрема, використання основ дедуктивного та індуктивного методів дало змогу краще зрозуміти як загальні, так і регіональні процеси, які відбувалися в Харкові й області в період нацистської окупації (1941–1943).

Завдяки методу соціальної сітки через висвітлення біографічних даних окремих осіб можна простежити еволюцію ставлення пересічних громадян до своєї роботи на окупантів та їхніх поплічників.

У процесі дослідження історії діяльності нацистської окупаційної влади щодо трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни були використані методи, принципи, головні положення, які застосовували у своїх працях зарубіжні та вітчизняні науковці; враховані досягнення, узагальнення, висновки тих дослідників, які сприяли формуванню й осмисленню головних засад пропонованого дослідження.

Використання теоретичного доробку з обраної теми, застосування наукових методів і принципів потребує пояснення основних визначень і термінів, до яких ми апелюємо у статті. До таких належать: «трудові ресурси», «примусові робітники», «остарбайтери». У науковій чи енциклопедичній літературі термін «трудові ресурси» означає: «потенціал живої праці, які має в своєму розпорядженні суспільство на певний проміжок часу», «частина населення країни або її адміністративно-територіальної одиниці, що має здатність до суспільно корисної праці в господарстві», «частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності» [2, 371; 3]. Деякі з них мають дефініції у працях учених П. Поляна, О. Далговського, Г. Вербицького та ін. [4–6].

Отже, використання в дослідженні про діяльність окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941–1943 рр. спеціальних та загальнонаукових принципів і методів дослідження дало змогу:

- по-перше, всебічно та комплексно розглянути історію діяльності нацистської влади в сфері трудових ресурсів Харківщини на всіх етапах в роки Другої світової війни;
- по-друге, сформулювати фактологічну основу дослідження пропонованої тематики;
- по-третє, досягти поставленої мети;
- по-четверте, визначити не лише загальний ступінь вивчення тематики, а й окремих її складників;
- по-п'яте, забезпечити достовірність результатів дослідження історії діяльності нацистської влади щодо трудових ресурсів Харківщини в період німецько-фашистської окупації (1941–1943);
- по-шосте, утвердити думку про те, що пам'ять про жертви примусової депортації цивільного населення Харківщини на різноманітні роботи Третього району в роки Другої світової війни є важливим складником в історичній свідомості українського народу.

Джерела та література:

1. Коротенко В. Доля оstarбайтерів: між лещатами двох тоталітарних режимів (за документами Державного архіву Полтавської області) / В. Коротенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л.В. – К., 2011. – С. 462–466.
2. Українська Радянська Енциклопедія / Ред. кол.: О.К. Антонов, Ф.С. Бабичев та ін. – Т. 11., кн. перша, 2-ге видання. – К., 1984. – С. 371.
3. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2003. – 895 с.
4. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П.М. Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
5. Далговський Александр. Примусова праця білоруських робітників у системі військового і цивільного управління на території окупованої Білорусії у 1941–1944 рр. / А. Далговський // Схід/Захід: Іст.-культ. зб. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: НТМТ, 2008. – С. 181.
6. Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры: История росиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны / Г.Г. Вербицкий. – 3-е, испр. – Спб., С.-Петербур. ун-т, 2004. – 240 с.

© **Юрий СКРИПНИЧЕНКО**

МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИСТСКИХ ОККУПАЦИОННЫХ ВЛАСТЕЙ В СФЕРЕ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ НА ХАРЬКОВЩИНЕ В 1941–1943 гг.

В современной историографии особенно актуальным является разработка методологических подходов, включающих организационные меры и инструменты, направленные на достижение основной цели и решений задач исследований на различную тематику. На основе общенаучных работ отечественных и зарубежных исследователей комплексно представлен анализ принципов и методов исследования деятельности нацистской оккупационной власти в сфере трудовых ресурсов в Харьковской области в 1941–1943 гг. Статья была написана с использованием различных принципов и методов, исходя из определения терминов, касающихся исследуемой проблемы. Поскольку проблема, о которой идет речь, пока малоизвестна, поэтому научно обоснованна и подтвержденна необходимость комплексного подхода в отношении методологического исследования данной темы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, методология, методологическая основа, принципы, методы исследования.

© Yuriy SKRYPNICHENKO

METHODOLOGY AND METHODS OF THE RESEARCH OF THE ACTIVITY OF THE NATIONAL OPERATOR OF GOVERNMENT IN THE SPHERE OF LABOR RESOURCES IN KHARKIVSHCHIYN IN 1941–1943

In modern historiography, the development of methodological approaches is particularly relevant, which include organizational measures and tools aimed at achieving the main goal and solving the tasks of research on different subjects. On the basis of general scientific works of domestic and foreign researchers, a comprehensive analysis of the principles and methods of researching the activities of Nazi occupation authorities in the field of labor resources in the Kharkiv region in 1941–1943. The work has an interdisciplinary character. The article summarizes the material on the topic under study, introduces the terms «forced worker», «Eastern worker», «Ostarbeiter» into scientific circulation. This publication was written using a variety of principles and methods, based on the definition of terms relating to the investigated problems. To achieve the goals and objectives defined in the work, both general scientific and special-historical and sociological methods of research were used. At the same time, the principles of historicism, objectivity, systemicity and polyfacency are taken for the methodological basis. Among the commonly used methods, the proper place was occupied by generalization, analytical, synthetic, comparative, systemic, deductive, inductive, and others. Based on the analysis of various sources and literature, historical facts, the principle of objectivity required the reproduction of a holistic and most realistic picture of the events taking place in the Kharkiv region in 1941–1943. Comparison of different scientific views gave an opportunity to objectively cover the problem under consideration. By comparing Soviet, German and nationalist sources, the scope and effectiveness of the various movements of the Resistance Movement in the region were determined. The chosen principles and methods were used in a complex way and complement each other, which allowed to objectively and most fully cover the research problem. On the basis of the conducted research it can be concluded – the methodology base on the history of the research activities of the Nazi authorities in relation to the labor resources of the Ukrainian occupied territories in general and in particular, the Kharkiv region during the Second World War is sufficient to address the challenges posed in this study. However, in foreign and domestic historical science there is no generalizing scientific work, which would have to fully cover and study the methodology of the history of the activities of the Nazi authorities in relation to the labor resources of the Kharkiv region during the Second World War. Since the problem in question is still poorly investigated, it is scientifically substantiated and the necessity of an integrated approach to methodological research on this topic is confirmed.

Keywords: World War II, methodology, principles, methods of research, research methods.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“18”:008(091)(2018)

© Олена ДЕНИСЕНКО

ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918)

У статті висвітлена діяльність Культурної комісії на мирних переговорах із РСФРР у 1918 р. з повернення культурних цінностей в Україну. На основі архівних матеріалів і опублікованих документів проаналізовано підготовку статей мирного договору між двома державами. Наголошується, що в роботі комісії брали участь визначні українські культурні і наукові діячі, які, незважаючи на різні підходи щодо розв'язання даної проблеми, демонстрували зважений і аргументований підхід щодо підготовки списків національних реліквій для повернення в Україну.

Ключові слова: *Культурна комісія, культурні цінності, реституція, повернення, пам'ятка, Українська Держава.*

Проблема повернення та реституції культурних цінностей належить до важливих напрямів внутрішньої та зовнішньої політики держави. Це зафіксовано в Основному законі – Конституції України, де стверджується, що «державою... вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами» [7, 23]. Упродовж тривалого часу українські землі входили до складу Російської та Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперій, на території яких опинилася значна кількість українських історико-культурних цінностей.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки проблема повернення та реституції культурних цінностей викликає значний інтерес. Особливої актуальності ця проблема набула внаслідок агресії Росії в 2014 р., коли на теренах України почалася фактично, хоч і не оголошена, війна. Анексовано Крим, окуповано частину території Донецької та Луганської областей. Україна існує в режимі щоденних втрат серед військовиків і мирного населення. Зазнає

руйнувань, а подекуди повного знищення інфраструктура міст і селищ, привласнюється устаткування заводів, перетворюються на згарища школи, лікарні, музеї, архіви, бібліотеки, зникають цінні музейні експонати, невідома подальша доля культурних цінностей, пам'яток історії та культури, зокрема внесених до Списку Світньої спадщини ЮНЕСКО, а також кандидатів до попереднього Списку Світньої спадщини.

Відомо, що в Донецькій області до 2014 р. працювало 59 державних музеїв, із них лише 30 (разом із філіями і історико-культурним заповідником у м. Святогірську) перебувають на контрольованій Україною території. У Луганській області нараховувалося 34 державні музеї, з яких лише 14 перебувають на контрольованій території, доля пам'яток історії та культури, визначних культурних цінностей на непідконтрольних територіях залишається невідомою [15, 36–37].

Перша спроба повернення культурних цінностей із Росії, які протягом кількох століть вивозилися з України, була здійснена в 1918 р. У рік 100-літнього ювілею створення і діяльності Української Держави важливо проаналізувати здобутки та недоліки доби Гетьманату Павла Скоропадського, який як державотворчий проект доби Української революції 1917–1921 рр. відзначається контроверсійністю оцінок діяльності гетьмана і Гетьманату загалом [1, 6–27]. Українська Держава, яка проіснувала сім з половиною місяців, – складний і непростий шлях нашого державотворення, який 100 років тому зазнав поразки. У надзвичайно короткий термін у складних умовах австро-німецької окупації, попри небажання соціалістичних партій брати участь у конструктивній співпраці з гетьманом, був створений уряд фахівців, який досяг значних успіхів у внутрішній і зовнішній політиці. Були створені державні інституції, налагоджена фінансово-банківська справа, розпочалася розбудова армії та флоту, було досягнуто успіхів у сфері науки, освіти, культури, закладені підвалини в політиці з повернення культурних цінностей.

Перші спроби висвітлення окремих аспектів проблеми повернення та реституції українських культурних цінностей у 1917–1918 рр. були зроблені вченими М. Біляшівським, О. Грушевським, Г. Павлуцьким, К. Широцьким, Д. Щербаківським у період національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. [2, 4]. Своє логічне продовження наукові розвідки з цієї проблематики знайшли в публікаціях 1920–1930-х років. Першим із українських дослідників, хто підготував ґрунтовний список українських козацьких реліквій в Ермітажі, був український мистецтвознавець М. Макаренко. Важливе місце посідають дослідження Ф. Ернста, який брав участь у розгортанні процесу повернення українських культурних цінностей із РСФРР [2, 5].

Від середини 1980-х – початку 1990-х років інтерес дослідників до зазначеної проблематики поживавився. Ґрунтовний внесок у висвітлення проблем реституції та повернення історико-культурних цінностей із РСФРР зробили вітчизняні історики С. Кот і О. Нестуля, опублікувавши збірник документів «Українські культурні цінності в Росії. Перша спроба повернення 1917–1918» [3]. Питання

повернення культурних цінностей у 1918 р. висвітлені у статтях О. Лупандіна [4]. Побіжно ці питання розглянуто в кандидатських дисертаціях О. Денисенко та Д. Гетьмана, але питання формування і діяльності Міжвідомчої (пізніше Культурної) комісії не знайшли висвітлення в літературі [5; 6].

Не претендуючи на повний і детальний аналіз проблеми, ми зробили спробу проаналізувати формування засад, основні принципи в роботі Культурної комісії на мирних переговорах із РСФРР у 1918 р. щодо повернення культурних цінностей в Україну, члени якої, представники тогочасної еліти, керувалися виключно інтересами українського народу, розвитком її науки та культури і вирішували питання у правовому полі.

Тогочасні українсько-російські відносини були зумовлені низкою внутрішніх і зовнішніх чинників, передусім державним статусом України й умовами Брестського мирного договору. Це був перший міжнародно-правовий акт, який визначав УНР суб'єктом міжнародного права. Необхідність встановлення відносин із радянською Росією, найбільшою сусідньою державою, впливала з курсу українського уряду на побудову суверенної України, зміцнення міжнародно-правового статусу Української Держави, припинення воєнних дій, необхідності сконцентрувати увагу на вирішенні завдань державного будівництва, подоланні економічної кризи. Загальна ситуація, на думку міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка, складалася на користь України, і її необхідно було вміло використати в українських інтересах [9, 73].

Ставлення радянського уряду до Брестського миру можна розглядати як певний тактичний крок у вирішенні свого основного завдання – забезпечення мирного перепочинку для згуртування сил у боротьбі за владу в Україні. Формально визнавши право українського народу на самовизначення, російський уряд не вважав переговори з Україною важливою зовнішньополітичною справою.

Під час переговорів між двома державами, які розпочалися 23 травня 1918 р., окреслилося досить широке коло питань. Серед семи комісій, створених при Українській мирній (мировій) делегації на переговорах з Росією, була заснована і культурна на чолі із заступником міністра народної освіти і мистецтва, науковим і державним діячем П. Холодним. Спеціальна міжвідомча комісія створювалася для підготовки документа стосовно передачі Україні культурних цінностей. До комісії увійшли представники низки міністерств, зокрема Міністерства народної освіти і мистецтва, голова відділу пластичних мистецтв Головного управління мистецтва і національної культури (ГУМНК) Г. Павлуцький, мистецтвознавець Д. Антонович, археологи Г. Стеллецький і Д. Щербаківський [8, 4].

Аргументуючи доцільність створення Культурної комісії, голова української делегації на російсько-українських переговорах, відомий юрист, міністр внутрішніх справ Української Держави С. Шелухін на засіданні 14 червня 1918 р. наголосив, що «за часи нашого спільного життя на державні кошти як українські, так і московські, надбано дуже багато добра. Буде йти річ про поділ того добра, взагалі

про все, що відноситься до культурних справ» [16, 150]. Повернення культурних цінностей входило до компетенції Культурної комісії. Для складання списків пам'яток, на які претендувала українська сторона, були створені дві підкомісії на чолі з фахівцями з архівної, бібліотечної та музейної справи. Члени комісії мали відповідальне завдання – не тільки скласти та затвердити списки пам'яток, але виробити загальні принципи повернення культурних цінностей, які б враховували вимоги України і були в контексті подальшого розвитку міждержавних стосунків.

Перед обговоренням списків пам'яток було вирішено домовитися стосовно принципів і шляхів урегулювання питання про передачу культурних цінностей в Україну. У цьому сформувався дві протилежні точки зору. Представники Міністерства великоруських справ підійшли до врегулювання проблеми повернення в Україну пам'яток старовини і мистецтва з позицій міжнародного обміну цінностями, обумовивши їх порядок додатковим до основного російсько-українського мирного договору пунктом або ж додатковою угодою. Згідно з цією пропозицією розгляд питання про повернення в Україну її культурних цінностей доручався б окремій комісії з представників Росії та України на чолі з відомим слов'янським ученим, яка створювалася після ратифікації основного українсько-російського мирного договору. Комісія впродовж року повинна була визначити, які пам'ятки Росія мала повернути в Україну та підготувати відповідний договір. Ця пропозиція була відхилена більшістю учасників на нараді 23 травня 1918 р. [3, 92].

Іншої точки зору дотримувалися представники Міністерства народної освіти і мистецтва та Міністерства закордонних справ Української Держави, які вважали за необхідне вирішувати питання дипломатичним шляхом через відповідні статті основного мирного договору. Було ухвалено рішення, згідно з яким до основного договору додали статтю про право України на повернення всіх національних культурних цінностей, які однозначно оцінювалися ученими як пам'ятки українського народу. Окрім того, було вирішено підготувати список пам'яток, на які Україна претендувала і який мав вступати в дію разом із ратифікацією основного договору. Водночас учасники наради зазначили, що керівними принципами відбору пам'яток мали бути положення про повернення в Україну лише вивезених із її території культурних цінностей і ні в жодному разі не допускати порушення збірок, з яких мають бути вилучені матеріали [10, 8]. На таких підходах наполягали представник Міністерства закордонних справ Української Держави Ф. Слюсаренко та П. Холодний.

Новому імпульсу під час обговорення цих питань сприяла пропозиція Г. Павлуцького, який вважав за потрібне порушити питання про передачу Україні не лише пам'яток української історії та культури, але й частини загальних культурних надбань Російської імперії, створених спільною працею всіх народів. Було вирішено, що необхідно готувати два списки пам'яток – пам'ятки, вивезені з України, і речі, на які український народ має право, зважаючи на принцип розмежування майна колишньої імперії між країнами, що виникли на її

території [11, 117]. Такий підхід до формування українських вимог підтримав професор С. Шелухін.

На засіданні Міжвідомчої комісії, яку 5 червня 1918 р. було конституційовано в Культурну комісію при Українській мирній делегації, розглядалося питання про основний принцип визначення кількості речей, що належала Україні. Були пропозиції користуватися розміром і кількісним відношенням території України та Російської імперії на підставі оподаткування, порівнюючи його на українських і російських територіях. Основним принципом, яким керувалися всі комісії, що працювали при Українській мирній делегації, був визнаний принцип відношення кількості українського населення до населення всієї Російської імперії [3, 129–130]. Оскільки Культурна комісія керувалася принципами, закладеними Міжвідомчою комісією, було ухвалено вимагати передачу Україні п'ятої частини пам'яток загальноросійських збірок.

Застосування принципу «розмежування» під час поділу культурних цінностей викликало неоднозначну оцінку серед фахівців, громадських, наукових і культурних діячів України. Більшість із них вважали, що механічний поділ призведе до руйнування колекцій, які створювалися за певним планом протягом тривалого часу. Принцип «розмежування», покладений в основу роботи Культурної комісії, не лише викликав незгоду багатьох українських експертів, а й зробив Україну мішенню для шаленої критики з боку російської та західноєвропейської періодичної преси. Незважаючи на відчутну опозицію до діяльності Культурної комісії, принцип «розмежування», покладений в основу її роботи, як і інших комісій під час підготовки договору між Україною та Росією, залишався основним у вирішенні питання щодо повернення культурних цінностей. У процесі складання списків керувалися саме цим принципом, щоб підтвердити право українського народу на всі ті здобутки, які були створені працею всіх народів колишньої Російської імперії, зокрема і українського народу.

До складання списків пам'яток історії України були залучені співробітники двох підкомісій на чолі з Г. Стеллецьким і Г. Павлуцьким, які займалися відповідно списками археологічних, історичних і мистецьких пам'яток. Цілком закономірно, що значна увага приділялася козацьким клейнодам, за повернення яких виступали не лише науковці та діячі культури, а і широкі кола громадськості. Найбільше національних українських історичних реліквій зберігалося у Збройній і Грановитій палатах, Історичному та Артилерійському музеях, Казанському соборі, Ермітажі та інших російських музеях і сховищах. До списку було внесено прапори Війська Запорозького, зокрема гетьманів України І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Мазепи, І. Самойловича, І. Скоропадського, булава миргородського полковника Данила Апостола, шабля І. Мазепи, 5 гармат майстрів Карпа та Йосипа Балашевичів, які є шедеврами українського ливарного мистецтва [10, 42].

Слід зазначити, що члени комісії дуже виважено й аргументовано підходили до підготовки списків пам'яток. Розуміючи, що застосування принципу

«розмежування» може розпорошити цілісні, систематизовані колекції, члени Культурної комісії погодилися з пропозицією Г. Павлуцького, який вважав, що у списках належних Україні речей варто зазначити, що «Україна має право, але не здійснює цього права, аби не зашкодити єдиної зразкової збірки» [3, 208]. Принцип «розмежування» не був практично застосований до культових пам'яток, від принципу «розмежування» відмовилася архівна комісія під час складання списків архівних пам'яток до додаткової статті [3, 23].

Базуючись на попередньо визначених комісією принципах, було сформовано список предметів живопису. 8 червня 1918 р. була створена третя підкомісія для додаткового розгляду списків картин на українську тематику та творів художників-українців. У пояснювальній записці до списку Д. Антонович зазначив митців, твори яких мали бути повернені в Україну. До них відносилися художники, які родом з України і були українцями за походженням. Це – Левицький, Лосенко, Боровиковський, Ге, Шевченко, скульптор Мартос. Крім того, у списку були твори художників-українців, які жили в Росії, але їх творчість була присвячена Україні. До списків внесено також твори, створені художниками неукраїнського походження, але в Україні та присвячені Україні. Список містив твори понад 100 майстрів, зокрема І. Айвазовського, С. Васильківського, М. Врубеля, О. Венеціанова, А. Куїнджі, І. Крамського, І. Рєпіна, В. Тропініна, Н. Ярошенка, які збагатили своїм мистецтвом світову культуру [3, 31–42].

Стосовно західноєвропейських творів мистецтва був застосований мало прийнятний «механічний» принцип, коли з чотирьох картин одна мала бути передана українським музеям. Це ж стосувалося пам'яток античної скульптури в Ермітажі, коштовних пам'яток Збройної палати в Москві, художніх речей із царських палаців і резиденцій, пам'яток з історії розвитку засобів зв'язку. Водночас було відхилено пропозицію Міністерства пошт і телеграфів про внесення до додаткової статті вимоги вивезти в Україну четверту частину книг і наукових колекцій Петроградського електротехнічного інституту [3, 59].

Після тривалих дискусій 21 червня 1918 р. на восьмому засіданні Культурної комісії загалом було схвалено проект основної статті про передачу культурних цінностей в Україну, яку пропонувалося додати до російсько-українського мирного договору. Як складник основної статті готувалася додаткова, зі списками історико-культурних речей. Основна стаття складалася з чотирьох розділів, у яких були обумовлені всі питання про передачу Українській Державі архівних, музейних, церковних, бібліотечних та інших культурних цінностей, що зберігалися в державних і націоналізованих збірках, а також окремі речі, що є власністю держави [14, 63–64]. В основу проекту був покладений принцип «розмежування».

У документі окреслювалися пам'ятки, «що мають значення для української культури, історії, мови, письменства та мистецтва; культурні цінності з поля мистецького походження з території бувшої Російської імперії в межах її на 1 серпня 1914 року, які стали державною власністю після 1654 року, в одній п'ятій частині їх загальної вартості», які мали повернути в Україну з Росії. Передбачалося

повернення пам'яток, вивезених із Галичини під час Першої світової війни, але пізніше цей пункт був вилучений, оскільки ці землі входили до складу Австро-Угорщини.

У статті визначалося повернення в Україну одного комплекту всіх видань, які на підставі закону про цензуру передавалися до центральних бібліотек, картографічних матеріалів про українські території, дублікатів речей, які належать Україні та характеризують її природу і народ, збірок речей українського характеру з наукових музеїв, кабінетів, повернення яких не порушує наукової цілісності російських збірок [14, 63]. Документ засвідчує, що в його підготовці були задіяні кваліфіковані юристи, кожний його пункт виважений, аргументований, результат ретельної наукової роботи великого кола фахівців.

Аналізуючи пункти основної статті, варто підкреслити, що в ній наголошувалося на поверненні культурних цінностей у країну їх походження як добровільному процесі, щоб не зашкодити тим колекціям, що формувалися впродовж значного періоду. Водночас у статті було порушено проблему реституції культурних цінностей, яка полягає в поверненні державою майна, пограбованого та незаконно вивезеного з окупованої її військами території іншої держави [13, 167].

Окреслювалося широке коло досить складних питань, які в той час не вирішувалися, оскільки не існувало міжнародно-правових документів та міжнародного досвіду вирішення подібних проблем на міждержавному рівні. Ці питання актуальні і нині, коли в процесі так званої гібридної війни вивезено з українських музеїв культурні цінності, які ще 100 років тому були визнані такими, що належать українському народові. Ще в 1918 р. професор Г. Павлуцький обґрунтував право України на культурну спадщину Криму та Північного Причорномор'я, наголосивши, що вона мала значний вплив на подальшу долю та розвиток української культури загалом [4, 287].

Результатом роботи Культурної комісії при Українській мирній делегації, яка працювала з 5 червня до 14 вересня 1918 р. і провела 25 засідань, був проект статті, яка мала регулювати питання передачі культурних цінностей із Росії в Україну, а також підготовка окремих списків пам'яток додаткового договору. Завдяки напруженій роботі великого колективу фахівців був підготовлений ґрунтовний документ, який регулював загальні питання між двома державами та принципи повернення культурних цінностей, а також підготовлено списки пам'яток.

Ретельно розглядалася кожна пропозиція, поза увагою не залишилася жодна пам'ятка, яка викликала дискусію серед членів комісії. Підготовлено списки писемних і речових пам'яток, які зберігалися в архівах, бібліотеках і музеях Росії. На жаль, Культурна комісія не завершила роботу зі зведення всіх списків в один загальний – додатковий договір до загального змісту пунктів основного. Припинення мирних переговорів між двома державами не дозволило розглянути на пленарних засіданнях питання повернення в Україну культурних цінностей.

Діяльність Міжвідомчої комісії, конституюваної в Культурну комісію при Українській мирній делегації на переговорах двох держав, привернула увагу

до проблеми повернення культурних цінностей державних органів і широких кіл громадськості в Україні та за її межами. За участі фахівців права, архівної, бібліотечної та музейної справи, істориків, археологів, мистецтвознавців було підготовлено проект документа про повернення культурних цінностей у країну їх походження.

Дотримання принципу «розмежування», який неоднозначно оцінювали фахівці, підтверджувало право українського народу на всі ті здобутки, які були створені народами колишньої Російської імперії, зокрема і українським народом. Своєю діяльністю Комісія сприяла утвердженню українського народу серед інших народів світу та заклала підґрунтя для розуміння особливого значення ролі національних історико-культурних реліквій у розбудові незалежної України. Незважаючи на відсутність практичного результату діяльності Культурної комісії, наукова цінність її матеріалів полягає в намаганні української інтелігенції повернути в Україну власні культурні цінності.

Вивчення роботи Культурної комісії з повернення культурних цінностей в Україну в далекому 1918 р., коли в Українській Державі формувалася зовнішня політика, встановлювалися дипломатичні відносини з іншими країнами, спонукає владні структури і громадськість в умовах агресивних дій Російської Федерації, окупації нею частини території України посилити міжнародно-правові позиції України щодо захисту культурних цінностей на окупованих територіях.

З огляду на агресивні дії Росії та окупацію частини території України доцільно посилити повноваження нашої держави щодо культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях, а також вимагати дотримання ключових положень міжнародного права та українського законодавства щодо збереження культурних цінностей та здійснення відповідних заходів для їх охорони на окупованих територіях і повернення вивезених із України культурних цінностей. Актуальними завданнями є забезпечення міжнародного моніторингу стану збереження об'єктів культурної спадщини в Криму та Севастополі, а також на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей.

Джерела та література:

1. Пиріг Р. *Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією*. – К., 2008. – 209 с.
2. Гетьман Д.І. *Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті – 1930-ті роки): – автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. – 2010. – 20 с.
3. Кот С., Нестуля О. *Українські культурні цінності в Росії. Перша спроба повернення 1917–1918*. – К., 1996. – 319 с.
4. Лупандін О.І. *Питання реституції культурних цінностей за часів Української Держави 1918 року / Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)*. – *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць*. – Вип. 7. – К., 2013. – 310 с.
5. Денисенко О.А. *Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській Державі (1918 р.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. – 2002. – 243 с.

6. Гетьман Д.І. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті–1930-ті роки). – К., 2010. – 237 с.
7. Конституція України. – К., 2018. – 76 с.
8. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – 366 с.
9. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Ч. 3: З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради). – Львів, 1923. – 132 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2607. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 8; Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 52, 12, 42.
11. Денисенко О. Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 115–117.
12. Палієнко В. Українська артилерія в музеях Росії // Пам'ятки України. – 1994. – № 1–2. – С. 40–46.
13. Акуленко В. Культура турботи про культурні цінності // Пам'ятки України. – 1995. – № 1. – С. 166–167.
14. Договір (проект) між Українською Державою та РСФРР про передачу культурних цінностей Україні / Публікація І. Циборовської-Римарович // Пам'ятки України. – 1994. – № 1–2. – С. 7–10.
15. Кот С.І. Про стан збереження культурної спадщини України. (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.). – К., 2018. – 42 с.
16. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918. Протоколи і стенограми пленарних засідань // Збірник документів і матеріалів. – Вид-во М.П. Коць. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – 366 с.

© Елена ДЕНИСЕНКО

ПРОБЛЕМА ВОЗВРАЩЕНИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПЕРИОД УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЫ (1918)

В статье освещена деятельность Культурной комиссии по возвращению культурных ценностей в Украину на мирных переговорах с РСФСР в 1918 г. На основе архивных материалов и опубликованных документов проанализировано подготовку основной и дополнительной статей мирного договора между двумя государствами. Акцентируется внимание на том, что в работе комиссии принимали участие известные украинские культурные и научные деятели, которые, несмотря на разные подходы в решении данной проблемы, демонстрировали взвешенный и аргументированный подход в вопросах подготовки списков национальных реликвий для возвращения в Украину.

Ключевые слова: Культурная комиссия, культурные ценности, реституция, возвращение, памятник, Украинская Держава.

Olena DENISENKO

THE PROBLEM OF RETURN OF CULTURAL VALUES DURING THE PERIOD OF UKRAINIAN (1918)

The article lights the activity of the Cultural commission of return cultural values to Ukraine during peaceful negotiations with RSFRR from 1918. Based on the analysis of archival materials and published documents the preparation of the main article and articles of the peace treaty between the two powers are being analysed. It is noted that famous Ukrainian cultural and scientific representatives had taken part in the work of the commission and they demonstrated a well-considered and reasoned approach to the issues of preparing lists of national relics for their return to Ukraine despite different approaches to solving this problem.

Keywords: *Cultural commission, cultural values, restitution, return, monument, Ukrainian State.*

УДК 94(477)«1918/1919»:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті XX ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, панівної влади. Попри те, що історія дає нам немалу кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Питання антирадянських виступів на теренах України в 1919 р. викликало інтерес дослідників як у теоретичній, так і у практичній площині. Зокрема, увагу на ці проблеми звертали теоретик махновського руху П. Аршинов, колишній начальник штабу Н. Махна В. Білаш, пізніше репресований як троцькіст В. Антонов-Овсієнко, безпосередній учасник і один із керівників григор'євців Ю. Тютюнник [3; 4; 1; 9].

У нашій короткій науковій розвідці ми спробували відтворити перебіг подій у південних регіонах України навесні 1919 р., які загалом були пов'язані з виступом одного з найвідоміших повстанських командирів Півдня – отаманом Н. Григор'євим.

Досліджуваний період характерний ще й різким загостренням відносин між радянським урядом України та формуваннями махновців. Під захистом Реввійськради махновців у квітні 1919 р. відбувся з'їзд повстанців та селян, у якому взяли участь делегати від 72 волостей південноукраїнських регіонів. Під час роботи з'їзду була обговорена та ухвалена резолюція, що містила ультимативну вимогу до комуністів про негайне скасування продрозкладки, розпуск радгоспів, усунення всевладдя Надзвичайної комісії та відмову від однопартійної системи [5, 90].

Але саме в цей період Москва готувалася завдати удару по Румунії через західний кордон та, скориставшись її територією, надати допомогу Угорській радянській республіці, завадивши водночас спробі Румунії анексувати Бессарабію. Тому, згідно з планами радянського командування, новоутворена дивізія під командуванням Н. Григор'єва мала поповнити склад ударного угруповання Червоної армії для вторгнення в європейські країни.

Вочевидь, відчуваючи непевність ситуації, що склалася, та намагаючись не втратити військову одиницю, яка мала бойовий досвід і непогано зарекомендувала себе в боях за Південь України, до Олександрії прибув В. Антонов-Овсієнко. Були проведені зустрічі з бійцями формувань Н. Григор'єва та місцевими селянами. Ми можемо припустити, що в той момент ні сам отаман Н. Григор'єв, ні його оточення не планували відкритого збройного виступу проти радянської влади, адже у такому разі, маючи бойовий досвід, вони ніколи не впустили б шансу захопити в заручники або й убити самого командувача фронту. Навпаки, отаман Н. Григор'єв особисто запевнив В. Антонова-Овсієнка у своїй повній лояльності до радянського уряду та повній готовності своїх частин до походу на Бессарабію. Можливо, цьому сприяло й те, що 22 квітня 1919 р. В. Антонов-Овсієнко надіслав телеграму, адресовану голові РНК УСРР Х. Раковському, у якій закликав до негайного видалення московських продрозгонів із південних регіонів України [6, 10–11].

Найімовірніше, до порад командувача українського фронту не прислухалися ні в Москві, ні в Києві. І тому вже на кінець квітня почала надходити інформація про те, що григор'євці вже взяли активну участь у кількох збройних зіткненнях. Зокрема, бійці 2-го Херсонського полку дивізії отамана Н. Григор'єва заарештували, а пізніше розстріляли О. Якобсона, відповідального від радянського уряду за продовольчу роботу на Півдні. 3 травня 1919 р. на ст. Знам'янка григор'євські бійці влаштували єврейський погром, унаслідок якого загинуло більше 50 осіб. Дослідники можуть ознайомитися з описом цього інциденту Голови комісії Вищої Військової Інспекції Віллера, що саме тоді вивчав і перевіряв військово-політичний стан григор'євських підрозділів [5, 129].

Одночасно почали загострюватися й відносини григор'євців із представниками місцевої влади. Зокрема, григор'євці, які увійшли до Єлизаветграда, направили місцевій владі ультимативну вимогу про негайне розформування міського підрозділу Надзвичайної комісії. Пізніше, після невиконання їх вимоги, будинок, у якому знаходилися співробітники Надзвичайної комісії, був оточений загоном озброєних бійців отамана Н. Григор'єва. Чекістам вдалося врятуватися лише завдяки підземному ходові, що пролягав під будівлею. 4–5 травня 1919 р. григор'євці почали обеззброювати міліціонерів і проводити обшуки в будинках і квартирах, які належали елизаветградським євреям.

7 травня 1919 р. командувач 3-ї Української радянської армії М. Худяков відправив до григор'євського штабу, що знаходився в Олександрії, ультиматум, у якому вимагав від отамана негайно навести порядок у своїх підрозділах і виступити проти румунських військ або відмовитися від командування військовим формуванням. У разі невиконання цих ультимативних вимог він погрожував поставитися до Н. Григор'єва як до відкритого контрреволюціонера та розпочати проти його частин збройну боротьбу [5, 130–131]. Цей ультиматум фактично поклав край співробітництву отамана Н. Григор'єва з вищим радянським політичним та військовим командуванням України.

Ми вважаємо, що значну роль у цьому відіграло те, що навколо отамана збереглися практично усі його командирські кадри, які переважно підтримували есерівський напрям майбутнього розвитку. Кілька прихильників комуністичної партії в оточенні Н. Григор'єва перебували під повним контролем отамана та не відігравали значної ролі у вирішенні питання політичної платформи формування отамана. До того ж, начальник штабу Н. Григор'єва, Ю. Тютюнник, відвідав м. Київ, де провів ряд переговорів і заручився політичною підтримкою ще й з боку українських соціал-демократів «незалежних». Сам отаман Н. Григор'єв у середині квітня 1919 р. вийшов із партії боротьбистів та вступив до лав «незалежних».

8 травня 1919 р. на центральній площі Єлизаветграда Ю. Тютюнник оголосив підготовлений в отаманському штабі та надрукований у тисячах примірників Універсал Н. Григор'єва. У документі описувалася загальна ситуація в Україні, що склалася унаслідок безперервних воєн, проголошувалася низка загальнодемократичних гасел, використовувалися деякі положення есерівської програми. В Універсалі визначалися подальші вектори боротьби григор'євців та пропонувалися українському народові нова тактика та стратегія боротьби. У цьому ж документі було викладено погляд отамана Н. Григор'єва на нові принципи проведення демократичних виборів в Україні та зміст потрібного виборчого закону. Слухачам і читачам пропонувалося ствердження права обирати та бути обраним для усіх громадян України, але сама виборча система мала вигляд пропорційної – відповідно до місця того чи іншого етносу в національному поділі країни [13].

Наступного дня, 9 травня 1919 р., до Єлизаветграда прибув сам отаман Н. Григор'єв. Згідно з його наказом близько 30 членів місцевого виконкому, більшовицького за своїм складом, були заарештовані та розстріляні. Натомість

на чолі місцевої влади став ревком, до складу якого увійшло 7 прибічників отамана [5, 145].

Проте діаметрально протилежною була позиція Н. Григор'єва щодо заарештованих напередодні політпрацівників-комуністів, які знаходилися в його дивізії. Після приїзду до нього ще одного політпрацівника Червоної армії, Шафранського, який пізніше став працювати в політуправлінні 12-ї Радянської армії, отаман не лише наказав відпустити заарештованих, але й надав Шафранському потяг, на якому вони всі й урятувалися. Цей епізод протистояння отамана з комуністичним режимом у Києві у своїх спогадах описав Ю. Тютюнник [9, 45].

Один із планів антирадянського виступу дивізії Н. Григор'єва був створений саме його начальником штабу Ю. Тютюнником. У ньому передбачалося встановлення тотального контролю повстанців над територією між Бугом і Дніпром. Автор пропонував направити на Лівобережжя терористичні групи, діяльність яких змогла б відтягнути на себе значну частину сил вірних комуністичному урядові України під головуванням Х. Раковського. Головні ж сили отамана мали пробиватися на Правобережжя для з'єднання з українськими військами під командуванням С. Петлюри.

Натомість отаман Н. Григор'єв розробив свій власний план, у якому намагався врахувати існування двох реальних сил – військ під командуванням С. Петлюри та А. Денікіна. З огляду на реальну ситуацію отаман вирішив захопити Лівобережжя і, ставши між «самостійниками» та білогвардійцями, диктувати їм свої умови, шантажуючи можливістю приєднання до суперників.

11 травня 1919 р. газета «Красная Армия» опублікувала підписаний Х. Раковським і В. Бубновим наказ від 9 травня 1919 р. про наступ на Румунію [7].

Напередодні, 10 травня 1919 р., Рада робітничо-селянської оборони УСРР і Раднарком УСРР ухвалили постанову, у якій звинуватили представників українських лівих есерів у зриві планів вторгнення до Європи, а командира дивізії Червоної армії Н. Григор'єва – в отаманських амбіціях і у тому, що той два тижні «споює» свої частини вином, вивезеним із зайнятої Одеси. Сам отаман і його найближче оточення були проголошені поза законом [11].

Незважаючи на погрозовий зміст постанови, комуністичне керівництво України усвідомлювало, що ситуація була набагато загрозливішою. Адже вже більше місяця отаман Д. Зелений вів успішні бої проти червоних військ, встановивши контроль над Васильковом, Кагарликом, Фастовом, Переяславом, Ржищевом, фактично заблокувавши рух Дніпром. Жодні каральні експедиції так і не змогли приборкати отамана Струка, загони якого оперували на Київщині. На Чернігівщині на радянських працівників наводили жах загони отамана Ангела. З боку Сквири погрожував штурмом Києва Ю. Мазуренко – голова Всеукраїнського, створеного у квітні 1919 р. групою провідних українських «незалежників» для координації боротьби всіх антибільшовицьких повстанських сил. Не припинялася рейкова війна, сотні великих і малих загонів українських повстанців

продовжували збройну боротьбу, заважаючи урядові Х. Раковського встановити повний контроль над українською територією.

За цих умов визначальне значення мала позиція керівників анархо-махновського руху. 12 травня 1919 р. в Маріуполі відбувся військовий з'їзд делегатів військових підрозділів, які підпорядковувалися Н. Махну. Питання про ставлення до виступу отамана Н. Григор'єва, за пропозицією самого Н. Махна, тимчасово залишили відкритим. Хоча у той же день один із махновських командирів – Максюта – захопив Катеринослав і проголосив ліквідацію там радянської влади. Але незабаром верхівка махновського руху в боротьбі з григор'євщиною зробила свій вибір на користь союзу з більшовиками та навіть повідомила про це самого Н. Григор'єва.

Між тим хвиля селянського невдоволення, викликана антиселянською політикою радянського уряду Х. Раковського, дозволила військам Н. Григор'єва швидко та порівняно легко захопити Олександрію, Кременчук, Бобринську, Черкаси, Золотоношу, Катеринослав, Єлизаветград, П'ятихатки, Миколаїв і Херсон. Майже в усіх цих населених пунктах тиллові частини Червоної армії, що здебільшого склалися з українських селян, переходили на бік повсталих. У Золотоноші в бій з григор'ївськими частинами вступила бригада під командуванням О. Богунського, проте це не завадило більшовикам невдовзі після досліджуваних подій звинуватити самого О. Богунського у зв'язках із «незалежниками», заарештувати та розстріляти.

Займаючи населені пункти, повстанці обов'язково звільняли з ув'язнення заарештованих, що стало підставою для радянських урядовців обвинувачувати Н. Григор'єва та його підлеглих у потуранні кримінальним злочинцям.

14 травня 1919 р. Х. Раковський підписав відозву до червоноармійців, які воювали проти Н. Григор'єва. У зверненні повідомлялося про успіхи більшовиків під Катеринославом, але не згадувалося, що в Херсоні на бік отамана перейшли майже в повному складі два великих червоноармійських підрозділи – полк ім. Дорошенка, що налічував 5 тис. бійців, та 2-й Кримський стрілецький полк [10; 12].

14 травня 1919 р. з наближенням військ Н. Григор'єва до Миколаєва там спалахнуло повстання, приводом до якого став наказ матросам місцевого гарнізону (так званого флотського напівекіпажу) виступити проти григор'євців. Уповноважений радянського уряду та голова Миколаївської Ради робітничих депутатів, Скляр, відмовився з'явитися на зустріч із повсталими матросами, а місцева міліція, зі свого боку, – брати участь у придушенні матроського виступу. Досить швидко і майже без втрат захопивши місто, повстанці-моряки заарештували Скляра, керівника місцевої Надзвичайної комісії – Абашидзе та інших більшовицьких діячів, але згодом звільнили їх.

Тим часом повстання перекинулося й на Одеську губернію: повстав гарнізон Очакова, взялися за зброю жителі німецьких колоній. Під час цих подій у с. Козлове загинув Скляр та ще 14 комуністів. Майже всюди григор'євське

повстання супроводжувалося хвилею єврейських погромів, унаслідок яких загинула значна кількість людей. На запитання про ставлення до цих явищ та ступінь відповідальності за це самого Н. Григор'єва відповідь дає дослідник В. Горак, який зазначає, що в архівних та інших джерелах відсутні будь-які відомості про спроби отамана утримати своїх підлеглих від погромів. Але з іншого боку, коли б він справді спробував застосувати розстріли погромників на місці, то йому б довелося розстріляти значну частину свого війська [5, 161].

Погроми, вбивства, грабунки та низький рівень дисципліни обумовили негативне ставлення до повстанців з боку самих різних верств українського суспільства. До того ж, і співвідношення військових сил було явно не на користь Н. Григор'єва, хоча на момент виступу його війська налічували 16 тис. бійців і мали на озброєнні 60 гармат, 10 панцерників, 14 млн набоїв та близько 150 тис. снарядів [8, 19]. Зрозуміло, ці цифри є дуже приблизними, оскільки підрахувати загальну кількість військових підрозділів та чисельність повстанців, які брали участь у виступі отамана Н. Григор'єва, практично неможливо: майже всі частини мали за основу територіальний принцип формування та були вкрай нестійкими.

Через викладені нами та інші причини війська отамана Н. Григор'єва досить швидко втратили темпи наступу, загальне становище повсталих почало погіршуватися. Розуміючи всю небезпеку подій на Півдні України, радянський уряд Х. Раковського, проголосивши надзвичайний стан та створення внутрішнього фронту, поступово підтягував до району протистояння з повстанцями вірні режиму військові частини, насамперед інтернаціональні, створені з терміново мобілізованих комуністів, військові підрозділи регулярної армії Великої Росії. З іншого боку, у донецьких степах з'явилися денікінські частини, і селянство, побоюючись реставрації влади поміщиків та терору, який за цим піде, поступово змінювало своє ставлення до повстанського руху, на чолі якого стояв отаман Н. Григор'єв.

Наслідки такого збігу чинників призвели до нових поразок руху Н. Григор'єва у другій половині травня 1919 р. Станом на 1 червня 1919 р. кілька тисяч повстанців загинуло в боях, а майже 7 тис. – потрапили в полон. Червоні частини захопили 49 гармат, 9 панцерників і більшість кулеметів григор'євців [5, 180]. Сам отаман із рештою своїх сил відступив у херсонські степи. На початку червня 1919 р. він спрямував групу своїх військ на чолі з Ю. Тютюнником на Київщину. Очевидно, це було однією з його помилок, адже він суттєво послабив свої позиції у вкрай складних для себе обставинах і врешті-решт втратив надійного спільника. Ю. Тютюнник здійснив вдалий рейд по більшовицьких тилах у північно-західному напрямку, а коли зрозумів, що Н. Григор'єв не зумів використати з користю наявні тактичні переваги, він у середині липня 1919 р. на чолі свого підрозділу приєднався до армії УНР.

Фактично рейдом Ю. Тютюнника завершилася активна фаза повстання, на чолі якого став колишній командир радянської дивізії, отаман Н. Григор'єв. Відтоді він не був смертельно небезпечним для радянського керівництва в Україні.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. В 4-х тт. / В. Антонов-Овсеенко. – М.; Л.: Госвоениздат, 1924–1933. – Т. 3. – С. 31–33.
2. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Чёрная книга. Сборник статей об интервенции Антанты на Украине 1918–1919 гг. / Под ред. Шлихтера А.Г. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – С. 208.
3. Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.) / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.
4. Белаиш А.В., Белаиш В.Ф. Дороги Нестора Махно / А.В. Белаиш, В.Ф. Белаиш. – К.: Проза, 1993. – 592 с.
5. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с.
6. Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... // Україна, 1990. – № 12. – С. 10–11.
7. Красная Армия. – 1919. – 11.05. – № 38.
8. Лебедь Д. Итоги и уроки 3-х лет махновщины / Д. Лебедь. – Харьков, 1921. – 55 с.
9. Тютюнник Ю. Автобіографія // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, 1998. – № 1/2. – С. 43–44.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2.
11. Там само. – Спр. 5. – Арк. 87–87 зв.
12. Там само. – Спр. 18. – Арк. 86.
13. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 298. – Арк. 2–5.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии,

контролювали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrei LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages. Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to

cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies. A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

УДК 393.9-057.36(=11)“1941/1945”(477-25)+069.8

© *Володимир РУГАЛЬ*

ПОХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВЕРМАХТУ ТА ЙОГО СОЮЗНИКІВ У м. КИЄВІ

Розглянуто історію поховань солдатів Вермахту та їхніх союзників у м. Києві. Висвітлено особливості поховань у роки Другої світової війни, акцентовано увагу на сучасному стані збереження та увічнення пам'яті.

Ключові слова: *Друга світова війна, кладовище, поховання, похоронні команди, солдатський жетон, Вермахт, Червона армія, м. Київ.*

Під час німецько-радянської війни в боях за Київ з обох сторін загинули тисячі комбатантів. На жаль, до сьогодні неможливо встановити їх кількість та імена. На території України ситуація щодо встановлення місць поховання та імен упокоєних воїнів ворогуючих сторін різниться. Більшість знайдених останків воїнів Червоної армії залишаються не ідентифікованими, проте більшість військовослужбовців Вермахту вдається персоніфікувати за усталеними знаками розпізнавання.

Для ідентифікації німецьких військовослужбовців використовувався солдатський жетон (Erkennungsmarke) (Додаток 1). Перші солдатські жетони з'явилися під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. Сьогодні немає точних відомостей про історію їх виникнення, та існує легенда: «У середині 60-х років XIX ст. в одного із берлінських кравців у прусській армії, яка готувалася до війни, служили три сини, і щоб вони не зникли безслідно у випадку загибелі, він кожному виготовив металеву пластину, на якій викарбував ім'я хлопця і свою адресу, щоб його повідомили» [5, 528].

Солдатські жетони Вермахту виготовлялися з цинкового сплаву і мали овальну форму розміром 50 x 40 мм. По центру жетон був поділений перфораційною лінією. На самому жетоні викарбовували особистий номер військовослужбовця, номер військової частини, а саме: тип, номер роти, батальйону,

полку. Порядок написання номерів частин не мав усталеного зразка, вони могли подаватися як від меншого до більшого, так і навпаки. Літрами «А», «В», «АВ» та «О» позначали групи крові комбатантів. Персональна інформація викарбовувалася двічі, над перфораційною лінією та під нею. Після загибелі солдата жетон розламувався, одна частина залишалася при загиблому, інша – відправлялася до штабу дивізії. Жетон з однієї сторони мав два отвори для шнурка, щоб носити на шиї, а з іншої один, який використовували для кріплення з іншими жетонами вбитих [5, 528].

Обліком втрат у Вермахті займалася похоронна служба, до складу якої входили офіцери, які за станом здоров'я не могли нести гарнізонну службу. Дивізійну похоронну службу міг очолювати не лише офіцер, а й військовий священнослужитель, у підпорядкуванні якого перебувала канцелярія та батальйонні похоронні команди. До штату канцелярії входили: завідувач (як правило, фельдфебель), писар, картограф, перекладач, водій легкового та вантажного автомобіля. Батальйонні похоронні команди склалися з 4–5 осіб на чолі з унтер-офіцером чи єфрейтором.

Поховання загиблих, померлих від ран чи хвороб військовослужбовців у Збройних силах Німеччини та союзників відбувалися за спеціальними директивами. Потрібно зауважити, що директив дотримувалися лише під час наступальних боїв, адже, відступаючи, не завжди вдавалося зібрати тіла загиблих й організувати похоронну процесію.

Під час бойових дій загиблих солдатів ховали у тимчасових могилах, а після просування лінії фронту проводилося централізоване перепоховання на кладовища. Процедура поховання загиблих військовослужбовців Вермахту під час наступальних дій відбувалася з почестями: попереду йшов духовий оркестр, потім несли вінки із червоними смужками по боках – із зображенням свастики з одного боку та «Залізного хреста», під яким був напис: «Збройні сили Німеччини», – з іншої. За вінками несли подушки з нагородами (за наявності). За гробом ішла почесна процесія на чолі з офіцером. Кожного воїна ховали в індивідуальну могилу. Гроб накривали військовим прапором. Прощаючись із загиблими, давали триразовий салют. На кожній могилі встановлювали дерев'яний хрест (Додаток 2), на який набивався алюмінієвий могильний жетон (Додаток 3) та розміщувався вінок [17, 594].

Тимчасові могили нацистських військовослужбовців на території столиці України з'явилися в перший день окупації і розміщувалися в парках, скверах та передмісті, згодом – переносилися на утворені кладовища [7, 436].

Асоціація молодіжних пошукових об'єднань України «Обеліск» встановила, що у період окупації на території Києва було 20 місць, де хоронили нацистських військовослужбовців [14, 897].

У Маріїнському парку, біля палацу, ховали найвищих чинів Вермахту, яких через різні обставини не доправили до Німеччини.

На території столиці України під час нацистської окупації було декілька кладовищ, які мали назву «героїв Вермахту». З вересня 1941 р. на Аскольдовій могилі діяло кладовище героїв Вермахту № 1, до якого звозили тіла загиблих німецьких, угорських та румунських військовослужбовців. За роки окупації тут було поховано до 2,5 тис. осіб (Додаток 4) [14, 897].

У жовтні 1943 р. було утворено кладовище героїв Вермахту № 2 на території сучасного парку ім. Пушкіна, де було поховано 500 воїнів, які загинули в довколишніх селах чи лісах, а також померли у шпиталях [14, 897].

Існували кладовища у Феофанії (нині вул. Метрологічна), де було поховано 1182 особи, на території Дарниця-Волокно (нині – вул. Червоноткацька). На жаль, кількість похоронених на цих цвинтарях – невідома. Крім того, окупаційна влада хоронила воїнів і на вже існуючих кладовищах, зокрема на лютеранській частині Байкового цвинтаря. У 1941 р. невеликі кладовища для загиблих солдатів Вермахту та союзників були утворені на території Флорівського монастиря, Голосіївського парку, теперішніх мікрорайонів Мишоловка та Теремки, Ботанічного саду ім. акад. О.В. Фоміна та в Новосілках.

Комбатантів, які загинули, прикриваючи відступ основних сил Вермахту із Києва у 1943 р., було поховано в могилі між сучасними вулицями Борщагівська та Уманська. Нині по цій території прокладена залізниця [6].

Установити місця захоронення військовослужбовців Вермахту, загиблих під час наступу Червоної армії і залишених на полі бою, майже неможливо. Поховання мало відбуватися відповідно до постанов Державного комітету оборони СРСР № 1517 від 1 квітня 1942 р. «Про прибирання трупів ворожих солдатів і офіцерів і про приведення в санітарний стан територій, звільнених від ворога» та інструкції «Про прибирання колишніх полів битв», оголошених відповідно до наказу Народного комітету оборони СРСР № 106 від 4 квітня 1942 р., місцевого населення [11, 73].

Зокрема у документах йшлося про порядок збору та поховання трупів солдатів і офіцерів армій Німеччини та її союзників. На визволених від ворога територіях під керівництвом органів НКВС місцева влада формувала із місцевих жителів спеціальні команди, які мали збирати й хоронити останки, брати на облік усі місця поховання ворожих військовослужбовців і ліквідувати існуючі кладовища. Трупи ворожих солдатів повинні були хоронити подалі від населених пунктів [11, 72–74]. Але цих інструкцій не дотримувалися. У розпорядженні керівника республіканського НКВС В. Рясного від 7 жовтня 1943 р. повідомлялося: «...У деяких районах, визволених від німецько-фашистських окупантів, постанова Державного Комітету Оборони від 1 квітня 1942 р. ...виконується незадовільно. На узбіччях доріг, на полях і в урвищах лежать і розкладаються трупи ворожих солдатів та офіцерів... У деяких звільнених від окупантів населених пунктах до цього часу не ліквідовані могили ворожих солдатів та офіцерів...». Нарком вимагав: «Застосувати рішучих заходів для очищення полів колишніх боїв й інших місць від трупів ворожих солдатів і офіцерів...», облікувати всі

існуючі місця захоронень та кількість поховань на них, а також знищити ці цвинтарі. У разі неможливості негайної ліквідації кладовищ передбачалося зняти хрести та написи, зрівняти могили із землею, перепоховати неглибоко захоронені трупи, а з настанням холодів перенести їх у задалегідь підготовлені на скотомогильниках ями [15, 144].

У м. Києві із поверненням Радянської влади рештки похованих воїнів нацистського угруповання, згідно з офіційними документами, викопували, вивозили за місто та спалювали, проте насправді могильні надгробки зрівнювали з землею, місця поховань забудовувалися [7, 436].

Сьогодні можна стверджувати, що перепоховання відбулося з парку ім. Пушкіна, де через чотири місяці після повернення у Київ Раднарком УРСР і ЦККП(б)У розпочав підготовку виставки зразків трофейного озброєння та техніки. До цієї акції залучили військовополонених, які на початку літа 1944 р. під вартою розкопували могили й перевозили останки похованих на Сирець, до безіменних братських могил [8, 152–153].

А. Кузнецов, якому на момент визволення Києва було 14 років, згадував: «Одного разу на початку грудня [1943 р. – Авт.] ми з хлопцями пішли до Пущі-Водиці збирати гранати й добувати вибухівку. Ліс був покалічений, повалений. Під соснами, у кущах, стояли розбиті гармати, згорілі всюдиходи, танки без башт, штабелями лежали нестріляні снаряди й міни. Й навколо була гора трупів. Хтось ними вже займався, вони були роздягнені та звалені на купи заввишки до трьох метрів – піраміди голих німців, сіро-блакитного кольору, розкладалися, хоч і був морозець» [4, 327]. Подальша доля цих трупів невідома...

Уряд Федеративної Республіки Німеччини давно засудив дії нацистської Німеччини, виплачував компенсації постраждалим під час війни. Крім того, держава намагається увічнити пам'ять загиблих німецьких воїнів. Питанням упорядкування поховань нацистських солдатів на території країн, де проводив бойові дії Вермахт, займається гуманітарна організація – Народний союз Німеччини з догляду за військовими могилами (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge.V.). Організація була створена 16 грудня 1919 р. й займалася доглядом та облаштуванням могил загиблих під час Першої світової війни, у 1933 р. – приєдналася до націонал-соціалістів. З 1946 р. Народний союз відновив свою роботу. Організація використовує переважно кошти меценатів, за штатним розписом має 580 робітників та тисячі волонтерів. Нині союз опікується 833 військовими похованнями на території 46 країн Європи та Північної Африки. Організація діє у рамках двосторонніх угод між країнами [19].

На території України Народний союз активно розпочав роботу після розпаду СРСР. У перші роки своєї діяльності організація працювала за домовленостями з місцевими органами влади. У 1996 р. було укладено офіційну угоду між ФРН та Україною «Про догляд за могилами загиблих». Сьогодні на території України існує 5 збірних кладовищ, на які перепоховують німецьких вояків – с. Гончарне біля Севастополя, кладовища біля Харкова та Кропивницького, поблизу

с. Віта Поштова, с. Потелич Жовківського р-ну Львівської області. Народний союз Німеччини спільно із вітчизняними пошуковими організаціями встановив понад 3 тис. місць поховання німецьких воїнів, які централізовано були перепоховані на збірні кладовища.

На збірному кладовищі біля с. Віта-Поштова поблизу Києва на сьогодні перезахоронені більше 20 тис. воїнів Вермахту, які полягли в боях під Києвом та на навколишніх територіях (Додаток 5).

У 1994 р. з території Феофанії відбулося перепоховання останків 914 німецьких комбатантів. Відомі місця поховання ще 268 військовослужбовців, проте здійснити перенесення останків неможливо. Вони перебувають під будинками або на території, де прокладена каналізація чи електрокабель [3].

Упродовж багатьох років велися перемовини щодо проведення пошукових робіт на Аскольдовій могилі. Лише в 2015 р. почалися розкопки. Протягом 2015–2017 рр. було ексгумовано та перепоховано на збірне кладовище біля с. Віта Поштова 2060 зарубіжних військовослужбовців, із яких 1994 – німці, 42 – угорці та 24 – італійці.

Зараз у м. Києві офіційно існує одне кладовище воїнів німецької армії на Сирці (вул. Ризька) (Додаток 6), де, на жаль, не встановлено точну цифру похоронених. Адже, за даними Книги Пам'яті України, тут покоїться до 250 німецьких військовополонених, та, можливо, саме сюди у 1944 р. перепоховали 500 воїнів із Пушкінського парку.

Отже, нині на двох кладовищах Києва похоронено близько 21 тис. воїнів Збройних сил нацистської Німеччини та її союзників. Дана цифра не є остаточною. Історія поховань військовослужбовців Вермахту на території України, на жаль, не досліджена. Ідентифікація та перепоховання вояків триває... Потрібно зазначити, що військовослужбовці Вермахту, які були розбиті військами антигітлерівської коаліції, нині краще обліковані, ніж воїни однієї з основних армій переможців – Червоної армії.

Додаток 1

Солдатські жетони Вермахту

Додаток 2

Надмогильний хрест. (Фонди НМІУДСВ. – Ф-30609–10. – КН-229376-10)

Додаток 3

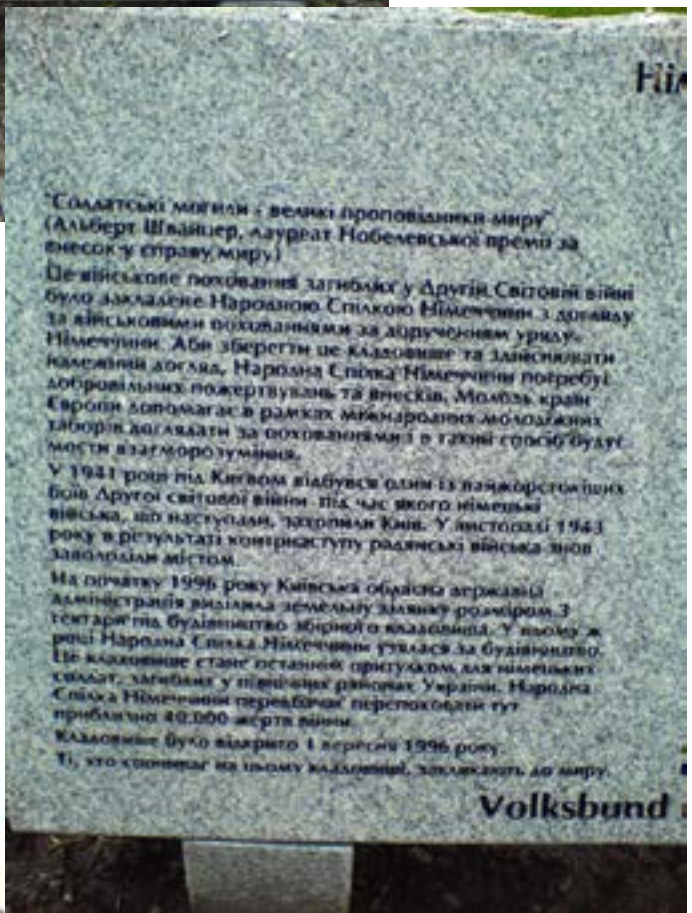
Могильний жетон

Додаток 4

Кладовище героїв Вермахту № 1 біля Аскольдової могили
(Фонди НМІУДСВ. – Ф-18951. – КН-122154)

Додаток 5

Збірне кладовище біля с. Віта-Поштова поблизу Києва

Кладовище на вул. Ризькій м. Києва

Джерела та література:

1. Война как похоронное дело. Как Вермахт и Красная армия предавали земле во Второй мировой войне [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://funeralportal.ru/library/1111/32813.html>. – Назва з екрана.
2. Гришко Л. Останки солдатів Вермахту перепоховують під Києвом [Електронний ресурс] / Л. Гришко. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/останки-солдатів-вермахту-перепоховують-під-Києвом/a-18657677>. – Назва з екрана.
3. Кравченко А. По немецким архивам «Феофания» [Електронний ресурс] / А. Кравченко. – Режим доступу: http://stor-war.org.ua/view_korar.php?id=21. – Назва з екрана.
4. Кузнецов А. Бабин Яр / А. Кузнецов. – К.: САМІТ-КНИГА, 2009. – 352 с.
5. Курьлев О.П. Вооруженные силы Германии 1939–1945. Полный атлас: Сухопутные войска, Люфтваффе, Кригсмарине / Олег Курьлев. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 558 с.
6. Ляшенко В. Солдаты Вермахта – пленные и мертвые [Електронний ресурс] / В. Ляшенко. – Режим доступу: <http://boristen70.livejournal.com/61432.html/>. – Назва з екрана.
7. Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом / Д. Малаков. – К.: КИЙ, 2005. – 462 с.
8. Малаков Д.В. Київські трофейні виставки / Д.В. Малаков // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2. – С. 151–158.
9. Матвеев В. Уроки памяти. Останки солдат вермахта перезахоронят под Києвом [Електронний ресурс] / В. Матвеев. – Режим доступу: <http://rian.com/ua/analytics/20150819/372384541/html>. – Назва з екрана.
10. На Аскольдовоймогили в Киеве раскапывают могилы немецких солдат (19.08.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.bigmir.net/capital/926669-Na-Askolmogile-v-Kieve-raskapuvajut.mogily-nemeckih-soldat>. – Назва з екрана.
11. Нагаев И.М. Без вести пропавшая... Память? Документы об увековечении памяти погибших воинов Красной Армии 1925–1946 гг. / И.М. Нагаев // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 1. – С. 71–75.
12. Останки немецких оккупантов эксгумируют на Аскольдовоймогили и торжественно перезахоронят – И свет во тьме светит, и тьма не объяла его [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://varjag-2007.liverjournal.com/8925252/html>. – Назва з екрана.
13. Перепоховання німецьких солдатів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://int.org.ua/uk/perepohovannya-nimeckyh-soldativ>. – Назва з екрана.
14. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – міто-герой Київ / Ред. кол.: голова А.І. Тимчик, заст. голови О.П. Биструшкін та ін. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 912 с.
15. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954 рр.) / О.В. Потильчак. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
16. Тригуб В. Де душі загиблих солдат? [Електронний ресурс] / В. Тригуб. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/history/485b1f2779075>. – Назва з екрана.
17. Сомов К. Война: ускоренная жизнь / Константин Сомов. – Барнаул, 2010. – 615 с.
18. Шрадер Ханс-Ульрих. Результаты работы Народного союза Германии в Украине за последние 12 лет / Ханс-Ульрих Шрадер // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років: матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: парламентське вид-во, 2008. – С. 286–290.
19. Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge. V. (Народный союз Германии по уходу за военными могилами). Краткая информация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.volksbund.de/ru/presse/volksbund.html>. – Назва з екрана.

© Владимир РУГАЛЬ

ЗАХОРОНЕНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВЕРМАХТА И ИХ СОЮЗНИКОВ В г. КИЕВЕ

Рассмотрена история захоронений солдат Вермахта и их союзников в г. Киеве. Освещены особенности захоронения в годы Второй мировой войны, акцентировано внимание на современном состоянии сохранности и увековечении памяти.

Ключевые слова: Вторая мировая война, кладбище, захоронения, похоронные команды, солдатский жетон, Вермахт, Красная армия, г. Киев.

© Volodymyr RUHAL

BURIAL OF SERVICEMEN OF WEHRMACHT AND ITS ALLIES IN KYIV

The wounds of the Second World War don't heal to this day, because a significant number of fallen combatants of that armed confrontation have not yet found their final resting place. Unfortunately, this mainly concerns one of the winners' armies – the Red Army. In the USSR, the human life was not appreciated, but in the Nazi military group that was defeated, the situation was fundamentally different. One of the main explanations is the functioning of the accounting system and the presence of identification tags – soldier dog tags.

In the territory of Ukraine, at the end of hostilities in autumn 1944, almost every locality had a burial place of soldiers. The fierce battles took place for the capital of Ukraine. Today, the final number of those killed in the battles for the city and the combatants who are buried in its territory from both warring sides are not yet known.

The article highlights the history of burials of servicemen of Wehrmacht and its allies on the example of Kyiv. On the basis of available sources, an attempt was made to establish all places of burial of Nazi soldiers on the territory of Kyiv. Unfortunately, today it is difficult to study this issue thoroughly, because the Soviet authorities, after the expulsion of the Nazis, began the fight against graves. According to the decisions of the leadership of the USSR, all the graves, in which the hostile soldiers were buried, had to be carried beyond the boundaries of settlements. However, this order has remained a dead paper. Thanks to the cooperation of the Ukrainian governmental and public organizations with the German Union of memory, the centralized reburials at the prefabricated cemeteries recently held. Such a cemetery is located near the village of Vita-Poshtova, on the outskirts of Kyiv. Remnants of soldiers from Askold's Grave and other places have been transferred to this cemetery. Directly, in Kyiv, the graves of the Nazi warriors are located at the cemetery in Ryzka Str.

Keywords: Second World War, cemetery, burial, disposal units, soldier dog tag, Wehrmacht, Red Army, Kyiv.

РЕАЛІЇ ОКУПАЦІЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ

УДК 930(477)«1941/1944»:347.9(091)

© Олексій ГОНЧАРЕНКО

ОСОБОВИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІЦІЙНИХ ФОРМУВАНЬ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В ОКУПАЦІЙНОМУ ПОВСЯКДЕННІ: ЖЕРТВИ ОБСТАВИН, ПАТОЛОГІЧНІ КАТИ ЧИ ІДЕЙНІ ПРОТИВНИКИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ? (1941–1944)

Автор публікації, використавши маловідомі джерела архівних кримінальних справ на колишніх учасників українських поліцейних формувань райхскомісаріату «Україна», намагається з'ясувати причини та мотиви, за якими радянські громадяни ставали на службу в окупаційні органи влади, одним із яких була місцева поліція. У публікації доведено, що сучасна історіографія лише наближається до з'ясування цих обставин окупаційного минулого нашої країни, а основні проблеми цього фрагмента репрезентовані здебільшого контурно.

У статті з'ясовано, що учасниками місцевих поліцейних формувань ставали здебільшого молоді чоловіки, які мали певний досвід військової служби в РСЧА, колишні радянські військовополонені, члени похідних груп ОУН. При цьому ідейна (антирадянська чи націоналістична) мотивація у цих людей зазвичай була відсутня. Гітлерівські спецслужби досить активно відстежували настрої місцевих поліцейних формувань, а тому члени націоналістичних структур, яким удавалося до них на певний час інтегруватися, досить швидко були усунуті від служби. Найпоширенішою причиною колаборації було бажання зберегти власне життя, життя рідних та одержати вищий (порівняно з іншими членами місцевого населення) соціальний і майновий статус. Але якими б не були мотиви вступу на службу до поліцейних формувань, їхнім учасникам довелося на практиці реалізувати мету та завдання окупаційної політики лідерів Третього райху.

Ключові слова: окупація, окупаційний режим, місцева поліція.

Складною, малодослідженою та контрверсійною проблемою нацистського окупаційного режиму, встановленого на теренах найбільшого за чисельністю населення та територією райхскомісаріату «Україна» (далі РКУ), дотепер є участь радянських громадян у функціонуванні місцевих поліційних формувань. Неоднозначність трактування проблеми колабораціонізму, участь особового складу створених гітлерівцями місцевих поліційних формувань у злочинах проти мирного населення країни, відсутність повноцінної наукової дискусії з цього приводу призводить як до демонізації образу колишніх поліцаїв, так і до спроб замовчування, небажання навіть говорити про неї. А участь представників українського націоналістичного руху у створенні та роботі поліційних формувань надмірно, як на наш погляд, ще й політизує цю проблему.

Зрозуміло, що без наявності розгалуженого поліційного апарату, органи якого охоплювали всю окуповану територію України, проникаючи своїм впливом і контролем чи не в кожне місто та село, гітлерівці не змогли б налагодити ефективну економічну експлуатацію захопленого територіального простору та місцевого соціуму; реалізувати на практиці окремі завдання підготовки майбутнього (у разі перемоги Німеччини у війні) масштабного колонізаційного проекту переселення німців Райху на обезлюднену та біологічно (расово) виснажену територію України; фізично ліквідувати чи принаймні нейтралізувати учасників (зокрема, й гіпотетичних) руху Опору та своїх принципово расових ворогів, якими за нацистською ідеологією були євреї.

За радянською історіографічною версією, учасниками репресивно-каральних органів місцевої поліційної влади в РКУ репрезентувались винятково кримінальні та асоціальні елементи, представники колишніх експлуаторських класів, які у зв'язку з особистими образами на радянську владу слухняно служили гітлерівцям. Ця теза чітко простежується не лише в історичній, а й у художній літературі, кінематографічній продукції, на аналізі якої зупинятися не будемо. Не «забували» радянські ідеологи і про ОУН, навісивши їхнім учасникам ярлик участі в роботі як місцевих органів влади, так і відповідних поліційних формуваннях як представникам «українського буржуазного націоналізму», а отже – непримиримим ідеологічним противникам комуністичного режиму.

Отож, про ступінь об'єктивності радянської історіографії у цьому контексті говорити не доводиться. А тому дозволимо собі обійтися лише зазначеними вище констатаціями, оскільки нічого спільного з історичною наукою ці сентенції не мають.

На противагу радянському історіографічному досвіду, на сьогодні маємо немало праць, автори яких розглядають різні аспекти такого складного явища окупаційної доби, як колаборація. Зазначимо, що сам термін «колаборація» використовується суто умовно (в широкому розумінні сутності цього терміна), оскільки фахівцям з історії Другої світової війни зрозуміло, що такого явища в історії окупаційного режиму в Україні просто не існувало. Співпраця –

вимушена чи добровільна, не має нічого спільного із суто політичними ознаками цього терміна. І. Патриляк та М. Боровик цілком слушно зазначають, що для багатьох людей участь у роботі цих допоміжних формувань була лише справою особистого виживання і дуже часто не мала жодного політичного чи ідеологічного підґрунтя [1].

Одним із перших на проблему співпраці радянських громадян із ворогом звернув увагу В. Коваль. Він доводив, що одним із результатів сталінського правління стала поява маси людей, які ненавиділи радянську владу в її сталінській формі, а тому вони і йшли в зрадники [2].

На питання колаборації українців звертає увагу Я. Грицак. Він зазначає, що твердження про схильність українців до колаборації з німецьким окупаційним режимом грішить сильним перебільшенням. З огляду на жорстокість, для українців вагомо поставало питання виживання. На думку вченого, схильність українців до колаборації є історичним міфом, який замінює проведення аналізу конкретних умов «загальними наліпками». До того ж, німецький уряд взагалі не виявляв ні найменшої готовності толерувати українську адміністрацію в РКУ. Розглядаючи питання участі українців у поліційних формуваннях, Я. Грицак пропонує тезу про аналогічні дії їх особового складу в акціях щодо бранців польських і литовських гетто. Він не визнає існування закоренілих антисемітських національних традицій у місцевому соціальному середовищі, вважаючи, що дії українців підпорядковувалися конкретним ситуаціям [3].

Декілька думок щодо проблеми колаборації українців висловила Ж. Ковба. Вона зазначає, що колаборація визначалася не бажаннями українців, а німецькою інституціональною владою. До різних форм співпраці вдавалися окремі маргінальні групи місцевого населення [4].

Спеціальна праця, центральним предметом якої визначається проблема колаборації на теренах РКУ та військової зони окупації, належить В. Шайкан. Авторка виділяє суспільно-політичні проблеми цього феномена окупаційної доби. В. Шайкан стверджує, що соціалізація більшості радянських громадян відбувалася в період їх життєвої кризи, та ще й у нестабільні періоди розвитку суспільства, коли ціннісні орієнтації особистості, її соціальна поведінка також змінювалися під тиском обставин. Дослідниця зазначає, що в умовах довоєнного нестабільного суспільства, а потім під час окупаційного часу частина українського населення з домінуючими рисами негативної ідентичності обирала аномальну лінію розвитку особистості в соціумі, тобто ставала на шлях колаборації. Саме ж явище колаборації формується та провокується в кризові періоди суспільства асоціальними проявами особистості та десоціалізацією людини, а також схильністю до конформізму [5].

В. Орлянський, розглядаючи проблеми колабораціонізму, пов'язує їх із ненавистю й претензіями до радянської влади, як і мала частина українського суспільства. На поведінку людей впливав особистісний фактор образи на владу. А в 1941 р. прийшла сила, яка зруйнувала цю систему страху й з'явилася, хоча б ілюзорна,

але можливість для виходу гнівним почуттям і реалізації помсти ненависній системі. Водночас він стверджує, що формування абстрактного образу держави як сильної влади привело до вироблення найоптимальнішої стратегії виживання місцевої людності – пристосування до найсильнішої на той момент влади [6].

І. Дерейко у своїх працях не лише розглядає проблему діяльності підрозділів української допоміжної поліції, а й перетворює її на центральний предмет дослідження [7]. Як зауважує дослідник, загальна маса добровольців німецької армії і поліції не складалася з прихильників нацизму. Її основу, а згодом – до третини чисельності, могли становити люди, налаштовані антибільшовицьки, або постраждали від радянської влади. Але особливих симпатій і вірності власне окупаційному режимові вони не проявляли. Їхні бійці, вступаючи до німецької армії та поліції, вирішували здебільшого власні тактичні питання (виживання, матеріальний добробут, боротьбу з більшовизмом) і не мали жодних далекосяжних політичних цілей чи інших підстав для тіснішого поєднання власного майбутнього з націонал-соціалізмом. Тому українські формування, навіть ідеально забезпечені й стовідсотково боєздатні (а таких була меншість), так і не стали надійним засобом проведення окупаційної політики та опорою нацизму ні в Україні, ні за її межами.

Установлюючи соціальне походження особового складу воєнізованих колаборантських формувань, І. Дерейко зазначає, що «на Заході таким штампом є сприйняття учасників допоміжних формувань німецької армії та поліції, як „ідейних антибільшовиків” і антисемітів, а на пострадянському просторі – як націоналістів, кримінальників, ображених на радянську владу (розкуркулених та репресованих), і лише частково – примусово мобілізованих полонених», та вважає такі узагальнення хибними й умовними. Дослідник установив, що своїм вступом до окупаційних поліцейських формувань колаборанти не робили якогось політичного вибору, а вирішували передусім свої матеріальні та побутові проблеми [8; 9].

Функціонування органів поліцейської системи на теренах генерального округу «Волинь та Поділля» розглядають Ю. Олійник та О. Завальнюк. У книзі аналізується і процес створення «української міліції» та її трансформування в допоміжну поліцію [10].

Серед праць цього історіографічного ряду варто відзначити монографію О. Клименка та С. Ткачова. У центрі уваги авторів перебувають питання організації та функціонування місцевої поліції на Кременеччині, участь її особового складу у знищенні єврейського населення регіону [11].

Ю. Радченку належить декілька праць, предметом яких є участь німецьких та місцевих допоміжних поліцейських формувань у знищенні євреїв Харкова. Автор досить прискіпливо підходить до ідентифікації каральних підрозділів окупаційної влади, які володіли службовою компетенцією на ліквідацію єврейського населення [12–16].

Н. Сугацька, з'ясовуючи причини співпраці з окупантами, стверджує, що більшість тих, хто згодився стати колаборантами, були тою чи іншою мірою люмпенізованими елементами. Одні стали такими через те, що не вписалися в радянську дійсність, інших штучно зробив такими сталінський режим, треті – ще до початку окупації стали кримінальними елементами, і лише меншу частину примусили до співпраці із загарбниками, прагнучи врятувати своє життя чи своїх близьких або просто шукаючи засобів до виживання. Але навіть ця менша частина поступово піддавалася моральній деградації та люмпенізації [17].

Проблему участі Буковинського куреня в масових розстрілах євреїв Києва в Бабиному Яру у вересні – жовтні 1941 р. розглядає В. Нахманович. Він з'ясовує, що цей підрозділ з'явився у Києві в середині листопада 1941 р., коли, як відомо, масові розстріли київських євреїв уже були проведені, зауважуючи, що це ставить хрест на тезі про провідну роль української поліції у тих розстрілах, оскільки за відсутності буковинців її просто було замало для проведення такої масштабної акції [18].

Б. Зек, проаналізувавши 273 анкети поліцаїв м. Луцьк, реконструював узагальнюючий соціальний портрет місцевого колаборанта. Це був виходець із приміського села, одружений, відбув строкову службу у війську. За релігійною і національною приналежністю – православний українець. Міський поліцейський мав початкову освіту, він був рільником або ж його професія належала до однієї із робітничих спеціальностей. Зазначимо, що за даними, одержаними Б. Зеком, від радянської влади постраждало лише троє поліцаїв – їх родини були вивезені до Сибіру і Казахстану [19].

У баченні Т. Бородіної, поліцаї були «старанними» виконавцями наказів, навіть якщо ці накази спонукали їх перевищувати повноваження та вбивати людей. Дослідниця зазначає, що меркантилізм, ідейні переконання, травматичний досвід минулого у тих чи тих комбінаціях, певно, були основними. Вступивши до лав поліцаїв, чоловіки мали шанс отримати реальні вигоди, а саме: можливість збагачення (вища заробітна плата, одяг, майно вбитих, хабарі) і протекцію німецької окупаційної влади [20].

Цікаві думки щодо причин колаборації місцевого населення та участі поліцейських у вбивствах євреїв наводить А. Усач. Щоправда, дещо дивуючись із того, що серед них було немало абсолютно «нормальних» людей. Дехто із них міг рятувати знайомих євреїв, а потім брати участь у масових вбивствах. Частина колишніх поліцаїв змогла успішно соціалізуватись у повоєнні часи [21].

Як на наш погляд, найбільш продуктивно виглядають результати наукового дослідження, яке належить М. Куницькому. У своїй праці він розглядає спроби створення масової соціально-політичної опори нацистського окупаційного режиму на теренах РКУ в контексті визначення соціально-професійного статусу працівників органів місцевої поліції. Досліднику вдалося встановити, що кадровий склад органів місцевої поліції РКУ був досить строкатим і репрезентував різні соціальні прошарки населення, зокрема й

інтелігенцію, колишніх комуністів, представників радянської номенклатури й так званого активу [22].

Отже, аналіз сучасної вітчизняної історіографії функціонування місцевих поліцейних формувань засвідчує, що ця проблема інтерпретується у контексті праць, присвячених загальним питанням і характеристикам окупаційного режиму та участі цих формувань у реалізації політики Голокосту. А от питання повсякденного життя працівників та службовців місцевої поліції РКУ так і залишаються поза полем зору дослідників. Існують стереотипи, нав'язані суспільству ще радянською системою. Зображення колаборантів (за схемою радянської історіографії) як осіб із кримінальним минулим, колишніх «куркулів» та «петлюрівців» (а пізніше – українських буржуазних націоналістів), що разом із німецькими військами прибули з еміграції – є лише частиною історичної правди. Насправді, проблема набагато складніша, адже у співпраці з окупантами брали участь не лише «колишні», а й особи, наділені радянською владою високим соціальним статусом.

Як свідчить практика окупаційних режимів минулого і сучасності, у співпраці з ворогом бере і буде брати участь значна кількість громадян, якими доводилося їм користуватися. Чим більші проблеми в країні до окупації, тим більший рівень колаборації. Тому вивчення цього аспекту окупаційного режиму в Україні дозволить відповісти на окремі, досить непрості питання тогочасної дійсності, зокрема впливу результатів діяльності радянського режиму на відповідну поведінку людей, що опинились в окупації. Важливими є мотиви вступу на службу до окупантів. Як відомо, мотив суттєво відрізняється від мети, хоч вони і близькі за значенням. Визначаючи мотив як внутрішні процеси, що відбуваються у свідомості людини і спонукають до вчинення певних дій, формують спрямованість волі. Зазначимо, що він відрізняється від мети, як уява особи про бажаний результат своєї діяльності. Відповідно до цього мотив, порівняно з метою, є більш глибинним і потребує додаткового дослідження.

Поведінка людей, що опинились на окупованій ворогом території, залежала від багатьох факторів. Проте відповідь на мотиви колаборації не може бути однозначною, оскільки в них переплелися соціально-політичні, особистісні та морально-етичні передумови. Виявити домінуючі причини відповідної поведінки людей досить проблематично.

Серед визначених нами соціальних типів та груп людей, котрі співпрацювали з окупантами, необхідно назвати цивільних громадян і радянських військовополонених; місцевих і вихідців з інших областей УРСР; мешканців міст та сіл; представників різних національностей – українців, росіян, білорусів, поляків та німців. Очевидно, що потрібно розглянути й різні вікові групи громадян, адже якщо одруженим громадянам необхідно було рятувати від голоду власних дітей, то на молодь цей фактор не впливав. У місцевій поліції перебували навіть колишні комуністи та радянський актив, представники ОУН.

Важливим є і час вступу на службу в поліцію. Початок окупації, з його надіями на «звільнення від влади більшовиків» та заграваннями нацистської пропаганди з цивільним населенням, суттєво відрізняється від середини 1942–1943 рр., коли окупаційний режим досяг своєї терористичної сутності і чітко окреслились контури майбутньої перемоги сталінського режиму. Окрім того, з 1942 р. розпочинається масовий примусовий набір на роботу в Третій райх, а тому частина чоловіків, прагнучи уникнути цього, вступала в поліцію.

«Здався в полон біля Києва у вересні 1941 р. Не вірив у перемогу» – такими чи подібними до них є формулювання слідчих радянських спецслужб, які виявляли мотиви вступу на службу до окупантів [23, 4]. З цих матеріалів видно, що найпоширенішим мотивом переходу на службу до окупантів було бажання зберегти особисте життя.

Окупаційна реальність була такою, що існував розрив між публічно проголошеними німецькою адміністрацією і реально застосовуваними нею правовими нормами прийому на службу в поліцію. Незважаючи на проголошення добровільних принципів вступу на службу, окупанти нерідко застосовували методи фізичного й психологічного тиску та загрозу застосування репресій. Перебуваючи в екстремальних умовах елементарного фізичного виживання, викликаних поразками Червоної армії та окупацією країни, опинившись перед загрозою застосування репресій, частина громадян обирала шлях порятунку, який за тих умов приводив їх до служби в поліції.

Перші набори в місцеву поліцію мали характер фактично примусових призовів. Саме так, за свідченнями обвинувачених, відбувався перший набір у Чорнобильську районну поліцію. Життєвий шлях поліцаїв був досить простий: призов у Червону армію, полон, повернення додому, виклик у комендатуру або жандармерію і наказ вступити в поліцію [24, 93; 25, 14].

Але слід зважати на ту обставину, що колишні поліцаї, перебуваючи під слідством, розуміючи невідворотність покарання, намагалися ввести в оману слідчих і використовували факт наказу німецької адміністрації як самозахист. Так, колишній поліцай свідчив: «У серпні 1941 р. мене повісткою викликали на біржу праці і запропонували йти служити у Фастівську поліцію. Одночасно мене попередили, що якщо я відмовлюсь, то мене відправлять на роботу в Німеччину». Отже, зовні все виглядає цілком пристойно, – чоловіка примусили до служби, якої він начебто й не бажав. Проте він не врахував, що в серпні 1941 р. примусових наборів у Німеччину ще не було.

Характерною є динаміка й інтерпретація виявлених фактів злочинів. Сам заарештований так свідчив про вчинені злочини: «Правда, ми разом з поліцаями інколи примушували заарештованих радянських громадян єврейської національності в тюремному дворі співати і танцювати». Проте захист затриманого виявився марним. Свідок спростувала ці «невинні» способи відпочинку та розваги поліцаїв: «спочатку заарештовані євреї виводились у двір поліцаїв, а потім примушувалися цілуватись чоловіків з жінками, співати пісні і бити один

одного» [26, 12, 15, 38].

Складність та багатогранність проблеми і в тому, що не слід відкидати й психологічних мотивів. Наприклад, вступ на службу разом із друзями дитинства. Характерним є пояснення поліцая з м. Звенигородка: «Вплинула ситуація, котра склалась на початку німецької окупації, і на моїх близьких товаришів-комсомольців» [27, 139].

Частина громадян, вступаючи на службу в поліцію, прагнула реваншу за дії радянської влади. Колективізація сільського господарства та загалом соціальне експериментування в СРСР однозначно негативно вплинули на мотиви поведінки громадян, що опинились в окупації. Анкетні дані на колишнього поліцая лаконічні, але за ними непростий життєвий шлях: в 1919 р. вступив у банду Лашуна, у 1921 р. з'явився з повинною, у 1928 р. отримав 10 років, в 1937 р. був звільнений. Назвемо і послужний список цього громадянина: старший поліцай, слідчий поліції, заступник начальника Березанської поліції [28, 16, 17]. В анкетних даних на колишнього начальника Тетіївської районної поліції вказано: «сім'я батька в 1929 р. була розкуркулена, я був засуджений в 1939 р. по ст. 170 КК УРСР до 6 років позбавлення волі, звільнений був в 1939 р.» [29, 1]. Характерними є й висловлювання поліцаїв, що вказують на мотиви вступу на службу: «При радах у мене загнали батька та діда. Тепер я зажену кого побажаю» [30, 62].

Типовими мотивами колаборації були меркантильні інтереси. Колишній заступник начальника Васильківської районної поліції свідчив: «В поліцію поступив, тому що в поліції можна було легко прожити і добре жити» [31, 50].

Аналогічними є й відповідні соціальні типи громадян. Так, у характеристиці Узинської сільської ради від 30 березня 1944 р. на колишнього начальника місцевої поліції вказано: «Головним джерелом існування була спекуляція та грабунок, за що не один раз був засуджений. Під час німецької окупації він із перших днів став працювати начальником жандармерії» [32, 38].

Справді, на службу в поліцію, здебільшого в перші дні окупації, вступила немала кількість осіб із кримінальним минулим. «В 1941 р., коли розпочалась Вітчизняна війна, я знаходився в ув'язненні. 26 червня 1941 р. начальник ВТТ оголосив усім: «Хто бажає вступити в ряди Червоної армії, того звільнимо з-під варти». Я написав заяву про вступ до Червоної армії і дійсно був звільнений. Як тільки мене звільнили, я пішов до свого села Бишів», – свідчив колишній поліцейський [33, 16; 34, 10]. Але досить часто німецька адміністрація відмовлялася від співпраці з колишніми ув'язненими. Причина цього крилася не у їх минулому, а в професіоналізмі та поведінці. Виявлених фактів пияцтва та грабіжництва було достатньо для звільнення з поліції.

Частина місцевих чоловіків стала поліцейськими в результаті виборів сільських громад, організованих місцевим населенням у перші дні окупації [35, 62; 36, 27, 29]. Проблема в тому, що хаос перших днів окупації призвів до тимчасового безвладдя у сільських районах країни. Панічний відступ підрозділів Червоної армії супроводжувався зростанням злочинності та пограбувань з боку

утікаючих радянських бійців та кримінальників [37, 7]. Тому сільські мешканці власноруч організовували так звану народну міліцію, особовий склад якої охороняв села від різних безчинств. Але і в цих випадках мотиви колаборації віддзеркалюють прагнення обраних осіб отримати певні дивіденди. Так, один з обраних поліцаїв, колишній військовополонений, вступивши на посаду, почав вимагати повернення будинку, конфіскованого в період колективізації. Грабуючи мешканців села, він заявляв: «Мене грабувала радянська влада, тепер грабувати буду я» [38, 116, 118]. Отже, навіть потрапивши на посади в результаті виборів, з часом ці особи починали зловживати владою, учиняючи щодо своїх односельців злочини.

Складність проблеми мотивів колаборації і в тому, що поліцаї, виконуючи службову компетенцію, не виявляючи власної ініціативи, не бажаючи помститись будь-кому, все ж вчиняли злочини. Причина цього крилася в тому, що сама по собі посада начальника поліції або рядового поліцейського призводила до необхідності виконувати накази німецького командування. А невиконання наказів у будь-якій управлінській системі, а особливо в окупаційній, викликало застосування покарань.

Виконання службових наказів призводило до участі поліцейських у репресивних заходах окупантів. Так, у свідченнях про діяльність начальника кущової поліції с. Борове Фастівського району вказано, що він «не бажав працювати начальником поліції і прохав, щоб його не обирали, але населення його обрало. За період його роботи начальником поліції будь-чого поганого про нього сказати не можу». Але, як видно з матеріалів кримінальної справи, він за вказівкою ортскоменданта «взяв на облік всіх громадян єврейської національності і примушував їх виконувати всілякі роботи, як-то: прибирання вбиралень, прибирання і інші роботи». Сам поліцай свідчить: «Про те, що євреїв розстріляють, я здогадувався, але допомогти не міг». Ним же був заарештований втікач-військовополонений, єврей за національністю, який переховувався у дружини. Він був відправлений у табір для військовополонених [39, 169, 170, 172]. Отже, громадянин, обраний на посаду начальника сільської поліції, не проявляючи особистої ініціативи, виконував накази із затримання євреїв та втікачів із полону.

У матеріалах кримінальних справ простежується факт вступу на службу осіб, що мали зв'язки з ОУН або ж були її членами. Так, за матеріалами кримінальної справи заарештований начебто був «кадровим націоналістом». Радянські слідчі «не забули» нагадати йому окремі факти біографії, зокрема засудження в 1928 р. за націоналістичну діяльність в організації «Полуботківська громада», котра начебто існувала в м. Біла Церква.

Обвинувачений свідчив про керівну роль націоналістів у виборах його начальником поліції, але зазначав, що більше з ними не зустрічався. За його словами, в апараті поліції на посаді коменданта працював представник ОУН, який після арештів у грудні 1941 р. перейшов до підпільної роботи, виїхавши до м. Києва. Сам начальник поліції за зв'язок з українськими націоналістами був заарештований поліцією СД. Після слідства він дав підписку про те, що не буде займатись політичною роботою [40, 107, 194, 195]. Після звільнення він втратив можливість служити в поліції.

Отже, політико-ідеологічний мотив участі в роботі поліції не мав значного впливу і не був поширеним. Окрім того, у матеріалах кримінальних справ наявний прямий тиск на підслідних, а тому отримані в такий спосіб факти не можуть бути підставою для звинувачення ОУН у співпраці з нацистами в органах поліції. Так, один з обвинувачених, згідно з протоколом судового засідання ВТ КВО від 5 жовтня 1944 р., відмовився від своїх свідчень, заявивши, що поступив у поліцію лише під загрозою застосування, а «протокол підписав під тиском слідчого, при чому сам не знав, що підписую протокол, в якому було зафіксовано про мою участь в організації “ОУН” і розстрілах громадян єврейської національності. Я лише служив як рядовий поліцейський» [41, 80].

Характерною є кримінальна справа на колишнього начальника Макарівської та Бородянської поліції, члена ОУН із 1939 р., який прибув у регіон разом із похідними групами. Як виявило слідство, завдання влаштуватися на керівну посаду в поліцію він отримав від керівника Рогатинського районного проводу ОУН. Зі слів обвинуваченого, очолюючи керівництво поліцією, він повинен був керуватись тим, що її особовий склад слід підбирати із числа молодих, здорових чоловіків, здатних на військові дії на випадок, коли ОУН віддасть наказ на збройне повстання в тилу німців [42, 79, 84].

З 25 серпня до жовтня 1941 р. він був начальником Макарівської поліції. У листопаді 1941 р. отримав аналогічну посаду в Бородянській поліції. Причина переведення полягала в його розповідях населенню про те, що німці не мають права грабувати, а за все повинні платити. Із січня 1942 р. до серпня 1943 р. він був понижений на посаді й виконував обов'язки заступника начальника поліції. У серпні 1943 р. був заарештований Київською поліцією безпеки та СД. Причина арешту полягала в недобросовісному виконанні службових обов'язків. Після звільнення працював рядовим поліцаєм [43, 19, 20]. Зазначимо, що жодних фактів націоналістичної діяльності цього представника похідної групи німецькі слідчі із СД так і не отримали.

Колішній помічник коменданта Іванківської районної поліції, який також прибув у регіон разом із націоналістами, у своїх свідченнях не назвав жодного факту впливу ОУН на місцеву поліцію. Показовою є його відповідь на запитання щодо мотивів небезпечної подорожі в прифронткову зону: «До Східної України я приїхав лише з цікавості, як турист, але, поступивши в поліцію, повинен був виїздити на боротьбу з партизанами, навчатись на курсах поліцаїв і виконувати інші завдання» [44, 191, 192, 198].

Зазначимо, що похідні групи ОУН справді діяли на окупованій території України. Але ідеологічний мотив участі в роботі поліції не мав поширення. Особи, що мали певний стосунок до ОУН, або втратили зв'язок з організацією, або ж членство в ній було визнано під тиском слідчих радянських спецслужб. Аналіз матеріалів кримінальних справ свідчить, що ОУН мала вплив здебільшого на цивільні органи влади, але не на поліцію. Слід також реально оцінити ситуацію з погляду відомчої підпорядкованості цих органів влади. Місцева

поліція безпосередньо підпорядковувалася німецькій жандармерії, що призвело до встановлення жорсткого, високопрофесійного контролю за її роботою. Будь-яка підозра у належності поліцаїв до середовища українських націоналістів, так само як і до радянського підпілля, викликала санкції, котрі унеможливлювали їх подальшу професійну діяльність.

Таким чином, працівники радянських спецслужб нав'язували кілька домінуючих мотивів: вступ на службу з меркантильних інтересів, страху за збереження власного життя. Окрім того, простежується прагнення довести, що колаборантами були особи, репресовані свого часу радянською владою, та представники українських націоналістів.

Одним із мотивів колаборації був антисемітизм. Проте цей мотив дещо складніший порівняно з іншими. Як правило, антисемітські мотиви поєднуються з меркантильними. Поширеним є взаємне переплетіння образу радянської влади та антисемітизму. Найбільш точно міркування цих осіб передавалось в окупаційній пропаганді ідей «юдо-більшовизму». Колишній начальник Білоцерківської поліції, охарактеризувавши кілька десятків поліцаїв і зазначивши відомі йому мотиви їх вступу на службу, лише в кількох випадках називає своїх підлеглих антисемітами [45, 102–116].

Типовою в цьому плані є характеристика начальника Баришівської поліції: «Він проводив агітаційну роботу проти євреїв, говорив, що якби не було євреїв, то не було б і Радянської влади. Євреї придумали для селян колгоспи, щоб вони працювали безкоштовно, а самі поїдали наш продукт. [...]. Висловлюючи незадоволення, [Н] також і на керівництво Комуністичної партії говорив, що всі вони євреї. Причому висловлювався в дуже грубій нецензурній формі». Як продовжував свідок, розстріл місцевих євреїв був радісним для названого персонажа, який став застосовувати висловлювання «Слава богу, в районі жидів вже немає». У цьому ж документі наявний і меркантильний інтерес. Отримавши керівну посаду, він грабував майно розстріляних, а також, шукаючи начебто приховане золото, наказав зруйнувати будинки, у яких перебували заарештовані євреї [46, 16, 17]. Отже, визначити, який мотив керував діями колаборантів, досить непросто, але, без сумніву, антисемітський комплекс також є.

Німецька окупаційна адміністрація, відчувши гостру кадрову проблему, всупереч нацистській доктрині, змушена була залучати до служби в місцевих поліцейських органах як колишніх комуністів, так і працівників апарату НКВС. Так, Нестеренко І., колишній працівник НКВС, без особливих проблем у жовтні 1941 р. обійняв посаду старшого поліцейського в с. Скопці Баришівського району, що на Київщині. За деякий час він був переведений на посаду слідчого до районного центру, а потім обійняв посаду начальника районної поліції [47, 3, 4]. У цій же Баришівській поліції служив Шмигельський – кандидат у члени ВКП(б). Таких випадків можна назвати немало. Як видно із матеріалів кримінальної справи А. Човгана, він «до початку Вітчизняної війни служив на ст. Фастів-1 на посаді міліціонера. Залишившись проживати на тимчасово окупованій німцями

території, у серпні 1941 р. добровільно поступив на службу в залізничну поліцію на ст. Фастів-1 і перебував на посаді рядового поліцейського до жовтня 1943 р.». Разом із ним служив і Маслов П., який до війни також перебував у складі міліції цієї ж станції [48, 2, 42].

Інколи вступ колишніх працівників системи НКВС на службу в окупаційні поліційні органи мав суто професійні причини. Так, Ф. Лелюх до війни перебував та служив охоронцем у Лук'янівській в'язниці м. Києва. Після цього обіймав посаду помічника оперативного вповноваженого кримінального розшуку міліції м. Києва. Восени 1941 р. знову працював тюремним охоронцем у Києві. Очевидно, що суто професійні навички дали змогу цьому громадянину швидко отримати підвищення по службі та обійняти посаду старшого охоронця. Під час прийому на роботу виявилось, що Ф. Лелюх ще й служив у конвойних частинах і свої службові функції знав добре. Цього виявилось достатньо для одержання позитивного рішення від німецького службовця. Після евакуації німецької адміністрації з Києва восени 1943 р. він потрапив до Білої Церкви, де також служив охоронцем у місцевій тюрмі. Рішенням військово-польового суду в лютому 1944 р. був засуджений до смертної кари через публічне повішення у м. Біла Церква. Труп повішеного мав висіти дві доби [49, 12, 14, 15, 33].

Отже, як засвідчують наведені факти, мотиви колаборації є універсальними. Насамперед до колаборації спонукав сам окупаційний режим із його безпрецедентними екстремальними умовами життя. Меркантильність, проблеми матеріального забезпечення сімей є найпоширенішими мотивами колаборації. Важливим є й мотив помсти, сатисфакції у будь-якій формі та будь-якими засобами. Окрім того частина населення не бажала віддавати життя за цінності радянського режиму, що найбільш чітко та рельєфно відобразилось на початковому етапі окупації. До того ж радянська влада своїми діями налаштувала проти себе широкі кола українського суспільства.

Серед колаборантів, що співпрацювали з окупантами в органах поліції, можна виділити представників різних соціальних груп і прошарків населення. На посадах керівників районної поліції перебували особи з достатньо високим рівнем освіти, у більшості своїй – колишні вчителі, члени партії. Нестача кадрів спонукала окупаційну адміністрацію до висунення на керівні посади осіб із рядового складу, які проходили відповідну процедуру навчання в поліцейських школах. Усі керівники поліції поступово втрачали морально-етичні норми, перетворюючись на осіб, що слухняно виконували накази німецького командування.

Розглядаючи повсякденне життя українських поліцаїв, будемо виходити із трьох площин: досить простої – матеріально-побутової, і неоднозначних – соціально-професійної та психологічної.

Перша площина – матеріально-побутова, яка досить непогано описана в літературі, а тому на ній зупинимося лише контурно. Зрозуміло, що особи, котрі вступили на службу до місцевої поліції, автоматично одержували певні матеріальні преференції. Обмундирування, заробітна плата, продуктове

забезпечення – усе це суттєво підвищувало соціальну значущість служби в поліції. До того ж поліцейські звільнялися від сплати податків, одержували безоплатну медичну допомогу та у разі необхідності і службове житло. Усе це в разі збільшувало шанси поліцейських та членів їхніх сімей на виживання в умовах окупації і досить непогане, як на той час, своє буття.

Немало поліцейських змогли не лише повернути будинки та власність, конфісковані свого часу радянською владою, а й суттєво – як кількісно, так і якісно – збільшити розміри належного їм майна. Німецька влада не допускала перерозподілу конфіскованого радянською владою майна. Але для поліцейських німецькими адміністраторами були введені винятки. Вони таки змогли повернути принаймні частину втраченого. Звісно, що мова не могла йти про земельну власність, виробничі потужності та приміщення, які перебували у віданні колишніх колгоспів (громадських господарств).

Складнішим аспектом окупаційного буття поліцейських є їхній соціально-професійний статус. Річ у тім, що поліцейські мали на практиці реалізовувати нормативні імпульси, котрі надходили від їхнього німецького керівництва. Практика ж цивільних адміністраторів РКУ та силових відомств, які контролювали цю територію, полягала у формулюванні конкретних завдань, котрі підлягали обов'язковому виконанню. А от самі форми й методи їх виконання німецьку адміністрацію особливо не цікавили. Наприклад, довівши план виконання поставок продуктів харчування на конкретну громаду, німецька адміністрація вимагала неодмінного їх виконання. А от у кого, у разі необхідності, їх вилучати – визначала місцева адміністрація та поліція. Те ж саме стосувалося й визначення осіб, які підлягали відправленню на примусові роботи до Райху, ремонти шляхів сполучення, інші роботи в контексті встановленої трудової повинності. Німецька адміністрація лише визначала кількісні показники, а місцева влада власноруч доводила справу до кінця.

Значна частина українських поліцейських прагнула використати свій службовий статус задля досягнення максимального матеріального зиску. Беручи до уваги той факт, що німецька адміністрація була нечисленною і порівняно слабо контролювала місцеві поліційні формування (особливо у сільській місцевості), то для рядових поліцейських відкрився шлях швидкого збагачення. Звісно, що все це відбувалося за рахунок місцевого населення, оскільки вилучати ресурси підприємств, установ та організацій РКУ було досить проблематичним, позаяк німецька адміністрація, не вагаючись, застосовувала жорсткі покарання, навіть якщо цими порушниками виявлялися представники місцевої поліції.

Фактично, опинившись у ролі чи не єдиних представників влади, які до того ж непогано розумілися на обставині в місцевому соціумі, українські поліцейські, виконуючи німецькі вказівки, «не забували» і про своє матеріальне благополуччя. Саме в них залишилася немала частина конфіскованого у євреїв майна, адже вони займалися його збором після масових розстрілів, здійснювали

охорону під час перевезення до місць збору та зберігання, займалися його описуванням. Звісно, що певний ступінь безконтрольності з боку німецького командування і призводив до масових порушень, а відтак і до підвищення матеріального стану українських поліцейських та їхніх сімей.

Реальні дії українських поліцейських мали ознаки корупції, яка, як зазначають В. Гінда та І. Дерейко, вразила увесь управлінський персонал РКУ та дистрикту «Галичина», зокрема й німецькі силові відомства. Корупція пронизувала всі сфери життя в окупованій Україні і не була притаманна лише окупаційному апарату або лише заданій території і її населенню – вона впливала з намагання представників однієї й іншої груп вийти за межі встановлених для них воєнними обставинами рамок. Просто для одних це було викликано можливістю збагатитись, а для інших – бажанням вижити [50].

Українські поліцейські без особливих моральних сумнівів отримували хабарі від осіб, які потребували з їх боку певних послуг чи то принаймні службової бездіяльності. Відкупитися можна було за все, починаючи від плати за доставку продуктів харчування до голодуючих міст до викупу від відправлення до Німеччини. Те ж саме стосувалося й отримання легальних документів, різноманітних довідок тощо. Насправді доходило до того, що навіть викупити з поліції учасників руху Опору чи саботажників, залежно від суми хабара, – не складало особливих проблем. На практиці українські поліцейські, так само як і їхні німецькі покровителі з місцевої адміністрації РКУ, виявилися справжніми корупціонерами, які за кошти готові були піти на все, аби лиш одержати матеріальну вигоду. І лише контроль поліції безпеки та СД (хоч і їх також вразив вірус корупції) стримував апетити цих представників окупаційної адміністрації.

У середовищі українських поліцейських, якими б не були мотиви їхньої служби, невпинно наростали деструктивні морально-психологічні настрої, які посилювалися залежно від зростання поразок Вермахту на фронтах війни. Опинившись у ролі своєрідної місцевої еліти, вони розуміли свою майбутню долю, скаженіючи від цього або навпаки – намагаючись чимось «обілитися» перед майбутньою зустріччю з радянською владою.

Морально-психологічні настрої поліцейських змінювалися також і у зв'язку з непростою екстремальною професійною діяльністю. Ми ніколи вже не дізнаємося про справжню кількість загиблих поліцейських від рук учасників руху Опору. Немало поліцейських загинуло від рук радянських партизанів. Так, один із них свідчив, що за період окупації у Баришівській районній поліції радянські партизани вбили 16 поліцейських [51, 20]. Як бачимо, життя поліцейських справді загрожувала небезпека.

Якими б мотивами не керувалися люди, вступаючи на службу в поліцію, з часом вони прекрасно розуміли своє майбутнє – загибель від рук учасників руху Опору, радянської чи німецької влади. Місцеве середовище, за невеликими винятками, ставилося до цих людей украй негативно. До того ж більшість із них за період служби, виконуючи накази, вчинила немало злочинів, виправдання яким не було.

Отже, у середовищі українських поліцейських було досить небагато справжніх ідеологічних супротивників радянського режиму, реальних ворогів більшовицької влади. Здебільшого причини колаборації частини місцевого населення з окупантами крилися в матеріально-побутовій сфері, безпрецедентно жажливих умовах життя, введених окупаційною адміністрацією.

Джерела та література:

1. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 196.
2. Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / В.С. Коваль / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 595.
3. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С. 169, 171, 173.
4. Ковба Ж. Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду другої світової війни / Ж. Ковба // Запорожские еврейские чтения. Вып. 4. – Запорожье: Диво, 2000. – С. 47.
5. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал. – С. 57, 58, 80.
6. Орлянський В. Деякі особливості української колаборації у роки Другої світової війни / В. Орлянський // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Випуск 29. – С. 60, 63.
7. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Іван Дерейко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 174 с.
8. Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистого виміру проявів збройного колабораціонізму в Райхскомісаріаті «Україна» / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 33, 34, 37, 38, 40, 50.
9. Дерейко І. Від Українського куреня Білої Церкви до пожежної служби Берліна: доля 116-го батальйону шуцманшафту / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Вип. 17. – С. 48–60.
10. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим у генеральній окрузі «Волинь – Поділля» (1941–1944 рр.) / Ю.В. Олійник, О.М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – С. 50–72.
11. Клименко Олег, Ткачов Сергій. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. / Олег Клименко, Сергій Ткачов. – Харків: Ранок-НТ, 2012. – 272 с.
12. Радченко Ю. Вермахт та «остаточне вирішення єврейського питання» на Харківщині / Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 12. – С. 255–265.
13. Радченко Ю. Війна та нацистська окупація очима підлітка. Інтерв'ю з Галиною Гнатівною Хоткевич / Ю. Радченко // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 331–344.

14. Радченко Ю. Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни / Ю. Радченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Вип. 42. – Харків. – 2010. – С. 134–144.
15. Радченко Ю. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова // Голокост і сучасність. – 2011. – № 2 (10). – С. 46–86.
16. Радченко Ю. «Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – Вип. 13. – С. 172–181.
17. Сугацька Н. Відношення населення окупованих територій до антиєврейської політики окупантів (за матеріалами Миколаївської області) / Н. Сугацька // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р.: Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – С. 163, 165, 170.
18. Нахманович В. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. / В. Нахманович // Український історичний журнал. – № 3. – 2007. – С. 83.
19. Зек Б. Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941–1944 роках // Б. Зек // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Вип. 9–10. – 2013. – С. 105–111.
20. Бородіна Т. Стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту (1941–1943 рр.) / Т. Бородіна // Голокост і сучасність. – № 1. – 2017. – С. 61, 68.
21. Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження / А. Усач // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. – С. 41–49.
22. Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. – К.: НВЦ «Профі», 2014. – С. 148–184.
23. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 64429.
24. Там само. – Спр. 56141.
25. Там само. – Спр. 61113.
26. Там само. – Спр. 57790.
27. Там само. – Спр. 51086. – Т. 1.
28. Там само. – Спр. 58495.
29. Там само. – Спр. 63088. – Т. 6.
30. Там само. – Спр. 57706.
31. Там само. – Спр. 64235.
32. Там само. – Спр. 61036.
33. Там само. – Спр. 57034. – Т. 2.
34. Там само. – Спр. 57034. – Т. 1.
35. Там само. – Спр. 67019.
36. Там само. – Спр. 67035.
37. Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941–1943 рр. Збірник документів / упорядкування, передмова та коментарі В. Г. Берковського. – Київ-Хмельницький: Поліграфіст-2, 2014. – С. 7.
38. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56990. – Арк. 116, 118.
39. Там само. – Спр. 39182.

40. Там само. – Спр. 46872.
41. Там само. – Спр. 11906.
42. Там само. – Спр. 39831. – Т. 1.
43. Там само. – Спр. 39831. – Т. 5.
44. Там само. – Спр. 57736.
45. Там само. – Спр. 55733. – Т. 1.
46. Там само. – Спр. 44778.
47. Там само. – Спр. 40966.
48. Там само. – Спр. 40220.
49. Там само. – Спр. 43368.
50. Гінда В., Дерейко І. Корупція в Райхскомісаріаті «Україна»: маловивчена сторінка окупаційної дійсності / В. Гінда, І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 14. – С. 175–187.
51. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 40966.

© **Алексей ГОНЧАРЕНКО**

ЛИЧНЫЙ СОСТАВ УКРАИНСКИХ ПОЛИЦЕЙСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» В ОККУПАЦИОННОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ: ЖЕРТВЫ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ, ПАТОЛОГИЧЕСКИЕ ПАЛАЧИ ИЛИ ИДЕЙНЫЕ ПРОТИВНИКИ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА? (1941–1944)

Автор публикации, использовав малоизвестные источники из архивных уголовных дел, составленных на бывших участников украинских полицейских формирований рейхскомиссариата «Украина», стремится установить причины и мотивы, в соответствии с которыми советские граждане ставали на службу в оккупационные органы власти, одним из которых являлась местная полиция. В публикации доказано, что современная историография только приближается к установлению этих обстоятельств оккупационного прошлого нашей страны, а основные проблемы этого фрагмента репрезентируются в основном только контурно.

В публикации установлено, что участниками местных полицейских формирований в основном были молодые мужчины, которые имели некоторый опыт службы в РККА, бывшие советские военнопленные, члены походных групп ОУН. При этом идейная (антисоветская или националистическая) мотивация у этих людей практически отсутствовала. Гитлеровские спецслужбы довольно активно отслеживали настроения в местных полицейских формированиях, а поэтому члены националистических структур, которым удалось на некоторое время интегрироваться в эти органы власти, довольно быстро были из них удалены.

Наиболее распространенной причиной коллаборации было желание сберечь собственную жизнь, жизнь родственников и получение более высокого в сравнении с другими членами общества социального и имущественного статуса. Но какими бы ни были мотивы вступления на службу в полицейские формирования, их участникам пришлось на практике реализовывать цели и задания оккупационной политики лидеров Третьего рейха.

Ключевые слова: оккупация, оккупационный режим, местная полиция.

© *Aleksej HONCHARENKO*

PERSONAL STRUCTURE OF THE UKRAINIAN POLICE FORMATION OF THE REALSCOMISARIAT «UKRAINE» IN THE OCCUPATIONAL EVALUATION: VICTIMS OF THE CIRCUMSTANCES, PATHOLOGICAL PALACES OR IDEA OUTDERS OF THE SOVIET REGIME? (1941–1944)

The author used little-known sources from archival criminal cases filed against former members of the Ukrainian police formations of the Reichskommissariat «Ukraine», seeking to establish the causes and motives according to which Soviet citizens employed in the occupation authorities, one of which was the local police. In the publication, a platoon is formulated that modern historiography is only approaching the establishment of these circumstances of the occupational past of our country, and the main problems of this fragment are represented mainly only in contour.

The publication found that the participants in local police formations were mainly young men who had some experience of serving in the Red Army, former Soviet prisoners of war, members of the OUN hiking groups. At the same time, the ideological (anti-Soviet or nationalistic) motivation of these people was practically absent. The Hitler special services quite actively tracked the sentiment in the local police formations, and therefore, members of nationalist structures, who managed to integrate into these authorities for some time, were quickly removed from them. The most common cause of collaboration was the desire to save one's own life, the life of one's relatives, and to obtain a higher social and property status than other members of society. But whatever the motives for joining the police forces, the participants had to put into practice the goals and objectives of the occupation policy of the leaders of the Third Reich.

Keywords: occupation, occupation regime, local police.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ

УДК 374.7:811.161.2]:355.34

© *Дмитро ВЄДЕНЄЄВ, Андрій СЛЮСАРЕНКО*

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТВОРЕННЯ СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: СПРЯМОВАНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ЗАХОДИ

Аналізується процес творення вітчизняних Сил спеціальних операцій. Відзначається, що Сили спеціальних операцій отримали певну нормативно-правову інституалізацію, визначену організаційно-функціональну побудову, аж до впровадження власних елементів уніформи та знаків розрізнення, символіки тощо. Збройний конфлікт на Сході України виявив «вузькі місця» у становищі військ – від неповної укомплектованості штатів до матеріально-технічного відставання.

Ключові слова: *Сили спеціальних операцій, АТО, російсько-українська війна.*

Початок ХХІ ст. характеризується переходом до такого типу збройного протистояння, у якому вирішальна роль належить високоточній зброї та іншим нетрадиційним для війн п'ятого покоління засобам, зокрема військам спеціального призначення, котрі у провідних державах блоку НАТО та у країнах, сусідах України, реформуються в інтегровані Сили спеціальних операцій (ССО) як самостійний компонент воєнної організації держави. Аналіз визначальних подій у сфері міжнародної безпеки свідчить про прагнення провідних держав досягти своїх амбіційних цілей шляхом проведення політики з «позицій сили». Більшість військових фахівців, експертів та вчених країн НАТО і Росії вважають, що світ вступає в період війн нового покоління, для яких характерними будуть інші методи їх ведення та способи застосування сил і засобів. На їхню думку, війни ХХІ ст. вестимуться невеликими за чисельністю, високомобільними та високопрофесійними, насиченими електронною технікою управління і розвідки арміями, за відмови використовувати зброю масового ураження.

Можна стверджувати, що прискорений розвиток та підвищення питомої ваги участі ССО в сучасних локальних війнах та конфліктах закономірно впливає з особливостей «війн шостого покоління» – переважно неконтактних війн із

масованим застосування високоточної неядерної зброї, інформаційних методів протиборства з перетворенням в інтегроване поле бою землі, повітря та космосу. Однією з особливостей «війн шостого покоління» є завдання противнику «вибіркового» й комплексного ураження, шкоди не лише для воєнної, а й цивільної (переважно) сфер, яке змушує його капітулювати до початку масштабних бойових дій.

За таких умов ССО здатні малими силами виводити з ладу життєво важливі об'єкти інфраструктури противника, у реальному часі корегувати завдання ударів високоточної зброї, самим знищувати високоточні засоби нападу противника та засоби управління ними. Головними принципами застосування добірних військ є раптовість, ініціатива, швидкість, узгодженість зусиль за напрямками та цілями, взаємодія зі спецслужбами та приватними військовими компаніями, здатність до неконвенційних дій (створення на основі підрозділів ССО повстанських антиурядових рухів, прихована участь у державних переворотках, замаскованих формах агресії тощо). Це перетворює ССО на обов'язковий та результативний інструмент так званих гібридних воєн.

Об'єднання військ та підрозділів спеціального призначення різного профілю в об'єднані ССО (окремий компонент військової потуги держави) перетворилося в одну з магістральних тенденцій модерного військового будівництва. Безперечним лідером з цього погляду є США, що ССО в тому вигляді, в якому вони створені в США, є унікальним явищем військової організації держави. США стали першою державою, яка з кінця 1980-х років перетворила війська та інші структури спеціального призначення у самостійний компонент Збройних сил. Особлива роль Сил спеціальних операцій закріплена в концептуальних воєнно-політичних документах США найвищого рівня і визначається як перманентний засіб обстоювання геополітичних та військових інтересів цієї наддержави.

ССО провідних країн світу, адаптовані й оснащені відповідно до новітнього рівня воєнно-технічного прогресу, стануть складником єдиного інтегрованого театру військових дій, що об'єднає ділянки суходолу та акваторій, розділені сотнями кілометрів, атмосферу, космос, а також віртуально-інформаційну сферу.

Водночас їх структура, функції, система підготовки ретельно вивчаються й певною мірою втілюються в реформуванні збройних сил низки держав світу (включаючи Росію та Китай). Передовсім ідеться про великі постколоніальні держави з певним геополітичними амбіціями (так, у Франції є Командування спеціальними силами, куди входить Бригада спеціальних сил Сухопутних військ). Туреччина, окрім чотирьох бригад «командос», створила спецпідрозділ МАК за зразком американських «Дельта форс». Сили спецоперацій ввійшли до складу Сухопутних військ Народно-визвольної армії Китаю.

Навіть командування Збройних сил миролюбної Ірландії «в інтересах протидії загрозам національній безпеці» почало приділяти підвищену увагу ефективності національних сил спеціального призначення (СП), основу яких становить рота СП (120 «рейнджерів»), що організаційно зведені у два штурмових взводи

й групу тилового забезпечення та визначаються для ведення розвідувально-диверсійних і партизанських дій у тилу противника, антитерористичних операцій; виконували спеціальні та миротворчі завдання в Лівані, Західній Сахарі, Боснії, Східному Тиморі, Ліберії, а нині є основою ірландського військового контингенту в Республіці Чад.

До формування ССО перейшли й окремі сусіди України – члени НАТО з-поміж посткомуністичних держав, передовсім – Республіка Польща та Румунія. Зокрема, у Польщі чисельність підрозділів для проведення глибокої розвідки та диверсій ще до 2012 р. мала зрости з 5 до 9 батальйонів (до 3500 багнетів), для дій у тилу противника на глибину в 300–500 км вони могли виставити від 36 до 72 розвідувально-диверсійних груп.

Чисельність підрозділів СпП у Румунії зросла до 1,5 тис. бійців. Угорщина перетворила в підрозділ спецоперацій 34-й армійський розвідувальний батальйон. Судячи зі всього, румуни будують спецназ за британською моделлю, організуючи підрозділи, зорієнтовані на зафронткову роботу в різних природно-кліматичних зонах.

У Чехії в 2002 р. на базі частини спецпризначення створено підпорядковану безпосередньо начальникові воєнної поліції Спеціальну оперативну групу для виконання антитерористичних завдань (командування, група управління та логістики, три бойові підрозділи, група забезпечення безпеки керівництва військового відомства). Група вже набула досвіду забезпечення безпеки чеського керівництва та представництв в Афганістані, Іраку, Кувейті, Косові.

Навіть маленька Литва оголосила про створення з 2008 р. ССО як окремого компонента Збройних сил. Вони об'єднують управління спецоперацій, батальйон єгерів імені Великого князя Литовського Вітаутаса, службу особливого призначення, службу бойових норців і «ланку спеціальних операцій, підрозділ гелікоптерів». В Афганістані діє литовський загін спецназу «Айтварас» [6–9; 13; 14; 20; 24; 30–34].

Метою нашої статті є аналіз й узагальнення здобутків першого етапу концептуально-правового оформлення (фундації) Сил спеціальних операцій (ССО) як самостійного функціонального компоненту Збройних сил (ЗС) України у 2014–2017 рр.

Починаючи з листопада 2007 р., коли Указом Президента України було започатковано створення Сил спеціальних операцій як компонента Збройних сил України, актуалізувалася і потреба в концептуальному, юридичному, організаційно-функціональному та науковому осмисленні світового досвіду розбудови та застосування подібних спеціалізованих військових формувань.

В останні роки інтенсифікувалося створення вітчизняних Сил спеціальних операцій, які отримали певну нормативно-правову інституалізацію, визначену організаційно-функціональну побудову, аж до впровадження власних елементів уніформи й знаків розрізнення, символіки тощо. Отже, з урахуванням нових викликів безпеці України, реформування її військової організації та Збройних

сил, поступового переходу на стандарти Північноатлантичного альянсу, прискорення набуло визначення доктринальних засад і формування відповідного нормативно-розпорядчого поля діяльності вітчизняних ССО.

Збройний конфлікт на Сході України одразу виявив «вузькі місця» у становищі навіть в елітних військах – від неповної укомплектованості штатів до матеріально-технічного відставання. Відомо, наприклад, що на озброєнні бойових норців морського спецназу стояли дихальні апарати для дій водою зразка 1971 р., а загалом по армії середній стан технічної справності бойової техніки становив 57 %. 3-й полк спеціального призначення (м. Кіровоград, колишня 10-та бригада СпП Одеського ВО, м. Старий Крим) до 2012 р. не мав жодного парашута, було укомплектовано два з трьох штатних батальйонів (загонів) частини [1].

Із квітня 2014 р. зведені підрозділи частин спецпризначення почали брати участь у збройному конфлікті на Сході України (до того окремі їхні групи були перекинуті до Криму, до активних дій не вдавалися і вийшли з півострова без втрат особового складу). Зокрема, групи спецпризначенців патрулювали північну ділянку кордону з Росією.

Особливості бойового використання полків СпП (основної ударної сили нинішніх ССО) наочно ілюструє бойовий шлях згаданого 3-го полку СпП. Під час формування зведених груп до зони бойових дій 28 вояків із 300 перевелися за власним бажанням в інші частини. 75 бійців звели у 2-й загін, який вирушив на Схід. Серед вдалих операцій та результативних дій бійців – утримання складів озброєння в Артемівську, вправні дії в ході боїв за Донецький аеропорт (40 із 242 днів оборону ДАП очолював командир полку полковник Трепак), за Савур-могілу. Лише там полк втратив 11 вояків убитими, серед яких був і заступник командира полку підполковник С. Сенчев (зазнав смертельних поранень, рятуючи пораненого підлеглого з палаючого БТР), і 65 пораненими. Були і бої під Слов'янськом, у ході спроб відрізати кордон із РФ (щоправда, це призвело до серйозних втрат і потрапляння до Ізваринського котла, де загинуло 7 вояків), під Іловайськом.

Водночас на початковому етапі бойових дій (весна – початок осені 2014 р.) переважало застосування елітних вояків для охорони штабів, проведення колон, ударно-штурмових дій, виконання функцій звичайних розвідувальних рот в інтересах 72-ї омбр та 79-ї оаебр тощо. Загинули заступники командирів загонів (батальйонів), Герой України (посмертно) підполковник Ю. Коваленко та підполковник С. Лисенко. Найважчими разовими втратами відзначився день 29 червня 2014 р. Група вояків полку вела пошукову операцію з порятунку екіпажу збитого штурмовика Су-25, потрапила в засідку і втратила 12 людей, зокрема й згаданого С. Лисенка. Загальні безповоротні втрати полку (з урахуванням боїв за Дебальцеве у 2015 р.) сягають 50 осіб і вважаються вельми значними для частин спецпризначення. За виявлену звитягу (станом на 2016 р.) 2 вояки полку удостоєні звання «Герой України», 66 військовослужбовців нагороджені 69 орденами, 16 із 20 підвищені на посаді [1; 4; 15]. Значно менші втрати (до 15 загиблих)

зазнав 8-й полк СпП (м. Хмельницький), але він використовувався за прямим призначенням значно результативніше [15].

Так само далеко від основної функції складалося застосування зведеного підрозділу 73-го морського центру СпП (м. Очаків). Перші 28 бійців центру призначалися для охорони високих представників командування в зоні АТО, польової розвідки, супроводження колон, охорони позицій артилерії, «полювання» за мінометами противника, влаштування засідок. Для поповнення прибували резервісти та випускники військових кафедр за далекими від потреби військово-обліковими спеціальностями, а деякі з «партизанів» взагалі не мали жодної військової підготовки [2; 9].

Загалом у бойових діях на Сході України у 2014–2017 рр. взяли активну участь та виконували розвідувально-бойові, інші спеціальні завдання співробітники Головного управління розвідки (ГУР) МО України, 140-го окремого центру спецпризначення (СпП) ГУР МО (5 загиблих), 3-го та 8-го окремих полків СпП СВ України, а також 73-го морського центру СпП (10 загиблих) та 801-го окремого загону СпП (протидиверсійного) Військово-морських сил України (щоправда, в останньому після переведення із Севастополя до Одеси залишилося на службі Україні 7 вояків із 80). Станом на вересень 2016 р. сукупні втрати частин і органів військової розвідки становили 162 загиблих та 632 поранених вояки [26].

Проблеми правового забезпечення реформування й бойового застосування частин і підрозділів Збройних сил, адаптації нормативно-правового поля діяльності армії з урахуванням загроз новітнього типу, її участі у специфічних умовах АТО при невизначеності базових конституційно-правових чинників в останні роки набули статусу пріоритетного напрямку актуальних воєнно-теоретичних та прикладних досліджень [3–5; 9; 10; 18; 19]. Водночас питання концептуального й нормативно-правового забезпечення становлення ССО ЗС України не виокремлюються дослідниками в самостійний напрям наукового дослідження розвитку національних «елітних військ», адже (що цілком закономірно) переважають публікації стосовно перспектив їх побудови й тактики застосування, досвіду участі у збройному конфлікті на Сході України.

Уже перші кроки з осмислення нових викликів безпеці та обороні України, реалій конфлікту на Сході держави та радикальних змін у міжнародних факторах воєнно-політичного буття України, концептуального реагування на макрорівні державного управління призвели до ухвалення президентом України 6 травня 2015 р. рішення Ради національної безпеки і оборони України про введення в дію нової редакції «Стратегії національної безпеки України» [28]. Документ націлював на «комплексне реформування системи забезпечення національної безпеки та створення ефективного сектору безпеки і оборони України», визнаючи наявність інституційної слабкості й структурної незбалансованості органів сектору безпеки і оборони держави, неналежне їй матеріально-фінансове забезпечення (що повною мірою могло бути поширене на фактичне гальмування творення ССО, попри відповідне рішення на високому рівні ще

у 2007 р. та враховуючи жалюгідний стан озброєння, оснащення та бойової техніки частин спецпризначення, деградацію Повітряних сил, без яких неможлива повноцінна бойова діяльність ССО, тощо).

Висувалися відповідні завдання з підвищення обороноздатності держави, серед яких безпосередній стосунок до ССО мали положення про пріоритетність реформування сил оборони з орієнтацією на створення високоефективних боездатних підрозділів Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, забезпечення пріоритету їх якісних, а не кількісних характеристик, а також про «реформування Збройних Сил України з метою забезпечення їх ефективності, мобільності, оснащення сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою». Важливо, що серед провідних завдань із реформування власне Збройних сил називався «розвиток Сил спеціальних операцій Збройних Сил України відповідно до доктрин і стандартів НАТО».

Крім того, визначалися концептуальні передумови до інтеграції ССО у так зване «розвідувальне співтовариство» держави в рамках реформи розвідувальних органів України на основі узгодженого функціонування розвідувальних органів, ухвалення Національної розвідувальної програми, посилення координації розвідувальних органів та їх взаємодію між собою, зокрема для підготовки узгоджених розвідувальних оцінок.

Визначення новітніх доктринальних засад забезпечення національної безпеки дозволили розробити нову Воєнну доктрину держави, ухвалену Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»» [27]. З погляду визнання непересічного значення ССО в сучасних умовах конфліктності промовистим стало положення цього документа, де серед основних модерних чинників загроз безпеці у світі називалося «перенесення ваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування воєнної сили не передбаченими законом збройними формуваннями, зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби», а також розширення масштабів тероризму.

Серед головних тенденцій деструктивного впливу на воєнно-політичну обстановку в регіоні довкола України визначалося поширення практики проведення спеціальних операцій та дій провокаційного характеру для створення конфліктних ситуацій. Для розбудови ССО важливим, на думку автора, стало визнання «необхідності покращення взаємодії і координації дій органів державної влади і складових сектору безпеки і оборони з урахуванням особливостей сучасної збройної боротьби, у ході якої широко використовуються не лише традиційні військові операції (дії), а й різноманітні невоєнні сили та засоби. Йшлося і про доцільність модернізації системи воєнної розвідки на стратегічному та оперативно-тактичному рівнях, пріоритетність розвитку Сил спеціальних операцій

Збройних сил України, приведення систем воєнної розвідки у відповідність із зарубіжними стандартами.

Своєрідна презентація нормативно-організаційних пошуків моделі творення та перших кроків на шляху розбудови й бойового застосування відбулася в ході науково-практичної конференції «Уроки „гібридної війни”: воєнні аспекти», яка відбулася в Генеральному штабі ЗС України 14–15 та 17 червня 2016 р. [16]. Захід мав безпрецедентний за посадовим рівнем учасників склад. На конференцію були запрошені Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України, Голова Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України, Секретар Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України, керівництво МО України та інших військових формувань (МВС, НГУ, ДПС України), спеціальних служб (СБ України, СЗР України, ГУР МО України), командувачі родів військ, відповідальні співробітники Адміністрації Президента України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Апарату РНБО, а також представники відомств України (МЗС, Мінінформполітики тощо), керівники структурних підрозділів МО України, вищих навчальних закладів військових формувань, правоохоронних органів, провідних науково-дослідних установ, відповідних інституцій НАН України, відомі експерти в галузі національної безпеки тощо. На окремі засідання були запрошені керівники структурних підрозділів ГШ ЗС України, оперативних командувань, а також командири бригад (полків), що наблизило конференцію до практики управління й застосування військ у зоні конфлікту.

Серед пріоритетних тем обговорення опинилися й особливості проведення розвідувальної роботи та участі в АТО Сил спеціальних операцій ЗС України. Окрім доповіді начальника 1-го Департаменту ГУР МО України полковника А. Лук'янца щодо особливостей застосування сил і засобів розвідки в умовах гібридної війни, пролунав виступ командувача ССО генерал-майора І. Луньова¹ «Особливості застосування Сил спеціальних операцій в умовах „гібридної війни”. Проблемні питання та шляхи їх вирішення».

Надалі, виходячи із новітніх викликів безпеці України, серед основних і першочергових (до кінця 2017 р.) завдань розвитку сектору безпеки і оборони України, «Концепцією розвитку сектору безпеки і оборони України» (затверджена Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92) було передбачене створення Сил спеціальних операцій як окремого роду військ за напрямками, визначеними «Концепцією формування та розвитку Сил спеціальних операцій», що стало суттєвою змістовою віхою на шляху державно-правового й функціонального унормування творення сил особливого призначення як окремого компонента збройної сили [29].

¹ Випускник Одеського вищого командного артилерійського училища, кадровий десантник і колишній командир 25-ї опдбр Ігор Луньов (з грудня 2017 р. – генерал-лейтенант) до того посідав посаду заступника командувача Високомобільних десантних військ (нині Десантно-штурмові війська). Його першим заступником призначили попереднього керівника ССО, полковника Сергія Кривоноса, кадрового спецпризначенця і колишнього командира 8-го полку СпП, одного із розробників-новаторів концепції творення сучасних ССО ЗС України.

Цілісну правову основу під цілеспрямоване творення «елітних військ» української армії підвів прийнятий 7 липня 2016 р. Верховною Радою (ВР) України Закон України № 4795 «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України» (26 липня того ж року Закон був підписаний Президентом України). Реалізація норм згаданого Закону дозволить посилити бойовий потенціал Збройних сил України за рахунок наявності у їх складі дієвого інструменту воєнно-силового стримування можливої збройної агресії чи збройного конфлікту, підвищити можливості держави щодо проведення спеціальних заходів, зокрема поза межами України, дасть змогу досягати воєнно-політичних і воєнно-стратегічних цілей та припиняти конфлікти на ранній стадії виникнення. Аналіз зазначеного нормотворчого документа дає підстави констатувати, що розбудова ССО відповідає принципам демократичного правового суспільства [11].

Важливою новелою згаданого Закону стало розв'язання правової колізії (що бентежило практиків та викликало дискусії міжвідомчого характеру) відносно права ССО безпосередньо здійснювати збір розвідувальної інформації (як-от Служба зовнішньої розвідки України та Головне управління розвідки МО України). Відтепер згідно з частиною 6 статті 1-ї Закону «Органи військового управління та військові частини розвідки, Сил спеціальних операцій Збройних Сил України відповідно до закону можуть залучатися до заходів добування розвідувальної інформації з метою підготовки держави до оборони, підготовки та проведення спеціальних операцій та/або спеціальних дій, забезпечення готовності Збройних Сил України до оборони держави. Сили спеціальних операцій Збройних Сил України здійснюють ведення спеціальної розвідки» [17].

З погляду конкретизації компетенції ССО у сфері розвідувальної діяльності важливо тлумачення Законом поняття про спеціальну розвідку як «комплекс заходів і дій для добування, опрацювання і доведення розвідувальної інформації в інтересах підготовки та ведення (підтримки) операцій, бойових і спеціальних дій з використанням визначених способів добування відомостей, зокрема встановлення конфіденційного співробітництва з особами за добровільною згодою». Так, створювалися правові підвалини до залучення співробітниками ССО громадян України, іноземців або осіб без громадянства до агентурної співпраці, що значно розширювало розвідувальні спроможності спецвійськ, основу для їх взаємодії з іншими органами здобування інформації (ГУР МО України, Служба зовнішньої розвідки, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України).

Для забезпечення активних дій спецпризначенців непересічне значення має закріплення в базовому правовому акті дефініції «спеціальна операція», без чого неможливе розмежування компетенції різних елементів силової машини та регламентація наступальних дій самих ССО. Під спецоперацією запропоновано мати на увазі «сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем та часом спеціальних дій підрозділів Сил спеціальних операцій

Збройних Сил України, спрямованих на створення умов для досягнення стратегічних (оперативних) цілей, які проводяться за єдиним замислом самостійно або у взаємодії з військовими частинами, підрозділами Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів України та інших складових сил оборони для виконання завдань». Ухвалення базового Закону України відкриває шлях до розробки необхідних відомчих підзаконних актів, розпорядчих актів, статутних та інструктивних документів, навчально-методичної літератури.

Стає зрозуміло, чому серед основних і першочергових (до кінця 2017 р.) завдань розвитку сектору безпеки і оборони України, визначених у «Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України» (затвердженої Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92), передбачене створення Сил спеціальних операцій як окремого роду військ за напрямками, визначеними «Концепцією формування та розвитку Сил спеціальних операцій».

Згадана Концепція пройшла всі етапи погодження і затверджена наказом Міністра оборони України. Минув і етап пристрастей суб'єктивно-кадрового характеру, які виплеснулися у ЗМІ та блогосферу. ССО стануть окремим видом сил, триває робота над законом про Сили спеціальних операцій. Сформоване командування ССО, яке безпосередньо керуватиме військовими частинами, що будуть передані силам спецоперацій (бойові військові частини, частини інформаційно-психологічних операцій тощо).

Передбачалося, що на першому етапі (упродовж 2016 р.) військові частини спецназу мали підпорядковуватися командуванню ССО. Саме в цей період мали створюватися й військові частини управління, обслуговування та охорони, ухвалюватися рішення про створення Центру спеціальних операцій, має бути визначене місце дислокації та затверджено штатний розклад спеціалістів. На другому етапі, до кінця 2017 р., планувалося провести вдосконалення підготовки всіх частин за стандартами НАТО. Мала відбутися синхронізація українських підрозділів з аналогічними підрозділами країн НАТО. Реформу вітчизняних ССО планують завершити до 2020 р. [23].

На сьогодні в розпорядженні науковців, із зрозумілих режимних обставин, немає повних даних про структурно-функціональний устрій ССО ЗС України. За наявними відомостями, новітній окремий компонент української армії охоплює:

- частини управління й бойового забезпечення: Командування ССО (в/ч А0987, Київ); 99-й окремий батальйон управління та забезпечення (Бердичів), 142-й навчально-тренувальний центр (Бердичів Житомирської області);

- частини спеціального призначення (сухопутні): згадані 3-й та 8-й полки спецпризначення (за функціями їх умовно можна зіставити із 75-м полком рейнджерів ССО США, тобто частиною з ведення спецрозвідки та диверсійно-ударних дій), 140-й центр спеціального призначення (Хмельницький). На початку липня 2017 р. бійці 140-го центру взяли участь у навчаннях Flaming Sword 2017 (Литва, 1000 бійців із 9 країн). Очікується, що у 2019 р. загін українських ССО

у форматі Special Operation Task Group пройде сертифікацію і з 2020 р. заступить на бойове чергування у складі підрозділів NATO Response Force. Якщо врахувати наявність серед завдань центру (з початковою чисельністю лише 70 вояків) організації партизанського руху на окупованій території, то його можна умовно вважати наближеним до «зелених беретів» ССО США;

- частини спеціального призначення (морські): згаданий 73-го морського центру СпП. Спеціалісти припускають, що до ССО увійде і 801-й окремий загін СпП (протидиверсійний) Військово-морських сил України;

- частини інформаційно-психологічного протиборства, які перетворюються на функціонально значущий компонент ССО українського війська за моделлю ССО США та деяких країн НАТО. До складу частин та підрозділів інформаційно-психологічних операцій (ІПсО) Командування ССО ЗС України входять Головний центр ІПсО (Київ), 74-й (ОК «Захід», Львів) та 83-й центри (Одеса, ОК «Південь») ІПсО, 16-й загін ІПсО ОК «Північ» (Житомирська область). У 2014 р. із Севастополя передислокувався створений у 2003 р. 72-й центр ІПсО ВМС ЗС України. Структура останнього дає уявлення про організаційно-функціональну спрямованість подібних частин і включає аналітичний відділ; відділ спостереження й спеціальних дій; відділення друкованої пропаганди; відділення інформаційно-телекомунікаційних технологій. Розвідувальне сприяння центрам інформаційного протиборства надає відповідний підрозділ ГУР МО [12; 21; 22; 25].

Склалася система підготовки (перепідготовки) фахівців різного профілю, котрі можуть поповнювати військові частини ІПсО: на базі *Державного університету телекомунікацій, Інституту інформаційних технологій та Гуманітарного інституту (де, зокрема, ведеться навчання за спеціальністю «Інформаційно-пропагандистське забезпечення військ (сил)» Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського, Житомирського військового інституту ім. С.П. Корольова, у Військовому інституті (спеціальність – «Інформаційно-медійне забезпечення військ (сил)»)* Київського національного університету імені Тараса Шевченка тощо.

Зрозуміло, що складові ССО ще мають пройти організаційно-функціональне «переплавлення» в єдиний організм. На сьогодні командні кадри для них (перепідготовка й підвищення кваліфікації) можуть готувати кафедри ВДВ і ССО та розвідки Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Порівняно із ССО низки провідних країн світу сили спецпризначення України поки що не мають інтегрованого до їх складу авіаційного компонента (тобто власного повітряного парку доставки їх для виконання завдань глибокої розвідки, літаків та гелікоптерів спеціального призначення), що не важко зрозуміти з огляду на проблемний стан Повітряних сил ЗС України та дезорганізацію бузувірською «деіндустріалізацією» авіаційної промисловості повного циклу – атрибута лічених держав у світі.

Джерела та література:

1. 3-й полк спецназа ГУР в боях на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://colonelcassad.livejournal.com/3366344.html>. – Назва з екрана.
2. 73-й морської центр спеціального призначення в боях на Донбасі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://colonelcassad.livejournal.com/3767885.html>. – Назва з екрана.
3. Актуальні проблеми підготовки та застосування Збройних Сил України під час проведення антитерористичної операції на Сході України: Збірник матеріалів науково-практичної конференції (22–23 березня 2016 року). – К.: НУОУ, 2016. – 136 с.
4. Актуальні проблеми правового регулювання особливого періоду // Матеріали науково-практичного семінару (30 березня 2016 р.). – К.: НУОУ, 2016. – 100 с.
5. Актуальні проблеми правового регулювання проведення антитерористичної операції // Матеріали науково-практичного семінару кафедри правового регулювання гуманітарного інституту (Київ, 30 листопада 2016 року). – К.: НУОУ, 2017. – 150 с.
6. Александров С. Современные тенденции развития спецназа иностранных государств // Неизвестная разведка. – К., 2006. – № 1–2. – С. 34–40.
7. Бадрак В. Армии XXI столетия // Зеркало недели. – 2013. – 25 января.
8. Веденеев Д. Теневая сила «новой Османской империи»: специальные службы Турецкой Республики // Камуфляж. – 2012. – № 6. – С. 28–31.
9. Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції 1–2 грудня 2016 р. – К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2016. – 238 с.
10. Всеукраїнська міжвідомча науково-практична конференція «Антитерористична операція: передумови, проведення та забезпечення» (2 лютого 2015 р.): Збірник матеріалів доповідей учасників конференції. – К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. – 176 с.
11. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України» від 7 липня 2016 року № 1437-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59372. – Назва з екрана.
12. Захист-МПЗ. Звіт. – К., 2016. – С. 34.
13. Іванников І. Польські спеціальні служби // Волонтер. – 2012. – № 6. – С. 52–58.
14. Качанов В. Сили спеціальних операцій у воєнних конфліктах // Волонтер. – 2007. – № 1. – С. 8–13.
15. Книга пам'яті загиблих в АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tetyorybook.org.ua/units/3reg.htm>. – Назва з екрана.
16. План науково-практичної конференції «Уроки «гібридної війни»: воєнні аспекти» / МО України, реєстр № 934 від 2 червня 2016 р.
17. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59372. – Назва з екрана.
18. Правове регулювання боротьби з тероризмом // Матеріали науково-практичного семінару. – К., НУОУ імені Івана Черняхівського, 19 березня 2015 р. – 62 с.
19. Правове регулювання проведення антитерористичних операцій // Матеріали науково-практичного семінару (Київ, 9 грудня 2014 року) / Мін-во оборони України. Національний університет оборони імені Івана Черняхівського. – НУОУ, 2014. – 93 с.

20. Сергеев А. Силы спецопераций: взгляд в будущее // *Неизвестная разведка*. – 2005. – № 3–4. – С. 100.
21. Сили спеціальних операцій – вимога часу [Електронний ресурс] // *Військо України*. – Січень 2015. – Режим доступу: <http://viysko.com.ua/journal-online/sy-ly-spetsial-nu-h-operatsij-vu-moga-chasu/>. – Назва з екрана.
22. Сили спеціальних операцій Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. – Назва з екрана.
23. Сили спеціальних операцій очолив десантник Ігор Луньов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27470017.html>. – Назва з екрана.
24. Стрижевський В. Розвиток сил спеціальних операцій сухопутних військ США // *Труди Академії*. – 2002. – № 41. – С. 28–35.
25. Сучасний стан сил спеціальних операцій: проблемні питання та шляхи вирішення. Науково-практичний семінар. Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського. 22 грудня 2015 р. – К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2016. – 32 с.
26. Там, де було гаряче, завжди були розвідники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/tam-de-bulo-garyache-zavzhdi-buli-voynini-rozvidniki-preziden-38099>. – Назва з екрана.
27. Указ Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>. – Назва з екрана.
28. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року № 287 «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>. – Назва з екрана.
29. Указ Президента України від 4 березня 2016 р. № 92 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>. – Назва з екрана.
30. Унгуряну І. Военные спецслужбы Румынии // *Волонтер*. – 2012. – № 2. – С. 12–17.
31. Шарковский А. «Дельта форс». Элита сил специального назначения самой воюющей армии мира // *Независимое военное обозрение*. – 2015. – 10 февраля.
32. Шарковский А. Козырная карта Бундесвера // *Независимое военное обозрение*. – 2015. – 27 ноября.
33. Шарковский А. Красные береты бывают разными. Специальные силы Франции создавались по образу британских // *Независимое военное обозрение*. – 2015. – 10 июля.
34. Шмелев Ю. Силы специального назначения Ирландии // *Зарубежное военное обозрение*. – 2009. – № 3. – С. 29–32.

© **Дмитрий ВЕДЕНЕЕВ, Андрей СЛЮСАРЕНКО**

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП СОЗДАНИЯ СИЛ СПЕЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ ВООРУЖЁННЫХ СИЛ УКРАИНЫ: НАПРАВЛЕННОСТЬ И ОСНОВНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ

Анализируется процесс создания отечественных Сил специальных операций. Отмечается, что Силы специальных операций получили определенную нормативно-правовую институализацию, определённое организационно-функциональное построение, аж до внедрения собственных элементов униформы и знаков отличия, символики и т. д. Вооружённый конфликт на Востоке Украины выявил «узкие места» в состоянии войск – от неполной комплектности штатов до материально-технического отставания.

Ключевые слова: Силы специальных операций, АТО, российско-украинская война.

© **Dmitry VIEDENIEV, Andriy SLYUSARENKO**

INITIAL STAGE OF CREATION OF FORCES OF SPECIAL OPERATIONS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE: DIRECTIVITY AND MAIN ACTIONS

The article analyzes the process of creation of special operations forces. It is noted that special operations forces received legal and regulatory institutionalization, determined organizational and functional structure up to implementation of national uniform elements and insignia, symbols etc. An armed conflict in Eastern Ukraine revealed major problems in the armed forces – from incomplete manpower to material and technical backwardness. The article gives examples of old weaponry, equipment, understaff of the units. It is also noted that since April 2014 overall units of special forces have started to participate in the armed conflict in the east of Ukraine (before that some units were deployed to the Crimea, but they did not conduct active operations and left the peninsula without losses). Besides, special operations groups patrolled northern part of the border with Russia. It is emphasized that the further development of Special Operations Forces is necessary in a state of war with Russia. Among the main and priority tasks of the development of the security and defense sector of Ukraine, defined in the „Concept of development of the security and defense sector of Ukraine”, it is foreseen the creation of Special Operations Forces as separate troops in the areas defined by the „Concept of the formation and development of the Special Operations Forces”.

Special Operations Forces will become a separate form of force, work on the law of the Special Operations Forces is underway. A formed command of the Special Operations

Forces, which will directly control the military units that will be transferred to the forces of special operations (military units, parts of information and psychological operations, etc.).

It is assumed that in the first stage (during 2016), the troops of the special forces will be subordinated to the command of the Special Operations Forces. During this period military units of management, maintenance and protection will be created. A decision was made to establish a Center for Special Operations, a designated place of deployment, and approved a staffing schedule for specialists. In the second phase, by the end of 2017, it is planned to improve the training of all parts in accordance with NATO standards. Synchronization of Ukrainian units with similar units of NATO countries should take place. The reform of the domestic MTS is scheduled to be completed by 2020.

Keywords: *Special Operations Forces, ATO, Russian-Ukrainian war.*

УДК 069.8(093):355.1-053.18“1939/1945”-047.24

© *Лариса НЕСТЕРУК*

**АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ
ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ
ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ
ЗА 2018 РІК**

Проаналізовано пошукову діяльність науковців музею, направлену на встановлення доль полеглих військовослужбовців у роки Другої світової війни. Порушено питання необхідності проведення такої роботи для сучасного суспільства. Розглянуто напрями пошукової діяльності щодо встановлення доль загиблих воїнів та виявлення документів про загиблих у межах історико-соціологічного дослідження музею за темою «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні».

Узагальнено результати науково-дослідної діяльності зі встановлення доль загиблих воїнів у 2018 р.

***Ключові слова:** пошук, лист-запит, увічнення пам'яті, людські втрати, Національний музей історії України у Другій світовій війні.*

Друга світова війна – рубіжна і надзвичайно жорстока трагедія в історії ХХ сторіччя. Ця історична подія залишила глибоку рану в пам'яті народів, які її пережили.

Україна під час Другої світової війни зазнала величезних руйнувань, проте найтрагічнішими були людські втрати серед мирного населення та військовослужбовців, які призивалися з території України і загинули в боях із ворогом. Від часу закінчення Другої світової війни минуло понад 70 років, проте

Україна донині не може поставити фінальну крапку в підрахунках людських втрат.

Найгірше полягає в тому, що навіть після здобуття Україною незалежності ми тривалий час не могли остаточно визначитися в своїх політичних, економічних і соціальних пріоритетах, що робило нашу державу до певної міри слабкою, а це підштовхувало сильніших супротивників до того, щоб зробити Україну жертвою своїх геополітичних зазіхань.

Національному музею історії України у Другій світовій війні належить провідне місце серед українських інституцій, які працюють над дослідженням питання людських військових втрат. За останні десять років у музеї був зібраний унікальний Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у роки Другої світової війни, який налічує близько 3 млн персональних документів про загиблих та зниклих безвісти воїнів, призваних із території України.

На основі цього джерельного фонду, Книг Пам'яті України та загальнодоступних інтернет-ресурсів проводиться науково-документальний пошук із встановлення доль загиблих та визначення місць їхнього поховання.

Упродовж 2007–2018 рр. на адресу музею надійшло 11 010 листів-запитів про встановлення доль бійців, полеглих у роки Другої світової війни.

Мета цієї статті – проаналізувати та систематизувати результати науково-дослідної діяльності зі встановлення доль загиблих військовослужбовців згідно із запитами, які надійшли впродовж 2018 р. Роботу виконано в рамках історико-соціологічного дослідження музею за темою «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні».

У пропонованій розвідці проаналізовано науково-документальний пошук за кількісними та якісними показниками, які характеризують запити за видами, тематикою питань, географією.

1. Кількісний аналіз запитів

Із 1205 запитів, які надійшли до музею в 2018 р., співробітники науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті опрацювали в I кварталі – 621, у II – 179, у III – 103, у IV – 302 кореспонденції.

У зв'язку з нестабільною ситуацією в суспільно-політичному житті країни у 2014 р. кількість звернень зменшилася, проте поступово інтерес суспільства до теми Другої світової війни загалом і до загиблих у цій війні зокрема відновився (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Кількість запитів у 2014 р.	Кількість запитів у 2015 р.	Кількість запитів у 2016 р.	Кількість запитів у 2017 р.	Кількість запитів у 2018 р.
589	760	760	1368	1205

У процесі роботи були надані відповіді на індивідуальні та комплексні запити.

Серед комплексних запитів такі: встановлення персональних даних на 116 військовослужбовців, уродженців сіл Безіменна, Молотківці та Черничка Козятинського району Вінницької області; 309 воїнів-азербайджанців, які загинули й поховані на території України; 37 українських льотчиків, які у 1938–1939 рр. загинули в Китаї; 96 уродженців України – бранців концентраційного табору Дахау (Німеччина); 116 уродженців України – в'язнів табору для військовополонених «Дулаг-100» (м. Порхов Псковської області Російської Федерації).

2. Загальна характеристика запитів

Упродовж 2018 р. на адресу музею надійшли запити, які умовно можна поділити на тематичні, соціально-правові та генеалогічні.

Тематичні запити – це найбільший пласт із загальної кількості звернень. Основні питання цього масиву такі: встановлення особових даних воїна; дослідження бойового шляху загиблого або його військової частини; пошук місця загибелі або поховання полеглого тощо.

Поступово зменшується кількість запитів соціально-правового характеру. Ця група складається з листів, у яких порушуються питання про соціальний захист громадян, отримання певних пільг відповідно до законодавства України та інших держав. Такі листи надходять насамперед від військкоматів, управлінь Пенсійного фонду та соціального захисту громадян, юридичних організацій, а також фізичних осіб.

Окрему групу становлять кореспонденції, які містять питання генеалогічного характеру. У таких листах автори звертаються з проханням надати інформацію про родича для встановлення родинних зв'язків, відновлення історії сім'ї та роду. Особливо часто з такими запитаннями звертаються онуки та правнуки загиблих, що свідчить про посилення зацікавленості у молодого покоління своїми витоками, історією свого роду, «малої» батьківщини.

Запити, у яких містяться відомості про учасників війни, можна класифікувати на офіційні; від фізичних та юридичних осіб; від громадян України та громадян іноземних держав.

У 2018 р. до музею надійшли листи від Міністерства оборони України, Посольства України в Китаї, Посольства Азербайджану в Україні, Управління Пенсійного фонду України, Української іноземної юридичної колегії, обласних та районних військкоматів, адміністрацій сільських рад тощо, які належать до категорії службових запитів.

До офіційних запитів належать також ті, що музей отримав від державних установ, ветеранських спілок, пошукових та інших громадських організацій тощо.

Запити від фізичних осіб – це запити від родичів та близьких загиблих воїнів, пошуковців, публіцистів і журналістів, які збирають інформацію про події війни та її учасників.

Невелику групу запитів становлять звернення від іноземних громадян, які особисто або через юридичні фірми звертаються до музею з проханням надати інформацію про загиблих родичів.

Так, у 2018 р. до музею надійшли запити від громадян Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Вірменія, Республіки Грузія, Держави Ізраїль, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Російської Федерації з проханням встановити долі та місця поховання загиблих родичів. Окрім того, були звернення від юридичних осіб – Новозеландської телекомпанії «Те Амокура Продакшн», німецької корпорації «GLOBAL Erbenermittlungs GmbH & Co.KG», Української іноземної юридичної колегії та ін.

Запити до музею надходять різними шляхами: в останні роки найбільше звернень надходить електронною поштою. Окрім того, запити надсилаються поштою або заяви заповнюються особисто громадянами, які приходять до музею.

3. Основний зміст індивідуальних запитів

Питання, з якими звертаються запитувачі до співробітників музею, переважно ті, що й у попередні роки: пошук будь-якої інформації про загиблого, установлення або уточнення місця поховання; установлення військової частини, у складі якої воював загиблий; установлення адреси родичів для запрошення на урочисте перепоховання останків воїна; підтвердження національності військовослужбовця; надання інформації про воїнів, які після війни залишилися живими; наявність нагород у військовослужбовця; надання інформації для оформлення пільг родині загиблого (зокрема, підтвердження участі в бойових діях, факту загибелі, призову, надання копії сповіщення); підтвердження відомостей про загиблих для створення мартирологів, місцевих Книг Пам'яті; надання інформації для доповнення головної та створення виставкових експозицій (відповідно до запитів наукових співробітників музею) тощо.

Індивідуальні звернення найчастіше стосуються пошуку місця поховання загиблого.

Так, у листі-запиті від Людмили Осадчої, правнучки загиблого Максима Яковича Іляхова, який до війни мешкав у с. Стриєва Новоград-Волинського району Житомирської області, зазначено, що прадід мав двох синів та доньку. «Усі вони проживали та померли в с. Стриєва, як і дружина загиблого, моя прабабуся Уляна Микитівна Іляхова», – пише у своєму листі Людмила Осадча. Далі читаємо: «Допоможіть знайти місце поховання прадіда, який, імовірно, похований у Донецькій або Луганській області. Дуже сподіваюся на вашу допомогу» [1].

У результаті опрацювання запиту науковці встановили, що розшукуваний був призваний до лав Червоної армії Старобільським РВК Ворошиловградської області. Червоноармієць 266-го стрілецького полку 88-ї гв. стрілецької дивізії загинув 21 липня 1943 р. Похований у братській могилі на безіменній висоті, 1700 м від с. Гола Долина Слов'янського району Сталінської області (нині с. Долина Донецької області).

Під час складання Донесення про втрати військової частини вкралася помилка в написанні прізвища: замість «Іляхов М.Я.» записали «Ляков М.Я.». Порівнявши ім'я дружини «Лякова М.Я.», зазначене в Донесенні, з іменем прабабусі запитувачки, установили, що «Іляхов» і «Ляков» – це одна й та сама особа.

На меморіальних плитах сучасного військового поховання с. Долина немає прізвища М.Я. Іляхова, проте викарбувані імена бійців, які загинули на один день раніше, ніж загиблий воїн, і також були поховані в одній братській могилі з розшукуваним. Це червоноармійці Бурдин Михайло Матвійович, Воронін Тимофій Іванович, Закіров Забір, Путилов Олександр Іванович та інші.

Неподалік від цього меморіалу є братська могила з останками 46 невідомих воїнів, знайденими в 2004 р. у лісах біля сіл Долина та Краснопілля.

Установлені факти дали можливість припустити, що прах Максима Яковича Іляхова покоїться в братській могилі с. Долина Слов'янського району Донецької області серед невідомих бійців.

Завдяки проведеній роботі родина змогла отримати відомості про свого загиблого родича, вклонитися його праху.

Запити з найрізноматнішою інформацією про загиблого або зниклого безвісти родича є другою за чисельністю групою листів від запитувачів.

«...Мене звати Аліна Мельник. Хочу звернутися до Вас по допомогу в пошуку відомостей про свого прадіда Андрія Васильовича Поліщука. Моя бабуся народилася у грудні 1944 р. в сім'ї, де було п'ятеро дітей. Свого батька вона ніколи не бачила, але часто від братів і сестер чула історії про те, яким він був. Його призвали до війська у 1944 р., коли дружина була вагітна моєю бабусею. Про те, що він зник безвісти чи загинув під час Другої світової війни, не говорили, бо це була дуже болюча тема. Коли моя бабуся запитувала про батька, рідні відмовлялися розповідати будь-що. Саме з дитинства у неї була мрія знайти могилу батька та помолитися на ній...» [2].

Відомості про розшукуваного вдалося знайти в Алфавітній книзі реєстрації загиблих Дунаєвецького РВК Хмельницької області, де є запис про те, що сповіщення про його загибель в с. Великий Жванчик надійшло у серпні 1947 р.

Докладнішу інформацію науковці розшукали на сайті об'єднаної електронної бази загиблих воїнів, згідно з якою Андрій Васильович Поліщук до лав Червоної армії був призваний Миньковецьким РВК Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області, воював у складі 565-го стрілецького полку 151-ї стрілецької дивізії. Помер від ран 22 липня 1944 р., похований на території с. Живачів Городенківського (нині Тлумацького) району Івано-Франківської області.

Під час роботи із запитом також було встановлено, що після війни прах загиблих воїнів із с. Живачів перенесли до с. Незвисько Городенківського району. У списках загиблих, похованих у братській могилі вказаного населеного пункту, прізвища розшукуваного не виявили, проте знайшли прізвища інших бійців 151-ї сд, які померли від ран в один день з А.В. Поліщуком і були поховані в Живачеві. Це рядові Петро Данилович Бабин та Михайло Леонтійович Дубицький.

Установлені факти дали підстави припустити, що прах Андрія Васильовича Поліщука покоїться у братській могилі с. Незвисько Городенківського району Івано-Франківської області, але до офіційних списків його прізвища не внесли.

Через 74 роки після загибелі воїна сім'я А.В. Поліщука дізналася, де похований їхній родич.

Упродовж останніх років почастишали звернення до музею з проханням допомогти встановити долю воїнів, які загинули в таборі для військовополонених «Грослазарет». Упродовж 2018 р. до музею надійшло 11 запитів про перебування військовослужбовців у цьому таборі від запитувачів з України та Російської Федерації.

Науково-документальний проект музею про загиблих військовополонених – червоноармійців у шталазі, який увійшов в історію під назвою «Грослазарет» і був розташований у м. Славута Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області, завдяки мережі Інтернет став доступний широкому загалу користувачів різних країн.

Особливе місце серед запитів належить зверненням із проханням допомогти увічнити пам'ять загиблих воїнів у населених пунктах, де вони полягли і поховані, але їхні прізвища до офіційних списків похованих у братських могилах не внесені.

«...Наш дядько Дмитро Іванович Протопопов, 1918 р. н., призивався у вересні 1941 р. За час війни отримали з фронту лише два листи, і до минулого року ми про нього нічого не знали. Завдяки сайтам, які розповідають про воїнів, загиблих у роки Другої світової війни, ми дізналися про те, що Дмитро воював у складі 463-го гвардійського стрілецького полку 118-ї гвардійської стрілецької дивізії. З боями дійшов до с. Золота Балка Нововоронцовського району Херсонської області і поліг там смертю хоробрих. В офіційних списках похованих у братській могилі с. Золота Балка прізвища нашого дядька немає, хоча є прізвище його однополчанина – Григорія Федоровича Черняховського, який загинув із дядьком в один день і похований у цьому ж населеному пункті. Тому я припускаю, що мій родич був серед тих 24 невідомих, які поховані в с. Золота Балка» [3]. Єдине питання, яке сьогодні постало перед рідними: як увічнити пам'ять Дмитра?

На підставі таких запитів і документів, які підтверджують факт загибелі військовослужбовців та поховання у вказаних населених пунктах, музейники звертаються до органів місцевого самоврядування за місцем розташування могили з проханням увічнити пам'ять полеглого.

Надати відомості про родичів просять юридичні установи, вирішуючи питання спадку.

У 2018 р. до музею надійшов запит із м. Гамбурга (Німеччина) від міжнародної корпорації GLOBAL Erbenermittlungs GmbH & Co.KG., яка вивчає питання майнової спадщини, з проханням надати будь-які відомості про родичів Григорія Марковича Нугера [4].

Науковцям удалось знайти сповіщення про загибель молодшого командира Григорія Марковича Нугера, у якому вказувалося, що документ був адресований дружині загиблого Риві Нугер-Клезмер, яка мешкала в м. Києві на вул. Лисенка, 1.

Продовжують надходити листи про встановлення долі громадян, жертв нацистського режиму, від всесвітньої організації Клеймс Конференс (Комісія з єврейських матеріальних позовів до Німеччини), яка за дорученням уряду цієї країни розподіляє допомогу жертвам нацизму, що мають єврейське походження.

Так, співробітники музею мали підтвердити або спростувати факт перебування в лавах Червоної армії в роки Другої світової війни Марка Абрамовича Авербуха, 1925 р. н., уродженця м. Одеси [5].

Оскільки військовослужбовець після війни залишився живим, підтвердити його участь у військових подіях у період Другої світової війни музейники не могли, тому послалися на сайт загальнодоступного електронного банку документів «Подвиг Народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», де розміщена інформація про бойові нагороди воїна, які і стали свідченням його участі у війні.

4. Географія запитів

У таблиці 2 листи-запити систематизовано за країною проживання адресантів. Держави подано в алфавітному порядку.

Таблиця 2

Країна*	Кількість запитів у 2016 р.	Кількість запитів у 2017 р.	Кількість запитів у 2018 р.
Україна**	436	756	632
Австралія	4	1	–
Азербайджан***	1	–	311
Білорусь	11	8	18
Вірменія	–	–	1
Грузія	–	1	1
Ізраїль	3	1	3
Іспанія	–	1	–
Казахстан	4	262	1
Канада	1	–	–
Киргизстан	1	–	1
Китай****	–	–	37

Литва	1	2	–
Молдова	1	–	–
Німеччина	18	2	3
Нова Зеландія	–	–	1
Польща	3	1	–
Росія****	238	42	168
США	4	2	–
Узбекистан	–	271	–
Франція	–	4	–
Без зазначення країни (e-mail)	18	10	28
Усього	760	1368	1205

* – назви країн подано за даними Таблиці територіальних типових поділів рубрикатора Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [6];

** – в одному комплексному зверненні від пошуковця містилися запити про долі 116 воїнів-односельців; комплексний запит на встановлення долі 96 в'язнів концентраційного табору Дахау – уродженців України;

*** – в одному комплексному зверненні містилися запити про долю 309 воїнів-азербайджанців;

**** – в одному комплексному зверненні містилися запити про долю льотчиків-добровольців з України, які загинули в 1938–1939 рр. у Китаї; були встановлені персональні дані на 37 осіб;

***** – з урахуванням запитів ГО «Безсмертний полк – Москва» та списків військовополонених пересильного табору «Дулаг-100» (Псковська область) .

Порівняно з минулим роком збільшився кількісний показник установлених доль загиблих воїнів, уродженців Азербайджану, загиблих на території України.

Збільшення кількості звернень, які надійшли з Російської Федерації, пояснюється комплексним запитом про встановлення доль в'язнів – уродженців України, які загинули в нацистському пересильному таборі для військовополонених «Дулаг-100» (м. Порхов, Псковська область).

Цілковито відтворити географію запитів не можна, тому що певний їх відсоток надходить електронною поштою.

Із загальної кількості запитів від громадян України найбільше звернень надійшло від мешканців Вінницької області та м. Києва (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Назва областей України	Кількість запитів у 2016 р.	Кількість запитів у 2017 р.	Кількість запитів у 2018 р.
АР Крим	14	4	5
Вінницька*	17	8	134
Волинська	4	2	3
Дніпропетровська	22	10	14

Донецька	29	6	6
Житомирська	10	8	6
Закарпатська	2	–	–
Запорізька	8	12	6
Івано-Франківська	2	4	4
Київська	39	15	10
Кіровоградська	10	8	1
Луганська	4	–	1
Львівська	14	6	2
Миколаївська	6	4	4
Одеська	5	6	3
Полтавська	18	15	4
Рівненська	3	1	1
Сумська	9	2	8
Тернопільська	2	2	3
Харківська	15	9	12
Херсонська	6	1	–
Хмельницька	9	9	–
Черкаська	10	9	6
Чернівецька	2	2	1
Чернігівська	9	580	7
м. Київ**	167	33	176
Усього	436	756	416

* – з урахуванням запитів, які надійшли від пошуковців про встановлення доль військовослужбовців, призваних до лав армії з сіл Безіменне, Молотківці та Чернички Козятинського району Вінницької області;

** – з урахуванням запитів від Національного комітету Товариства Червоного Хреста України та наукових співробітників музею.

Як і в минулому році, запити із Криму надійшли від громадської пошукової організації з м. Керчі, яка здійснює перепоховання останків воїнів Червоної армії, знайдених на території Кримського півострова.

Порівняно з минулими роками загалом зберігається тенденція щодо географії надходження запитів із території України.

5. Співпраця з державними і громадськими організаціями України та інших держав

Перелік установ, які у 2018 р. звернулися до музею, подаються у таблиці 4.

Таблиця 4

Назва організації	Кількість запитів
Міністерство оборони України	2
Військкомати України	10
Військкомати Білорусі	5
Посольство Республіки Азербайджан в Україні	1
Посольство України в Киргизькій Республіці	1
Посольство України в Китаї	1
Консульство України у Бресті (Республіка Білорусь)	1
Український інститут національної пам'яті	2
Міжнародні юридичні організації	1
Судові, адвокатські установи України	3
Служба розшуку Товариства Червоного Хреста України	51
Єврейська Рада України	1
Громадські та пошукові організації	33
Музеї України	2
Наукові співробітники НМІУДСВ	24
Усього	139

Від установ надходили як індивідуальні, так і комплексні офіційні запити.

Окрім «традиційних» запитів, які надходять на адресу Меморіалу від Міністерства оборони України, військкоматів, громадських організацій тощо, у 2018 р. музей отримав запити на встановлення долі, місця поховання та місця проживання родичів полеглих воїнів від чотирьох дипломатичних установ: Посольства Республіки Азербайджан в Україні, Посольства України в Киргизькій Республіці, Посольства України в Китаї, Консульства України у Бресті (Республіка Білорусь).

У відповіді на комплексне звернення Посольства Республіки Азербайджан в Україні містилася інформація про долю 309 воїнів-азербайджанців, загиблих і похованих в Україні [7].

Через Посольство України в Киргизькій Республіці до науковців музею звернувся керівник Громадського фонду «Ердик-Подвиг» Канибек Орозбекович Мирзаканов із проханням установити місце поховання воїна-киргизстанця Пиназарова Джембета, 1905 р. н., уродженця Каракульджинської сільської ради Узгенського району Ошської області, який, за даними Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, помер у 2-й конотопській лікарні 27 квітня 1944 р. [8].

У зверненні зазначалося, що полеглий воїн доводиться дідом нинішньому Президенту Киргизької Республіки Сооронбаю Шариповичу Жеєнбекову.

У результаті науково-документального пошуку вдалося встановити, що на міському кладовищі м. Конотоп похований Пинозаров Джембей, 1905 р. н., дата смерті – 27 квітня 1944 р.

У документах воєнного часу допущено велику кількість фактичних та граматичних помилок у заповненні персональних даних військовиків. Саме така ситуація склалася зі списками воїнів, упокоєних у братській могилі військового поховання м. Конотоп. Загиблий Пиназаров Джембет був записаний як Пинозаров Джембей, проте це одна і та сама особа.

У контексті активізації українсько-китайських політичних і культурно-гуманітарних зв'язків, активного поширення серед керівництва та пересічних громадян КНР позитивного іміджу України Посольство України в Китайській Народній Республіці виступило ініціатором проведення заходів із вшанування пам'яті наших земляків – льотчиків-добровольців, які загинули й поховані на території Китаю. У зв'язку зі створенням музею в м. Ухань, поблизу аеродрому Ханькоу, українські дипломати звернулися до керівництва музею з проханням надати інформацію про долі українських льотчиків, які брали участь у боях за незалежність Китаю під час японсько-китайської війни 1937–1945 рр. і загинули [9].

У результаті проведеної роботи науковці музею встановили персональні дані на 37 українських льотчиків. Серед них – 14 раніше невідомих прізвищ українських пілотів, на 23 особи уточнені персональні відомості.

До Консульства України у Бресті звернулися білоруські пошуковці з проханням установити додаткову інформацію та допомогти розшукати родичів молодшого сержанта Карпа Платоновича Вовка, 1919 р. н., уродженця с. Миронівка Ново-Георгіївського (нині Машівського) району Полтавської області, останки якого були знайдені поблизу с. Телехани Івацевицького району Брестської області [10].

Пошуковцям удалося за номерами двигунів знайденого літака встановити, що дальній бомбардувальник ДБ-3ф був збитий противником 24 червня 1941 р. Члени екіпажу, які вижили, повідомили, що в літаку загинув стрілець-радист Карпо Платонович Вовк.

На прохання Консульства був проведений пошук документів про полеглого воїна та виявлено сповіщення про загибель, згідно з яким Карпо Платонович Вовк зарахований зниклим безвісти в січні 1944 р. Копію сповіщення та супровідний лист надіслали на адресу Консульства, а уточнені дані на загибель і місце поховання військовослужбовця будуть внесені до Всеукраїнської електронної бази загиблих воїнів, яка створюється в музеї.

Плідною стала спільна діяльність музею з Українським інститутом національної пам'яті, який спрямував до музею лист та списки колишніх в'язнів і цивільних осіб – уродженців України, що загинули в нацистському пересильному таборі «Дулаг -100» (м. Порхов Псковської області Російської Федерації), отримані від Посольства України в Російській Федерації.

У рамках співпраці музею з Інститутом історії України НАН України було отримано для опрацювання перелік в'язнів німецького концентраційного табору Дахау – уродженців України.

Порівняно з попереднім роком збільшилася кількість запитів, які надійшли від громадських та пошукових організацій. Якщо у 2017 р. їх було лише 13, то у 2018 р. – 33.

Чи не найбільша кількість запитів цих інституцій стосується з'ясування обставин загибелі та місця поховання воїнів. Серед таких звернень особливо виділяються комплексні, оскільки потребують дослідження долі одразу великої кількості людей, які загинули на одній території або були призвані з одного населеного пункту (запит від пошуковців про жителів сіл Безіменна, Молотківці та Черничка Козятинського району Вінницької області).

У результаті проведеної роботи, на основі матеріалів Документального фонду з обліку людських втрат України у Другій світовій війні були встановлені додаткові дані та визначені місця поховання 116 військовослужбовців із 198 загиблих бійців – уродженців зазначених сіл.

Доволі часто організації запитують про особові дані загиблого воїна. Саме з таким питанням звернулася до музею Покровська районна громадська організація ветеранів війни і праці та жителів с-ща Удачне Покровського району Донецької області, коли виникла потреба відреставрувати пам'ятник І.Г. Чернишеву, похованому на селищному кладовищі. «Не можемо вказати повні дані, бо вони відсутні. Були різні пропозиції з вирішення цього питання, але більшість жителів на своєму сході настояла саме на тому, щоб знайти повну інформацію про цю людину» [11].

Під час опрацювання запиту була знайдена інформація про техника-лейтенанта Івана Григоровича Чернишева, 1912 р.н., командира взводу військової частини № 35687 (56-та мотострілецька бригада 23-го танкового корпусу), який помер від ран 11 вересня 1943 р. У складі військового підрозділу брав участь в боях із визволення від гітлерівців с-ща Червоноармійське (нині Покровське) та Удачне Донецької області. В обліковій картці військового поховання № 29 у смт Удачне Красноармійського району Донецької області вказується, що із 75 військовослужбовців, похованих у братській могилі, відомі прізвища лише 28 воїнів. У списках похованих під № п/п 27 записаний старший лейтенант Чернишов Іван Григорович, 1912 р. н., який загинув 9 вересня 1943 р.

На підставі наведених фактів науковці припустили, що старший лейтенант Іван Григорович Чернишов і техник-лейтенант Іван Григорович Чернишев – це одна й та сама особа. Напевно, що під час перепоховання загиблих воїнів із одиничних могил в одну братську могилу прізвище І.Г. Чернишова було внесено до списків цього братського поховання, хоча його прах так і залишився в індивідуальній могилі на сільському кладовищі.

Адресанти-пошуковці звертаються переважно з проханням надати адресу та відомості про родину знайденого та ідентифікованого ними загиблого воїна.

У 2018 р. від пошукового загону «Висота ім. Дмитра Сячина» (Російська Федерація) надійшов запит із проханням знайти родичів військовослужбовця Миколи Кузьмовича Седих, який призивався до лав армії з України. Останки

воїна були виявлені на території Ярцевського району Смоленської області в червні 2016 р. Біля полеглого був знайдений медальйон з уцілілою запискою з довоєнною адресою воїна та прізвиськом дружини. Науковцям музею вдалося серед документів про полеглих воїнів Алчевського ОМВК Ворошиловградської (нині Луганської) області знайти сповіщення про загибель, згідно з яким Микола Кузьмович Сєдих зарахований зниклим безвісти у вересні 1941 р. Сповіщення в липні 1944 р. було вислане Управлінням із персонального обліку втрат Червоної армії на адресу Ворошиловського РВК для вручення Анастасії Іллівні Сєдих, яка мешкала в Новому Городку на вул. Молотова, буд. 18, кв. 1 [12].

На підставі цього звернення та знайдених документів уточнені персональні дані Миколи Кузьмовича Сєдих будуть внесені до Всеукраїнської електронної бази загиблих.

6. Програми пошуково-дослідницької діяльності

Науково-документальний пошук проводиться за програмами: «Відновлення родинних зв'язків», «Родина шукає солдата», «Братська могила».

У 2018 р. науковці музею спільно із Службою розшуку Товариства Червоного Хреста України згідно з програмою «Відновлення родинних зв'язків» провели пошук інформації про 51 військовослужбовця, зв'язок з якими обірвався в роки війни.

За програмою «Родина шукає солдата» проводиться пошук полеглих воїнів відповідно до звернень від членів родини. У 2018 р. надано інформацію про долі 250 військовослужбовців, про яких родини не мали жодної звістки, на основі запитів, що надійшли від родичів загиблих (онуків, правнуків, сестер, братів, племінників, племінниць).

Листів від родичів «першого ступеня споріднення» (дружин, дітей) із плином часу надходить все менше. Їх відсоток у загальній кількості звернень зовсім незначний, що пояснюється досить великим відтинком часу, що минув після війни. Найбільше запитів надходить від правнуків загиблих воїнів.

Ще одним проектом дослідницької діяльності, над яким відділ працював упродовж року, є програма «Братська могила». Головна мета цього напряму – встановлення та підтвердження місця поховання загиблого воїна. Результатом вищезазначеної програми стало увічнення імен 50 бійців, загиблих і похованих на території України та інших держав.

7. Нові проекти

У зв'язку із значним збільшенням запитів, які стосуються долі військово-полонених – уродженців України, у 2018 р. відділ започаткував новий музейний проект «Війна. Полон. Пам'ять». Першими кроками в його реалізації стала робота зі списками бранців концентраційного табору Дахау (Німеччина)

та нацистського пересильного табору для військовополонених «Дулаг-100» (Російська Федерація).

Були відпрацьовані персональні відомості на 212 осіб, виявлені додаткові дані про загиблих, інформація систематизована за областями України. Списки розміщені на сайті музею для інформування громадськості та встановлення контакту з родичами полеглих бійців. Завдяки зворотному зв'язку із відвідувачами сайту вдалося доповнити відомості на п'ятьох загиблих в'язнів табору «Дулаг-100».

Аналіз науково-дослідної роботи зі встановлення доль загиблих у 2018 р. свідчить про актуальність теми та потребу такої діяльності. Місцями упокоєння загиблих у Другій світовій війні цікавляться не лише родичі, а й державні та громадські інституції. Питання увічнення пам'яті полеглих воїнів зведені в ранг державної меморіальної політики багатьох країн, особливо держав – учасниць Другої світової війни.

Щоб уникнути повторення помилок минулого, необхідно робити відповідні висновки з пережитих трагедій. Роботу з визначення ролі і місця України у Другій світовій війні слід продовжувати, зокрема в царині заміни радянських комеморативних практик щодо встановлення кількості людських втрат і конкретних доль загиблих воїнів...

Джерела та література:

1. *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ) – науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ). – Лист-запит № 725/2018 р.*
2. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 758.*
3. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 798.*
4. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 744.*
5. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 127.*
6. *Таблиці територіальних типових поділів / І.І. Багрій, А.Г. Бровкін, Л.В. Головіна, І.Я. Зарічняк, О.К. Коваленко; НАН України, НБУВ; Голов. редактор О.С. Онищенко. – К.: НБУВ, 2004. – С. 555–603.*
7. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 160.*
8. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 793.*
9. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 178.*
10. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 852.*
11. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 28.*
12. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 1009.*

© Лариса НЕСТЕРУК

**АНАЛИЗ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ
НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ
ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ СУДЕБ
ПОГИБШИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ВЫЯВЛЕНИЯ
ДОКУМЕНТОВ О ГИБЕЛИ
ЗА 2018 г.**

Проанализирована поисковая деятельность научных сотрудников музея, направленная на установление судеб погибших воинов в годы Второй мировой войны. Поднят вопрос необходимости проведения такой работы для современного общества. Рассмотрены направления научно-документального поиска по установлению судеб погибших воинов и выявления документов о погибших в рамках историко-социологического исследования по теме «К вопросу исторической памяти о войне в Украине». Обобщены результаты научно-исследовательской деятельности по установлению судеб погибших воинов в 2018 г.

Ключевые слова: поиск, письмо-запрос, увековечение памяти, человеческие потери, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© Larysa NESTERUK

**ANALYSIS OF THE RESEARCH WORK OF THE NATIONAL
MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND
WORLD WAR TO DETERMINE THE FATE OF DECEASED
MILITARY PERSONNEL AND IDENTIFYING DOCUMENTS
ABOUT THE DEATH FOR 2018**

The research activity of the museum's scientists aimed at establishing the fate of deceased military personnel during the Second World War was analyzed. The issue of the need to conduct such work for modern society has been initiated. The directions of the scientific and documentary search on determining the fate of the fate of deceased military personnel and identifying documents about the fallen persons within of historical and sociological research on the topic "On the question of the historical memory about the war in Ukraine" are considered. The results of the research activity on the determination of the fate of deceased military personnel in 2018 are summarized.

Keywords: request form, perpetuating memory, human losses, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 069.51(093):327.88((470+571):477)“2014/2017”

© *Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ*

КОЛЕКЦІЇ З РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ. ДЖЕРЕЛЬНО-ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

У статті здійснено аналіз джерельно-інформативного та репрезентативного потенціалу музейної колекції документів (топографічних карт, щоденників, записників, листів, пояснювальних записок тощо) та музейного зібрання нарукавних емблем українських військовослужбовців за темою «Захист суверенітету та незалежності України» на базі предметів з основного фонду колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Ключові слова: музейна колекція, джерельно-інформативний потенціал, російсько-українська війна, російська збройна агресія, листи-обереги, нарукавна емблема, символ.

20 лютого 2019 р. виповниться п'ять років від початку російської збройної агресії проти України. Із перших місяців російсько-української війни співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війні розпочали комплектування фондів музею артефактами із зони конфлікту для формування колекції за темою «Захист суверенітету та незалежності України».

На сьогодні у фондозбірні музею налічується понад 7200 музейних предметів.

Зібрані впродовж майже п'яти років колекції потребують ґрунтовного вивчення та аналізу їхнього джерельно-інформативного потенціалу.

У межах одного дослідження не можна проаналізувати всі колекції музейних предметів за означеною темою. У пропонованій статті ми розглянемо найбільш інформативні та змістовні – колекції документів та військової символіки.

Детальний хронологічний опис подій війни на Сході України міститься в працях Сержа Марка «Хроніки гібридної війни» та Сергія й Анастасії Глотових «У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту» [3; 5]. Історія добровольчих підрозділів описується у виданні Катерини Гладкої, Дмитра

Громакова та Вероніки Миронової «Добробати» [1]. Дослідження на тему військової емблематики містяться в монографії Михайла Слободянюка «Сухопутні війська України. Наукова символіка 1992–2012» та праці Максима Хорошунова, Миколи Чмиря та Ігоря Масленникова «Символіка батальйонів територіальної оборони» [4; 89].

Станом на 2018 р. у музейній колекції зберігається понад 240 документів, пов'язаних із подіями російсько-української війни.

Значний дослідницький та репрезентативний потенціал становлять 24 топографічні карти, карти-плани та карти-схеми, які дають можливість студіювати райони бойових дій на Сході України, місця дислокації окремих підрозділів та ліній розмежування між воюючими сторонами.

На топографічній карті Донецької, Луганської та Харківської областей України, а також Ростовської області Російської Федерації оперативної групи МВС України при штабі АТО містяться відомості про блокпости сил антитерористичної операції та лінію розмежування між Україною й так званими ЛНР і ДНР у 2014–2015 рр. [6]. Карта була в користуванні командування батальйону спеціального призначення МВС «Київ-1».

Бої на українсько-російському кордоні в червні – липні 2014 р. ілюструють топографічні карти міст Шахтарськ і Торез Донецької області та міст Красний Луч і Антрацит Луганської області, які є складником комплексу матеріалів Героя України підполковника Юрія Коваленка, заступника командира 2-го загону 3-го окремого полку спеціального призначення ЗСУ [7; 8]. Карти містять інформацію про район дій бійців 3-го полку та систему кодування у вигляді поділу на квадрати із цифрами та кодованими назвами.

Карти-схеми міст Донецьк і Макіївка та с-ща Піски Донецької області містять детальний план населених пунктів з умовними позначеннями дислокації підрозділів [9; 10]. Карти були в користуванні майора Станіслава Мальця, командира роти 11-го окремого мотопіхотного батальйону ЗСУ, під час перебування підрозділу на позиціях у районі шахти «Бутівка-Донецька» та населених пунктів Zenit, Опитне, Піски на початку 2015 р.

На топографічній карті населених пунктів Попасна, Стаханов Луганської області та Часів Яр, Артемівськ Донецької області 11-го батальйону територіальної оборони «Київська Русь» ЗСУ позначено межі контрольованої українськими військами території поблизу Дебальцевого восени 2014 р. [11].

Значний інтерес становлять рукописна карта-схема бойових дій 23 серпня 2014 р. в Новоазовському районі та топографічні карти міст Маріуполь, Широкине, Новоазовськ, Талаківка, Седове, Комінтернове Донецької області із комплексу матеріалів добровольчої козацької роти спецпризначення ім. Т.Г. Шевченка [12–14].

Карта-схема містить інформацію про розташування російських та українських сил біля державного кордону на момент вторгнення регулярних частин російської армії на маріупольському напрямі.

Топографічні карти інформують про бої за участю добровольчого підрозділу поблизу м. Маріуполь та в Новоазовському районі Донецької області восени 2014 р.

Про бойові дії на лінії розмежування поблизу міст Торецьк та Горлівка у 2015–2016 рр. свідчать топографічні карти м. Дзержинськ¹ та селищ Гольмівський і Новгородське Донецької області [15–17]. Карти були в користуванні військовослужбовців відповідно 17-го та 34-го окремих мотопіхотних батальйонів 57-ї окремої мотопіхотної бригади ЗСУ.

Потужний емоційний вплив справляють фрагменти розірваної та закривавленої карти населених пунктів Щастя та Вільхове Луганської області, яка була в Героя України сержанта Олега Міхнюка, командира роти 24-го батальйону територіальної оборони України «Айдар» ЗСУ, у момент його загибелі [18].

Цікаву групу документів становлять записники, щоденники та блокноти учасників бойових дій на Сході України. У музейній колекції зберігається 14 одиниць таких документів. За тематикою їх можна поділити на дві підгрупи.

До першої підгрупи можна віднести записи, що є джерелом інформації про бойові дії, побутові та морально-психологічні аспекти життя учасників бойових дій на Сході України.

Записник Героя України підполковника Юрія Коваленка, заступника командира 2-го загону 3-го окремого полку спеціального призначення ЗСУ, містить відомості про діяльність його групи в зоні бойових дій на Донбасі в період від 11 червня до 14 липня 2014 р., зокрема, дані з орієнтування на місцевості, інформацію про населені пункти Луганської та Донецької областей, потреби загону та відомості про бійців [19]. Також є інформація про маршрут та бойові втрати групи.

Боець окремої добровольчої чоти «Карпатська Січ» Микола Тихонов вів щоденник під час свого перебування в районі с-ща Піски Донецької області у грудні 2014 р. та в Донецькому аеропорту 3–4 січня 2015 р. Фрагмент цього щоденника з чотирьох аркушів зберігається у фондах музею [20]. У першій частині записів розповідається про відчуття автора під час перебування на позиціях у с-щі Піски. У другій – описуються умови ведення боїв у Донецькому аеропорту, міститься інформація про офіцера з позивним «Арес», який командував обороною об'єкта, характеризуються дії терористів.

Записник спеціального кореспондента інформаційного відділу редакції збору та обробки інформації з регіонів Центрального друкованого органу Міністерства оборони України «Народна армія» підполковника Тараса Греня містить записи інтерв'ю з учасниками бойових дій у 2015 р., їхні контактні дані та особисті помітки [21].

Записник бійця батальйону спеціального призначення «Донбас» НГУ Шевкета Джанбекова був написаний під час його перебування в полоні на території так званої ДНР у серпні – грудні 2014 р. [22]. Записи містять роздуми автора

¹ 18 лютого 2016 р. м. Дзержинськ перейменовано на м. Торецьк.

про складну історію кримськотатарського народу та історичні паралелі. Документ може допомогти зрозуміти морально-психологічний стан полоненого.

Окремо можна виділити записник сержанта 30-ї окремої механізованої бригади ЗСУ Олександра Ламбурського з текстами власних віршів [23]. Зі слів Олександра, натхнення писати вірші з'явилося в нього після того, як він вижив у бою за с-ще Логвинове на Дебальцівському напрямі 12 лютого 2015 р.

Записники другої підгрупи представлені нотатками, пов'язаними з професійною майстерністю українських військовослужбовців та її вдосконалення. Ці записи можуть бути об'єктом дослідження стану боєздатності українських силових підрозділів, рівня підготовки військовиків та відповідність цієї підготовки вимогам ведення війни в реаліях початку ХХІ ст.

Записник Героя України капітана Олександра Лавренка, командира танкової роти 93-ї окремої механізованої бригади ЗСУ, містить особистий план роботи командира [24].

Записник солдата Віктора Гуменюка, снайпера 11-го окремого мотопіхотного батальйону ЗСУ, був ним власноручно зброшурований для ведення записів із вдосконалення снайперської майстерності [25]. У записах старшого солдата Миколи Чижика, снайпера 25-ї окремої повітрянодесантної бригади ЗСУ, представлено снайперські схеми, балістичні таблиці з розрахунку траєкторії польоту кулі, перелік необхідного обмундирування й особистих речей [26].

Записник солдата Анатолія Доценка, розвідника 81-ї окремої аеромобільної бригади ЗСУ, містить нотатки, зроблені під час проходження військового вишколу з підготовки розвідників, зокрема проведення польового виходу, завдань й об'єктів розвідки розвідувального взводу, умовних позначок тощо [27].

Санінструктор 93-ї окремої механізованої бригади ЗСУ Михайло Овсянников, перебуваючи в зоні бойових дій з 2015 до 2017 р., занотовував у своєму записнику інформацію про застосування медичних препаратів, їхнього призначення, дозування та побічних ефектів [28].

Досить інформативну групу рукописних документів становлять 28 одиниць пояснювальних записок, написаних травмованими українськими військовиками лікарю відділення стоматологічної хірургії та щелепно-лицьової хірургії Дніпропетровської обласної клінічної лікарні імені І.І. Мечникова Олексію Комку, про обставини свого травмування [29].

Записки містять різну за ступенем детальності інформацію про бойові дії на території Донецької області, зокрема на українсько-російському кордоні поблизу м. Новоазовськ у вересні 2014 р., а також у районах Донецького аеропорту, селищ Піски, Опитне та Авдіївської промзони у січні – червні 2015 р., міст Горлівка та Дебальцеве в лютому 2015 р., поблизу міст Мар'їнка у червні 2015 р. та Волноваха в лютому та травні 2015 р.

Документи цієї групи можуть слугувати для дослідження та репрезентації участі в боях підрозділів 28, 30, 53, 72 та 93-ї окремих механізованих бригад, 80 та

81-ї окремих аеромобільних бригад ЗСУ, а також ДПСУ та батальйону спеціального призначення МВС «Дніпро-1».

У пояснювальних записках також описуються причини та обставини небойових травмувань у зоні бойових дій та за її межами.

47 одиниць листів становлять окрему групу документів.

Нелегкий процес пошуку інформації про полоненого на непідконтрольній Україні території та організацію успішного обміну ілюструє ділове листування Олени Жемчугової, дружини Героя України Володимира Жемчугова, з Адміністрацією Президента України, заступником секретаря Ради національної безпеки і оборони України, штабом Антитерористичного центру при Службі безпеки України, Управлінням карного розшуку Головного Управління МВС України в місті Києві, спецпредставником ОБСЄ Тресторонньої контактної групи в Мінську, Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, канцелярією Київської Митрополії Української Православної Церкви, Святійшим Патріархом Московським і всієї Русі Кирилом, відділом по взаємодії зі збройними силами та правоохоронними органами Священного Синоду Російської Православної Церкви Московського Патріархату [30–42].

Попри загальну тенденцію початку ХХІ ст. до зменшення рукописного епістолярю та його витіснення електронними засобами комунікації, у музейній колекції зберігається 26 рукописних листів, написаних бійцям у зону бойових дій.

До умовної підгрупи «листи-обереги» можна віднести 19 одиниць епістолярю, написаного дітьми та молоддю і переданими військовослужбовцям волонтерами. Листи зі словами вдячності, підтримки, побажаннями швидкого повернення додому, молитвами за солдата та за мир зазвичай ставали оберегами для солдатів. Такі артефакти ілюструють різносторонні аспекти волонтерського руху в Україні.

Лист школярки молодших класів Софії воїнам АТО зберігав як оберіг солдат 11-го окремого мотопіхотного батальйону ЗСУ Віктор Гуменюк [43]. Лист школяра Руслана був переданий волонтерами зі Львова старшому сержанту 17-ї окремої танкової бригади ЗСУ Леоніду Сухацькому [44].

Молодший сержант 1-ї окремої танкової бригади ЗСУ Дмитро Мінайчев як обереги носив у кишені листи від учнів Ковельської міської гімназії та студентів Рівненського гуманітарного університету [45–50].

У музейній колекції зберігаються «листи-обереги» сержанта 1-го резервного батальйону оперативного призначення НГУ Євгенія Іваненка, солдата 81-ї аеромобільної бригади ЗСУ Володимира Труха, солдата 72-ї окремої механізованої бригади ЗСУ Дмитра Оверченка, бійця полку патрульної служби поліції особливого призначення МВС «Дніпро-1» Костянтина Шрамка та ін. [51–57].

Схожі за змістом листи були передані волонтерами солдату 72-ї окремої механізованої бригади ЗСУ Олександрю Бачинському під час його перебування на лікуванні [58; 59].

Окремо можна вирізнити лист, що був оберегом для старшини 11-го окремого мотопіхотного батальйону ЗСУ Олександра Сидоренка. Вирушаючи в зону бойових дій, він узяв із собою кілька листів, які писав своїй дружині Олені ще у 1993 р., перебуваючи на строковій службі. Один із таких листів нині зберігається в музеї [60].

В окрему епістолярну групу можна об'єднати 4 листи, написані в 2015 р. російськими дітьми з м. Санкт-Петербурга до українців [61–64]. Ці листи отримала українська школярка під час наукової конференції, що відбувалася в Росії, та привезла їх в Україну.

Показовим є зміст одного з них, від учениці 3-го класу Ніки, у якому вона пише, що її мама кожного дня дивиться новини про Україну й плаче. Російська школярка зазначає: «...я не знаю, що таке АТО, але мама каже, що там страшно і наш [російський. – Б.Г.] президент винний у цьому...» [61].

Прикладом моральної підтримки для своїх чоловіків – учасників бойових дій – є листи від дружин і сестер, у яких висловлено почуття смутку через розлуку, гордість, турботу, хвилювання та впевненість у швидке повернення додому.

У колекції музею зберігаються листи від дружин старшому сержанту 2-го батальйону оперативного призначення НГУ Андрію Кобзарю, капітану 72-ї окремої механізованої бригади ЗСУ Андрію Жуку, полоненому терористами так званого ЛНР Герою України Володимиру Жемчугову, а також лист від сестри молодшому сержанту 17-го окремого мотопіхотного батальйону ЗСУ Богдану Островському [65–68].

Одним із найчисельніших музейних зібрань за темою «Захист суверенітету та незалежності України» є військова символіка.

Гібридність російсько-української війни виявляється не лише в протистоянні на полі бою, а й значною мірою в протистоянні ідентичностей. Одним із ретрансляторів власної ідентичності є військова символіка.

Дослідник української військової символіки Михайло Слободянюк у своїй монографії зазначив, що створення власної системи символів є важливим для держави та її збройних сил і є однією із головних ознак її суверенітету [4, 12].

Військова символіка має багатогранну структуру та складається з військової емблематики, геральдики, фалеристики, сфрагістики, вексилології та ін. [4, 10–11].

Об'єктом формування музейної колекції насамперед стають особові військові символи, що використовуються як частина уніформи. Найпоширенішим та змістовним з-поміж атрибутів військової символіки є нарукавні емблеми.

Джерельно-інформативний потенціал колекції таких емблем є цікавим не лише з позицій зв'язку предмета з тими чи іншими подіями війни, а й як ілюстрація змін, які спричинила війна в українському суспільстві.

Російська збройна агресія проти України стала потужним поштовхом для появи великої кількості нових нарукавних символів. Цікаво, що процес появи нових нарукавних емблем у перші роки бойових дій мав багато спільних рис

із подіями відродженої української армії в перші роки незалежності України. У Радянській армії, з частини якої були створені Збройні сили України, власні нарукавні емблеми мали переважно лише роди військ. Поява нарукавних емблем у військових частинах української армії на початку 90-х років ХХ ст. стала наслідком значного піднесення патріотизму серед військовиків усіх рангів.

У перші роки російської збройної агресії, так само як і в перші роки незалежності України, поява нових нарукавних емблем мала стихійний характер і була способом виявлення ставлення до процесів, що відбувалися в країні [4, 75].

На сьогодні в музейному зібранні зберігається понад 200 одиниць нарукавних емблем.

Нарукавна символіка Збройних сил України представлена загальновійськовими емблемами, емблемами родів військ, а також частин і з'єднань підрозділів 25-ї окремої повітрянодесантної бригади; 80 та 95-ї окремих аеромобільних бригад; 28, 30, 72 та 93-ї окремих механізованих бригад; 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади²; 1-ї окремої танкової бригади; 36-ї окремої бригади морської піхоти; 54 та 74-го окремих розвідувальних батальйонів; 1129-го зенітно-ракетного полку.

Уже під час бойових дій на Донбасі у складі Збройних сил України були створені нові бойові підрозділи. Із новостворених підрозділів нарукавними емблемами в музейній колекції представлені 57-ма окрема мотопіхотна, 81-ша окрема аеромобільна, 44-та окрема артилерійська бригади та 131-й окремих розвідувальний батальйон.

Інтерес становить група нарукавної символіки батальйонів територіальної оборони, сформованих у структурі Збройних сил України. Історія цих батальйонів знає чимало прикладів героїзму. У 2014–2015 рр. деякі з них брали участь у визволенні населених пунктів Донбасу, тримали оборону на стратегічно важливих напрямках, супроводжували важливі вантажі. Загалом сформовано 31 батальйон територіальної оборони [89, 5–6].

У колекції музею зберігається 32 різновиди нарукавних емблем, що репрезентують історію та бойовий шлях цих підрозділів. Нарукавні емблеми батальйонів територіальної оборони представлені символікою 1, 11, 12, 25 та 34-го підрозділів. Восени 2014 р. на основі більшості батальйонів територіальної оборони були створені окремі мотопіхотні батальйони. Винятком стали 5-й батальйон територіальної оборони «Івано-Франківськ», який був розформований, та 24-й батальйон територіальної оборони «Айдар», який був реорганізований у 24-й окремих штурмовий батальйон. У колекції музею представлена нарукавна символіка 6, 17, 34 та 37-го окремих мотопіхотних батальйонів і 24-го окремого штурмового батальйону.

Оскільки у виборі зовнішнього вигляду нарукавної емблеми батальйони практично не були обмежені, часто сюжети та обрані символи таких емблем є відображенням уявлень бійців про загальнонаціональну та регіональну історію і власну ідентичність [89, 10].

² 1 червня 2018 р. бригада була перейменована на гірсько-штурмову, а також отримала нову символіку.

Нарукавні емблеми – це своєрідна ілюстрація перетворень, що відбувалися від початку війни і в інших силових відомствах країни.

13 березня 2014 р. в. о. Президента України Олександр Турчинов підписав наказ про створення Національної гвардії України [1, 132]. Посилення напруженості в південно-східних областях країни та брак людських ресурсів потребувало залучення до служби в новоствореній гвардії добровольців із числа учасників Революції Гідності. У такий спосіб були сформовані 1-й та 2-й резервні батальйони оперативного призначення, батальйон спеціального призначення «Донбас», 4-й резервний батальйон оперативного призначення «Крук» і загін спеціального призначення «Азов».

У колекції музею добровольчі підрозділи Національної гвардії України представлені нарукавними емблемами 2-го резервного батальйону оперативного призначення, батальйону «Донбас», добровольчого підрозділу «Чорний корпус» та окремого загону спеціального призначення «Азов».

Масово залучалися добровольці до служби в міліцейських підрозділах. З 14 квітня 2014 р. у структурі МВС України було створено 56 підрозділів патрульної служби особливого призначення, сформованих на добровольчій основі, із загальною штатною чисельністю 6700 працівників [1, 305].

У колекції музею представлені нарукавні емблеми батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Полтава», роти патрульної служби міліції особливого призначення «Донецьк-1» та полку патрульної служби міліції особливого призначення «Азов».

Від початку бойових дій частина патріотично налаштованих громадян увійшла до складу неофіційних добровольчих формувань. Участь у бойових діях цих підрозділів у музейній колекції репрезентують нарукавні емблеми добровольчої чоти «Карпатська Січ», Добровольчого Українського Корпусу «Правий сектор», медичного підрозділу «Госпітальєри», Добровольчого батальйону ОУН і Київського козацького полку спецпризначення ім. Т.Г. Шевченка.

Символіка іноземних підрозділів, що брали та беруть участь у боях на боці українських сил, представлена нарукавними емблемами Грузинського національного легіону, Міжнародного миротворчого батальйону ім. Джохара Дудаєва та штурмового батальйону «Шалена зграя».

Трофейні нарукавні емблеми в колекції музею презентовані сімома одиницями зберігання. Зокрема, нарукавними емблемами так званої Новоросії та незаконних збройних формувань, що у різний час діяли на території Луганської області: «Народна міліція ЛНР», «Батальйон Привид», «Народне ополчення Луганщини Олексія Мозгового».

Значний інтерес становлять нарукавні емблеми, що з'явилися як відповідь на антиукраїнську пропаганду Росії. До таких належать емблеми: «Укроп», «Кіборг», «Каратель», «Київська хунта» та ін.

Термін «Укроп» – неологізм, який уперше був застосований російським терористом та диверсантом Ігорем Гіркіним під час радіоперемовин із бойовиками

так званих ДНР і ЛНР для означення українських військовиків. Згодом термін використовувався російською пропагандою як загальна назва українців, які не підтримували ідей «руського міра».

У 2014–2015 рр. серед громадян України термін набув популярності, став використовуватися з іншим, позитивним, значенням та як саркастична відповідь на російську пропаганду.

Предметним втіленням цього неологізму стала нарукавна емблема із зображенням суцвіття укропу. Емблема отримала власне тлумачення – «Укроп» розшифровувався як «Український опір», а рослина стала символом, що відлякує «шкідників» [сепаратистів і терористів. – Б.Г.] української держави.

Невдовзі емблема із зображенням укропу була взята однією із політичних партій як власна символіка, унаслідок чого стрімко втратила популярність серед військовиків і цивільного населення.

У колекції музею зберігаються різновиди нарукавних емблем «Укроп» військовослужбовців Збройних сил України – воїнів 8-го окремого полку спеціального призначення: Героя України старшого лейтенанта Євгенія Зеленського та сержанта Василя Лаврися; сержанта 81-ї окремої аеромобільної бригади Андрія Репняка; солдата 93-ї окремої механізованої бригади Сергія Хлібця; молодшого сержанта 74-го окремого розвідувального батальйону Романа Гребенюка; старшого сержанта 12-го окремого мотопіхотного батальйону Леоніда Проводенка, бійця батальйону особливого призначення МВС «Київ-1» та військового кореспондента підполковника Тараса Греня [69– 77].

Появу в українській мові слова «кіборг» у значенні «захисник Донецького аеропорту» та однойменної нарукавної емблеми також забезпечили проросійські бойовики. Намагаючись виправдати свої невдачі під час захоплення Донецького аеропорту, терористи нарекли українських військовиків «кіборгами» [2]. Досить швидко цей термін був підхоплений і розтиражований вітчизняними засобами масової інформації. А невдовзі зусиллями волонтерів було створено декілька варіантів нарукавних емблем «кіборг». У музеї зберігаються різновиди нарукавних емблем «кіборг» учасників оборони Донецького аеропорту, військовослужбовців 81-ї окремої аеромобільної бригади ЗСУ Олександра Скиби, молодшого сержанта Руслана Боровика, солдатів Олександра Михайлюка та Артемія Коваленка [78–81].

Такою самою іронічною відповіддю російській інформаційній війні стали нарукавні емблеми «каратель» та «київська хунта». У музеї зберігаються два різновиди емблеми «каратель» військовослужбовців ЗСУ: молодшого сержанта 74-го окремого розвідувального батальйону Романа Гребенюка та сержанта 34-го окремого мотопіхотного батальйону Дмитра Борисенка, а також емблема «київська хунта» старшого сержанта 12-го окремого мотопіхотного батальйону ЗСУ Леоніда Проводенка [82–84].

Простота та доступна технологія виготовлення нарукавної емблеми призвели до того, що власні нарукавні символи стали виготовляти для рот та

взводів військових підрозділів. Саме такі емблеми часто мають власну назву, а також використовуються як пам'ятні або як почесна відзнака для бійця.

До таких належить нарукавна емблема 3-ї роти 11-го окремого мотопіхотного батальйону ЗСУ із власною назвою «Шахта Бутівка». Узимку та навесні 2015 р. цей район став місцем запеклих боїв за участі бійців зазначеного підрозділу. У музеї зберігається нарукавна емблема «Шахта Бутівка» старшини 11-го батальйону Олександра Сидоренка [88].

Схожі характеристики мала нарукавна емблема взводу 17-го окремого мотопіхотного батальйону «Майорські Джедаї 0-17». Улітку 2015 р. під час захисту позиції на «нулі» [на передовій лінії. – Б.Г.] у с-щі Майорськ Донецької області бійці підрозділу жартівливо назвали себе «Майорські Джедаї». Назва пішла від персонажів фільму «Зоряні війни» – рицарів-миротворців, які жили за військовими традиціями та кодексом честі. У колекції музею зберігаються нарукавні емблеми старшого сержанта 17-го батальйону Дмитра Годзенка [85].

Як почесну відзнаку бійці 34-го батальйону територіальної оборони ЗСУ використовували нарукавну емблему «Рота Майстерюка». Емблема названа на честь першого командира батальйону – підполковника Романа Майстерюка (по смертно), який загинув 21 липня 2014 р. у бою поблизу м. Торецьк Донецької області. У музеї зберігаються різновиди таких емблем: командира роти 34-го батальйону старшого лейтенанта Романа Кулеші та волонтера, яка допомагала, зокрема, і 34-му батальйону, Ірини Довгань [86; 87].

Загалом проаналізовано 240 одиниць документів та більш ніж 200 одиниць нарукавних емблем із музейної колекції за темою «Захист суверенітету та незалежності України».

Зазначені колекції мають значний джерельно-інформативний потенціал та можуть бути використані для репрезентації не лише бойових дій на території Луганської та Донецької областей, а й ілюструвати інші аспекти російсько-української війни, зокрема інформаційну війну та способи протидії, волонтерську діяльність, формування нової армії тощо.

Колекція документів має неабиякий дослідницький інтерес, оскільки може сприяти поглибленому вивченню окремих епізодів бойових дій на Сході України.

Нарешті колекція нарукавної символіки відбиває зміни в політичних поглядах і свідомості громадян України.

Джерела та література:

1. *Добробати / Гладка К., Громаков Д., Миронова В. та ін. – Харків: Фоліо, 2017. – 325 с.: іл.*
2. *Слово «кіборги» словник назвав словом року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/26779804.html>. – Назва з екрана.*
3. *Серж Марко. Хроніка гібридної війни. – К.: Альтерпрес, 2016. – 236 с.: іл. 16 с.*
4. *Слободянюк М.В. Сухопутні війська України. Наружна символіка 1992–2012. – Львів: Астролябія, 2017. – 286 с.*

5. *У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту / Сергій Глозов, Анастасія Глозова, Анастасія Воронова. – Харків: Фоліо, 2018. – 540 с.: іл.*
6. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (Далі – НМІУДСВ). – КН-268712. – Д-68317.*
7. *Фонди НМІУДСВ. – КН-270776. – Д-69249.*
8. *Там само. – КН-270777. – Д-69250.*
9. *Там само. – КН-270057. – Д-68947.*
10. *Там само. – КН-270056/1, 2. – Д-68946/1,2.*
11. *Там само. – КН-268759. – Д-68319.*
12. *Там само. – КН-270838. – Д-69254.*
13. *Там само. – КН-273718. – Д-70164.*
14. *Там само. – КН-273719. – Д-70165.*
15. *Там само. – КН-270883. – Д-69273.*
16. *Там само. – КН-271037. – Д-69281.*
17. *Там само. – КН-271038. – Д-69282.*
18. *Там само. – КН-260100. – Д-63816.*
19. *Там само. – КН-270763. – Д-69245.*
20. *Там само. – КН-266344. – Д-67474.*
21. *Там само. – КН-269520. – Д-68645.*
22. *Там само. – КН-262866. – Д-65672.*
23. *Там само. – КН-271550. – Д-69422.*
24. *Там само. – КН-269183. – Д-68471.*
25. *Там само. – КН-265655. – Д-67103.*
26. *Там само. – КН-266927. – Д-67701.*
27. *Там само. – КН-267202. – Д-67728.*
28. *Там само. – КН-274293.*
29. *Там само. – КН-273360 – КН-273387. – Д-69998 – Д-70025.*
30. *Там само. – КН-270620. – Д-69214.*
31. *Там само. – КН-270621. – Д-69215.*
32. *Там само. – КН-270615. – Д-69209.*
33. *Там само. – КН-270617. – Д-69211.*
34. *Там само. – КН-270612. – Д-69206.*
35. *Там само. – КН-270613. – Д-69207.*
36. *Там само. – КН-270614. – Д-69208.*
37. *Там само. – КН-270611. – Д-69205.*
38. *Там само. – КН-270616. – Д-69210.*
39. *Там само. – КН-270623. – Д-69216.*
40. *Там само. – КН-270606. – Д-69200.*
41. *Там само. – КН-270608. – Д-69202.*
42. *Там само. – КН-270607. – Д-69201.*
43. *Там само. – КН-265656. – Д-67104.*
44. *Там само. – КН-262828. – Д-65644.*
45. *Там само. – КН-268287. – Д-68144.*
46. *Там само. – КН-268288. – Д-68145.*
47. *Там само. – КН-268289. – Д-68146.*
48. *Там само. – КН-268284. – Д-68141.*
49. *Там само. – КН-268285. – Д-68142.*
50. *Там само. – КН-268286. – Д-68143.*

51. Там само. – КН-271344. – Д-69347.
52. Там само. – КН-271345. – Д-69348.
53. Там само. – КН-271343. – Д-69346.
54. Там само. – КН-272944. – Д-69880.
55. Там само. – КН-272945. – Д-69881.
56. Там само. – КН-274210. – Д-70384.
57. Там само. – КН-274048. – Д-70314.
58. Там само. – КН-269016. – Д-68428.
59. Там само. – КН-269017. – Д-68429.
60. Там само. – КН-264283. – Д-66550.
61. Там само. – КН-265239. – Д-66906.
62. Там само. – КН-265240. – Д-66907.
63. Там само. – КН-265241. – Д-66908.
64. Там само. – КН-265242. – Д-66909.
65. Там само. – КН-266977. – Д-67720.
66. Там само. – КН-269216. – Д-68477.
67. Там само. – КН-270629. – Д-69219.
68. Там само. – КН-270885. – Д-69274.
69. Там само. – КН-264545. – РТ-3707.
70. Там само. – КН-270953. – РТ-4343.
71. Там само. – КН-271200. – РТ-4493.
72. Там само. – КН-266965. – РТ-3860.
73. Там само. – КН-269533. – РТ-4079.
74. Там само. – КН-271092. – РТ-4423.
75. Там само. – КН-271093. – РТ-4424.
76. Там само. – КН-262651. – РТ-3667.
77. Там само. – КН-269515. – РТ-4074.
78. Там само. – КН-264494. – РТ-3702.
79. Там само. – КН-269039. – РТ-4008.
80. Там само. – КН-270910. – РТ-4325.
81. Там само. – КН-271021. – РТ-4382.
82. Там само. – КН-269532. – РТ-4078.
83. Там само. – КН-270816. – РТ-4282.
84. Там само. – КН-271101. – РТ-4431.
85. Там само. – КН-269884/1, 2. – РТ-4110/1,2.
86. Там само. – КН-271340. – РТ-4516.
87. Там само. – КН-273971. – РТ-4790.
88. Там само. – КН-264296. – РТ-3690.
89. Хорошунов М., Чмир М., Масленников І. Символіка батальйонів територіальної оборони / Symbols of the territorial defense battalions. – К. 2018. – 80 с.

© *Богдан ГАЛЬЧИНСКИЙ*

КОЛЛЕКЦИИ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЫ. ИСТОЧНИКО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ

В статье осуществлен анализ источникo-информациoнного и репрезентативного потенциала музейной коллекции документов (топографических карт, дневников, записных книжек, писем, объяснительных записок и т. д.) и музейного собрания нарукавных эмблем украинских военнослужащих по теме «Защита суверенитета и независимости Украины» на базе предметов из основного фонда коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне.

Ключевые слова: музейная коллекция, источникo-информациoнный потенциал, российско-украинская война, российская вооруженная агрессия, письма-обереги, нарукавная эмблема, символ.

© *Bohdan HALCHYNSKYI*

COLLECTIONS FROM THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR. SOURCE AND INFORMATIVE POTENTIAL

The article analyzes the source, informative and representative potential of the museum's collection of documents (topographical maps, diaries, notebooks, letters, explanatory notes, etc.) and a museum collection of shoulder sleeve insignias of Ukrainian servicemen on the topic "Protection of sovereignty and independence of Ukraine" on the basis of items from the main fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

Keywords: museum collection, source and informative potential, Russian-Ukrainian war, Russian military aggression, letters-charms, shoulder sleeve insignia, symbol.

УДК 94:341.485(=411.16)“1941”(044)+069.8

© Світлана ДЕМЧЕНКО

ДОЛІ ПОДІЛЬСЬКИХ ЄВРЕЇВ (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-го»)

Проаналізовано зміст кореспонденцій та досліджено долі єврейських родин Поділля в перші дні німецько-радянської війни, в період нацистської окупації та у повоєнний час. Висвітлено результати роботи науковців музею з пошуку адресатів і адресантів непрочитаних листів 1941 р.

Ключові слова: Голокост, єврейські листи, поштова кореспонденція, пошук, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Одним із найпоширеніших джерел особового походження є приватне листування. Як і спогади, записні книжки, щоденники, воно має інтимний характер, оскільки причиною для написання епістол завжди була якась думка, вчинок чи подія. У всі часи листи були невичерпним джерелом інформації, яку зафіксували та зберегли для нащадків безпосередні свідки певної історичної епохи.

Епістолярний документальний комплекс часів Другої світової війни досить значний за обсягом й інформативно багатий. Він постійно привертає до себе увагу дослідників і є важливим інформативним джерелом для вивчення питань повсякденності, воєнно-історичної антропології, воєнної психології. Нині епістолярна спадщина акумульована в центральних, регіональних і відомчих архівах, приватних колекціях, у родинній документації [43]. Одна з найбільших фронтових кореспонденцій зосереджена у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні – близько 10 тис. одиниць, серед яких – унікальна епістолярна колекція «Непрочитані листи 1941-го року».

10 липня 1941 р. гітлерівські війська захопили м. Кам'янець-Подільський. Саме тут у перші дні окупації до рук ворога потрапили невідправлені листи радянських громадян, датовані переважно червнем – липнем 1941 р. Уся кореспонденція, а це 1215 листів, була вивезена з України. Як свідчить супровідна документація, яка збереглася серед епістол, кореспонденція зацікавила старшого інспектора телеграфного зв'язку при генеральному поштовому комісарові

райхскомісаріату «Україна» доктора Густава Ольшлегера¹. У своєму супровідному листі від 5 серпня 1942 р., адресованому доктору Ерхарду Ріделю², якому й передавалася колекція, він зазначає, що вивозилися вони двома «траншами», «через кишеню» [34]. Між тим, доктор Г. Ольшлегер добре розумів цінність цієї епістолярної колекції. Про це свідчить його другий супровідний лист від 25 серпня 1942 р., у якому він констатує: «Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни» [35]. Ось так у 1942 р. листи потрапили до Поштового музею у Відні, а далі тривалий час зберігалися у фондах Віденського технічного музею. У рамках реституційних процесів між Австрійською Республікою та Україною у грудні 2009 р. епістолярні джерела повернулися на Батьківщину. Від лютого 2010 р. колекція листів зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні.

Значна частина епістол написана мирними мешканцями (місцевими та немісцевими, студентською молоддю, дітьми, що відпочивали в місцевих санаторіях і таборах) Кам'янця-Подільського, кадровими військовими та щойно мобілізованими (як командирами, так і рядовими) бійцями прикордонних комендатур, військових з'єднань, частин і підрозділів Південно-Західного і Південного фронтів, що дислокувалися в місті та околицях, вирушали на фронт чи відступали внаслідок несприятливих факторів початкового періоду німецько-радянської війни.

У цих листах – жива реакція на поточні події, стурбованість долею родини, роздуми й сподівання, які висвітлюють духовний стан людини, її переживання у складних умовах війни. Крім того, вони мають власну виразну особливість – усі листи без помітки «Переглянуто. Військова цензура», що підкреслює їхню унікальність.

З усього масиву листів, що адресувалися в різні куточки колишнього Радянського Союзу, понад 400 актів кореспонденції мали бути відправлені в Кам'янець-Подільську (нині Хмельницьку) область. Авторами понад 50 епістол були подільські євреї. Близько половини цих листів написані мовою їдиш, що ускладнює пошук родичів та встановлення долі адресатів і адресантів. Значна частина цих людей на початку війни потрапила під «остаточне вирішення єврейського питання».

¹ Народився 19 грудня 1900 р. у Відні. У січні – грудні 1918 р. проходив строкову службу в австрійській армії. Учасник Першої світової війни. У 1920-х роках вивчав історію у Віденському університеті, отримав ступінь доктора філософії. Фахово досліджував історію поштового зв'язку. Працював головним телеграфним інспектором поштової адміністрації у Відні. З 5 червня 1932 р. – член НСДАП. У 1941–1944 рр. – телеграфний інспектор (старший телеграфний інспектор) при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату «Україна». Помер 31 січня 1946 р. За іншими даними, зник безвісти в 1944 р.

² Народився 17 травня 1895 р. у Відні. Учасник Першої світової війни. У 1919–1922 рр. – член Німецької національної асоціації колишніх офіцерів Першої світової війни. У 1920-х роках отримав ступінь доктора філософії. У 1933–1938 рр. – член «Патріотичного фронту» (австрійський рух на підтримку аншлюсу Австрії з Німеччиною). У 1934–1938 рр. – член нелегальної нацистської партії в поштовому відділенні Відня. З травня 1938 р. до травня 1945 р. – член НСДАП. Із січня 1939 р. до квітня 1945 р. – директор Поштового музею Відня. У 1943–1945 рр. – член новоствореного «Товариства з питань поштової історії Віденського університету». У квітні 1945 р. був звільнений з посади директора Віденського поштового музею через входження до нацистської партії. У 1945–1958 рр. – дослідник та автор історичних статей з історії поштового зв'язку. Помер 7 січня 1958 р. у Відні.

Україна – одна з держав Східної Європи, єврейське населення якої зазнало чи не найбільших жертв у період Другої світової війни. В Україні, як і в інших місцях Східної Європи, антиєврейський геноцид мав жорсткий характер. Якщо в країнах Західної і Центральної Європи, з метою маскуванню, «вирішення єврейського питання» відбувалося переважно шляхом депортації євреїв до таборів знищення в Польщу, то в Україні практика масових убивств на місцях була звичним явищем.

Напередодні війни на території України (в сучасних кордонах) проживало близько 2,7 млн євреїв. За кількістю євреїв Україна посідала перше місце в Європі і друге у світі (після США) [2, 5]. Між 1941 і 1945 рр. понад 1,6 млн із них загинули від рук нацистів і їхніх поплічників. Приблизно 100 тис. євреїв пощастило пережити німецьку окупацію в схованках або нацистських таборах і гетто. Решта – понад 900 тис. – уникла нацистського геноциду, відійшовши разом із Червоною армією вглиб Росії під час відступу радянських військ у 1941 р. [46, 375].

Згідно з переписом населення 1939 р., у Хмельницькій області проживало 121 335 тис. євреїв [3, 521]. Третину 40-тисячного міста Кам'янця-Подільського становили євреї.

Про що писали родичам подільські євреї?.. Їхні листи вирізняються серед основного масиву. По-перше, вони написані грамотно, їхні автори закінчили школи, інші навчальні заклади. Зміст наповнений великою турботою про дітей, батьків, родичів, хвилюванням про їхню долю, страхом за своє життя, бо перші бомбардування забрали спокій місцевих жителів. Іноді цей страх межує з панікою, розгубленістю, зойком, який виривається у фразях: «Рятуйте нас, шукайте машини, гинемо, страшно...».

У пропонованій роботі ми проаналізуємо зміст кореспонденцій єврейських родин, розповімо про їхні трагічні долі, а також поділимося результатами роботи нашої лабораторії пошуку. Мовою людей, для яких бомбардування Кам'янця-Подільського 30 червня, 1 та 2 липня 1941 р. стало катастрофою перед Катастрофою, йтиме оповідь про перші дні війни, страх, розпач, невизначеність.

Найбільш вичерпну картину руйнувань описала в листі до батька студентка Софія (Зося) Вінявська³: «...30.06.1941 р. о 7 годині вечора бомбардували Кам'янець-Подільський. В цю саме пору ми ішли з іспиту, з російського диктанту... Викинули більше 60 бомб. Старий город дуже потерпів. Багато є жертв і зруйнованих будинків, зруйнували будинок, де жили воєнні жінки... Калюжі крові, ноги, пальці, руки і т. д. Багато є шпіонів. Їсти нема чого. Всі лікарні заповнені пораненими. Говорять, що є вже понад 600 поранених. Сьогодні передали по радіо, щоб не боялись, тому що мають летіти 50 наших для охорони міста. 01.07.1941 р.» [11]. Про схожі новини пише жителька міста [Шива] Райгордська⁴

³ Народилася в 1922 р. у с. Лошківці Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. У червні 1941 р. – студентка Кам'янець-Подільського вчительського інституту. Подальша доля невідома.

⁴ Народилася в 1907 р. у м. Кам'янець-Подільський. Працювала вчителькою. Евакуйована у м. Златоуст Челябінської області Росії.

чоловікові Шнайдеру Рехману⁵: «...Учора о 7 годині вечора в Камінцях була велика трагедія. Нічого в житті не хочу, тільки бути разом із тобою і бачити своїх братів здоровими...» [28]. Своїми хвилюваннями після пережитого ділиться в листах до чоловіка Ісака Ротенберга⁶ Дозя Ротенберг⁷: «...Ми живемо. Якщо залишимося живі, значить, ми переживемо цілі віки. До мами в квартиру кинули бомбу, але вона вийшла на п'ять хвилин раніше. Вся вулиця розбита, великі жертви, всі люди тікають... У нас вікна розбиті... Милий Ісак, я ніколи не чекала, що з моїм серцем зможу стільки пережити...» [32]. Ще один лист мовою ідиш від Дозі Ротенберг адресований Лехтциер Хаї Х.⁸ у м. Старокостянтинів [31]. Ймовірно, що сім'ї Ротенбергів і Лехтциерів мали родинні зв'язки [20; 21; 23]. У такі трагічні дні бути поруч із рідними, підтримувати одне одного є природним бажанням людей.

Родина Дзекцерманів із Кам'янця-Подільського написала кілька листів своїй доньці Блюмі⁹, студентці Чернівецького державного університету, в яких просить її терміново повертатися додому: «Дорога доню Блюмочко, ми отримали твою телеграму і відразу відповідаємо. Слава Богу, ми живі і здорові, чого і тобі бажаємо. Невже за гроші у вас не можна дістати машину і приїхати додому?...» [29]; «01.07.41 р. Дорога сестро Мімо, ти пишеш, що немає можливості найняти машину, але ж ми щодня бачимо, як із Чернівців прибувають машини з людьми. Не чекай, поки інститут надасть машину, шукай сама. Намагайся якнайшвидше приїхати додому, не шкодуй грошей і навіть не думай у такий час влаштуватися на роботу. Ми дуже хвилюємося за тебе, не бачили тебе 9 чи 10 місяців, а ти навіть і не думаєш їхати... Якщо ти не зможеш знайти машину, звернися за допомогою до нашого родича Герца Штеренберга¹⁰ і негайно повертайся додому...» [30]. Використовуючи матеріали Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем, науковці встановили, що Блюмі Дзекцерман разом з іншими студентами вдалося евакуюватися в Саратовську область Росії [16]. Стосовно її кам'янець-подільської родини можна зробити припущення, що вони розділили долю десятків тисяч своїх земляків.

У Кам'янці-Подільському відбулося перше масове знищення євреїв в Україні. Місто, що розташовувалося поблизу довоєнного польсько-радянського кордону, було захоплене німецькими та угорськими військами на початку липня 1941 р. Упродовж трьох днів, з 26 до 28 серпня 1941 р., у Кам'янці-Подільському знищено понад 23 тис. осіб єврейської національності, з яких близько 14 тис. були з Карпатської України. Лише після цієї бійні німці влаштували гетто для решти

⁵ До війни проживав у м. Проскурів (нині м. Хмельницький), вул. Карла Маркса, 80. Подальша доля невідома.

⁶ Народився в м. Проскурів (нині м. Хмельницький). Знищений нацистами у 1942 р.

⁷ Народилася в 1917 р. в м. Проскурів (нині м. Хмельницький). Дівоче прізвище Лехтциер (батько Ісак, мати Хая). Знищена нацистами в 1942 р.

⁸ Народилася в 1893 р. До війни проживала в м. Старокостянтинів Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. Розстріляна нацистами в 1942 р.

⁹ Народилася в 1922 р. Батько Юхим. У червні 1941 р. – студентка Чернівецького державного університету. Евакуйована в м. Саратов (Росія). Подальша доля невідома.

¹⁰ Напередодні німецько-радянської війни проживав у м. Чернівці. Під час нацистської окупації депортований до м. Могилів-Подільський Вінницької області. Знищений у 1941 р.

4800 євреїв. На цей час гетто не було звичним явищем в Україні – більшість із них створені лише навесні 1942 р. [46, 51–52]. Загалом під час нацистської окупації на території сучасної Хмельниччини створено 27 гетто для єврейського населення [44, 124].

Передчуваючи біду, на початку липня 1941 р. Манасевичі писали своїм дітям у Дніпропетровськ (нині м. Дніпро): «Здрастуйте, наші дорогі діти. Як тільки ви отримаєте цей лист, ми вас дуже просимо, щоб ви нас врятували. У нас немає грошей, і нам доведеться тут загинути. Знайдіть машину, щоб приїхати і забрати нас із Кам'янця. Ми Вас дуже просимо, дорогі наші, допоможіть чим тільки можете і якнайшвидше, щоб не було пізно. Цілуємо вас міцно. Ваші батьки» [15].

У липні 1941 р. родина Манасевичів проживала в м. Кам'янець-Подільський: Ідель (1897 р. н.), його дружина Ейдя (1899 р. н.), їхні дочки Хаїна (1918 р. н.), Етля (1922 р. н.) та Роза (1926 р. н.). Старша дочка Хаїна вийшла заміж за Лева Абрамовича Житомирського (1910 р. н.) та переїхала жити до Дніпропетровська. Майже відразу після написання цього листа дочці та зятю подружжя Манасевичів разом із дітьми розстріляли нацистські окупанти. Хаїна Іделівна так і не отримала останнього листа від батьків. Після призову чоловіка на фронт вона разом із маленькою дочкою Ельвірою та свекрухою перебувала в санітарному поїзді, потім були евакуйовані в м. Самарканд (нині Республіка Узбекистан), де Хаїна Іделівна працювала в госпіталі. Нині Ельвіра Львівна Смоленська (Житомирська) та її родина проживають у Німеччині [42, 243–244].

Листування яскраво передає всі тривоги та переживання цивільного населення під час бомбардувань. Втрачаючи не лише майно, а й родинні зв'язки, люди змушені були залишати рідні місця. Євдокія Клейнман¹¹ у листі до родички Розалії Клейнман¹² повідомляла: «03.07.41 р. Сьогодні вночі всі сусіди збираються виїжджати, можливо, і я разом з ними кудись поїду. Візьму з собою валізу, а решту закрию в квартирі. Про ситуацію в місті вам, мабуть, відомо...» [12]. Роза Вайсбурд¹³ всі надії поклала на допомогу сестри Аделі Вайсбурд¹⁴: «01.07.41 р. Дорогі Аделя і Сеня, можливо, я пишу свій останній лист. Кам'янець зовсім розбили. Я живу в чужих людей. Якщо у вас є можливість, то пришліть за мною машину, інакше я тут загину. Всі, хто вижив, намагаються виїхати звідси. Цілую Вас. Прощайте» [5].

Листи адресантів-військовослужбовців передають усю гаму переживань за рідних і близьких, занепокоєність їхнім матеріальним станом. Михайло Лашковіцер¹⁵ повідомляє дружині Риві та дітям, що Кам'янець більше не бомблять, проте переймається, що їм довелось побачити цей жах: «...Не хвилюйся, Ривочко,

¹¹ У липні 1941 р. проживала в м. Кам'янець-Подільський, вул. 8 Березня, 14. Подальша доля невідома.

¹² У липні 1941 р. проживала в м. Проскурів (нині м. Хмельницький). Працювала в управлінні Народного комісаріату юстиції. Евакуйована в Тельманівський район Карагандинської області (нині Республіка Казахстан).

¹³ У липні 1941 р. проживала в м. Кам'янець-Подільський. Подальша доля невідома.

¹⁴ У липні 1941 р. разом із чоловіком проживала в м. Красилів, вул. Заводська. Родина була евакуйована. Нині за цією адресою проживає син Аделі Олексіївни, Василь Семенович Вайсбурд.

¹⁵ У червні – липні 1941 р. – військовослужбовець 29-го військово-топографічного загону Південно-Західного фронту, учасник оборонних боїв на території України. Подальша доля родини невідома.

Бог нам допоможе, і ми залишимося живі. Тільки б не затягнулося. Роби все, як ми домовлялися, – ніде не бігай, сиди вдома і бережи дітей. Не хвилюйся, бо це не допоможе...» [8]. Уболіванням за долю дітей проникнуті фронтові листи Іцька Фінгерета до дружини Фаїни Срулівни¹⁶: «04.07.41 р. Дорога моя дружино Фанічко, донечка Ривочко і синок Льова. Можу вам написати, що я здоровий, але мені гірко від того, що я не знаю, чи здорові ви. Ривочко, тобі скоро йти до школи, а ти, Льова, маєш бути здоровим, бо вам може бути тяжко. Фанічко, ні в чому не відмовляй дітям, запасайся всім необхідним. Коли я повернуся додому, то намагатимуся придбати для сім'ї все необхідне...» [9]. Ймовірно, що з відступом радянських військ Іцько Іванович повернувся додому. Родина Фінгеретів значиться у списках євреїв с. Сокилець, знищених нацистами в 1941–1944 рр., складених Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР [45].

У процесі дослідження епістолярної колекції вдалося встановити долі багатьох єврейських родин, назавжди роз'єднаних війною. Інколи у військовослужбовців було більше шансів вижити на фронті, ніж у їхніх рідних, що лишалися вдома. Залишився непрочитаним дружиною та дітьми лист Б.Н. Кехмана¹⁷ [38]. З початком війни Борис Нутович мобілізований на фронт, а його родина опинилася в Новоушицькому гетто. 20 серпня 1942 р. в урочищі Трихів ліс нацисти розстріляли 707 євреїв гетто, серед яких були його дружина та троє дітей [3, 547]. По війні Б.Н. Кехман одружився вдруге, згодом народилися діти: Майя, Аркадій та Анатолій, які нині проживають в Ізраїлі та США. Саме вони у 2016 р. отримали лист свого батька, адресований першій сім'ї.

539-м адресатом, який отримав невідправлений лист із далекого 41-го, став Семен Феліксович Абрамович, редактор газети єврейського громадського центру в Сан-Франциско «Нове життя». У 2015 р., збираючи матеріал про Голокост в Україні для чергової статті, на музейному сайті чоловік випадково побачив заголовок «Листи 1941-го шукають своїх адресатів». Почав читати, і у переліку, кому і від кого надіслані епістоли, першим значилося: Москва, Поковка, 19, кв. 4, П.І. Тутельман; відправник Г.М. Тутельман, Кам'янець-Подільський [37]. Семен Феліксович не повірив власним очам: «Це лист для моєї мами, все збігається: ім'я, по батькові, дівоче прізвище, наша московська адреса... А лист від її мами, моєї бабусі Ганни Михайлівни. Вона з родиною проживала у Кам'янці-Подільському, в районі польських фільварків. Я її ніколи не бачив, та й не міг – всю родину нацисти розстріляли на початку війни, а я з'явився на світ лише три роки по тому. Мама щоліта навідувала рідних у Кам'янці, і в цій листівці бабуся пише, що з нетерпінням чекає

¹⁶ У липні 1941 р. проживала в с. Сокилець Миньковецького (нині Дунаєвського) району. Разом із родиною знищена під час нацистської окупації.

¹⁷ Народився в 1913 р. в м. Нова Ушиця. У червні 1941 р. – санітар евакуаційно-транспортного взводу 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї моторизованої дивізії 18-ї (у травні 1945 р. – 40-ї) армії Південного (у травні 1945 р. – 2-го Українського) фронту. Брав участь в обороні та визволенні території України, боях у Румунії, Угорщині, Чехословаччині. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги».

на доньку. Але того літа з поїздкою щось не склалося. Випадок? Доля? Більше мама там не була. Ніколи... І ось цей лист у мене в руках...» [1].

По-іншому, але не менш трагічно, склалася доля сім'ї Шерманів із Нової Ушиці. У листі з фронту Герш Ісакович Шерман¹⁸ висловлює здивування з приводу того, що родина не отримує від нього листів, які він пише мало не щодня, просить дружину та дочок не забувати і писати йому частіше [10]. А в цей час Бліма Шерман намагалася врятувати рідних. На початку липня 1941 р. разом із дочками Лідою і Люсею, а також сестрами чоловіка Етею та Ханною їй удалося евакуюватися в Узбекистан [25]. Відтоді листування з чоловіком обірвалося. Батьки Герша, які відмовилися залишати рідний дім, були знищені разом із земляками в Новоушицькому гетто. Автор листа вважається зниклим безвісти в березні 1944 р. Нині нащадки Герша Ісаковича проживають за кордоном. У 2010 р. музейникам удалося розшукати в Берліні його племінницю – Людмилу Канцепольську.

Успішно евакуювалася в Узбекистан ще одна кам'янець-подільська сім'я Сидильковерів: Срулейб, Маня та їхні діти: Мойсей, Лазар і Роза. Перед від'їздом вони написали листа своїм батькам у м. Дунаївці [33]. Не дочекавшись звістки від дітей, Пейсах і Голда Сидильковери на початку війни виїхали в Харківську область, де їх розстріляли нацисти [42, 341].

Окремо варто згадати про Голокост на території Дунаєвецького району, жертвами якого стала частина адресатів колекції «Непрочитані листи 1941-го...». 31 серпня 1941 р. в містечку Миньківці нацисти розстріляли 1840 євреїв, 1 вересня під Сокільцем були розстріляні 1224 євреї, у Смотричі – 1441, Балині – 264, Шатаві та Макові – 1218, на залізничній ст. Дунаївці – 117 осіб (26 сімей) єврейського населення. У грудні 1941 р. за відмову вантажити зерно в Дунаївцях німці повісили 20 євреїв-юнаків [44, 125].

Серед знищених у с. Сокілець був Арон Цвитман¹⁹ та шість членів його родини [24]. Ймовірно, що автор листа Молка Крейдельман²⁰ мовою ідиш намагалася попередити Цвитманів про небезпеку [13]. Цього ж дня, 1 липня 1941 р., її мама Рахіль Крейдельман у листі своєму чоловікові Меєру Гершковичу²¹ описувала жахи бомбардування Кам'янця-Подільського, яке відбулося напередодні [14]. Родина змогла евакуюватися в м. Кисловодськ, але навіть там вона стала жертвами нацистського терору [22].

Заручником Дунаєвецького гетто став Лейб Янкель Висоцький²²; у с. Шатава восени 1941 р. була знищена Р.Г. Штигольд, лист її дітей сповнений

¹⁸ Народився в 1904 р. в м. Нова Ушиця. Учасник оборонних боїв на радянсько-румунському кордоні у складі 166-го окремого саперного батальйону 176-ї стрілецької дивізії 9-ї армії Південного фронту. Вважається зниклим безвісти в березні 1944 р.

¹⁹ Проживав в с. Малий Сокілець (нині с. Сокілець) Дунаєвецького району. Розстріляний разом із родиною.

²⁰ Народилася в 1926 р. в с. Студениця (нині затоплене Дністровським водосховищем). Молка – донька Меєра та Рахіль Крейдельманів. Проживала в м. Кам'янець-Подільський. У липні 1941 р. евакуювана в м. Кисловодськ (нині Ставропольський край Росії). Разом із батьками знищена нацистами у 1943 р.

²¹ Народився в 1889 р. в с. Студениця (нині затоплене Дністровським водосховищем). Проживав у м. Кам'янець-Подільський. Перед війною мешкав у м. Києві. Загинув під час нацистської окупації.

²² Народився в 1865 р. в Польщі. Проживав у м. Дунаївці, вул. Шевченка, 26. Знищений під час нацистської окупації. Онук Ісак Висоцький проживає в Ізраїлі.

оптимізму та надії: «Дорога мамо, ми всі живі і здорові і від вас хочемо почути те ж саме... передаємо вам привіт і чекаємо на відповідь... 3.07.41 р.»; від рук нацистів загинув на фронті автор листа 1941-го, уродженець м. Дунаївці, Абрам Феферман²³ [17; 27; 39; 42, 379].

До кінця серпня 1941 р. на території Хмельницької області окупанти здійснили майже 25 «єврейських акцій», під час яких було знищено понад 31 тис. євреїв [3, 531]. Протягом травня – жовтня 1942 р. від євреїв планомірно було очищено більшу частину області. Так, 9 травня було розстріляно 450 осіб у с. Віньківці та 588 у с. Зіньків. Напередодні, 8 травня, нацисти живцем замурували 2500 тис. євреїв із м. Дунаївці у фосфоритних шахтах, що знаходилися за 5 км від населеного пункту [2, 99].

Жертвами розстрілів у с. Зіньків стали Рива Зекель²⁴, її чоловік Рувим Зекель – учасник оборонних боїв на території України, його подальша доля невідома; у рідному місті нацисти розстріляли Гитю Гойхман²⁵, звістку з фронту намагався передати дружині Сруль Гойхман²⁶; Рувім Шпіальтер та його донька Ента у 1942 р. розділили долю земляків-зіньківців [19; 7; 18; 6; 26; 36].

Серед майже 7 тис. євреїв, розстріляних у с. Ярмолинці восени 1942 р., вдалося розшукати адресатів колекції «Непрочитаних листів 1941-го...» – Хаю Кацман²⁷ та Мордко Кацмана²⁸. Ймовірно, що вони мали родинні зв'язки, адже листи їм написані одним адресантом, прізвище та ім'я якого невідоме [4; 40; 41].

Після очищення гетто на території області з кінця 1942 р. до початку 1944 р. періодично відбувалося відловлювання та поодинокі вбивства євреїв, яким удалося заховатися. Загалом протягом 1941–1944 рр. на території Хмельницької області було знищено близько 115 тис. євреїв (94,7 % довоєнного єврейського населення регіону), з яких понад 100 тис. місцевих і 10–12 тис. депортованих з Угорщини [3, 552].

Сукупність почуттів, фактів, чуток, викладених у досліджених листах, відображають реальне становище не лише подільських євреїв, а й трагедію всього єврейського населення України в період Голокосту. За цими епістолами можна вивчати як конкретні події, так і образне сприйняття дійсності, що створює відчуття занурення в історичну реальність. І хоча приватне листування періоду тимчасової нацистської окупації, як і, напевно, будь-які документи особового походження, відзначаються суб'єктивністю оцінок, проте без вивчення цих джерел ретроспективної інформації неможливо скласти адекватне уявлення про події, що відбувалися під час Голокосту в Україні.

²³ Народився в 1917 р. в м. Дунаївці. У Червоній армії – з 1940 р. У 1941 р. – учасник оборонних боїв на кам'янець-подільському напрямі. 24 квітня 1945 р. рядовий Феферман А.І. загинув на території Німеччини.

²⁴ Народилася в 1915 р. в м. Зіньків (нині село) Віньковецького району. Знищена нацистами під час Голокосту.

²⁵ Народилася в 1908 р. в м. Зіньків (нині село) Віньковецького району. Розстріляна нацистами в 1943 р.

²⁶ Народився в 1920 р. в м. Зіньків (нині село) Віньковецького району. В армії – з 1940 р. Учасник оборонних боїв на території України. Зник безвісти в 1941 р.

²⁷ Народилася в 1884 р. в с. Солобківці Ярмолинецького району Хмельницької області. Напередодні війни проживала в смт Смотричі. Загинула в 1942 р.

²⁸ Проживав у с. Солобківці Ярмолинецького району Хмельницької області. Знищений нацистами в 1942 р.

Джерела та література:

1. Абрамович С. Письмо из сорок первого // Новая жизнь. – 2010. – № 398.
2. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 гг. // Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста». – Днепропетровск: Институт «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
3. Круглов А., Уманский А., Шупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. – Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; Лири ЛТД, 2016. – 564 с.
4. Лист [прізвище, ім'я невідоме] // Фонди НМІУДСВ. – КН-248821. – Д-56750.
5. Лист Вайсбурд Р. // Там само. – КН-248722. – Д-56658.
6. Лист військовослужбовця Гойхмана С.М. // Там само. – КН-249101. – Д-57020.
7. Лист військовослужбовця Зекеля Р.М. // Там само. – КН-249100. – Д-57019.
8. Лист військовослужбовця Лашковіцера М. // Там само. – КН-249071. – Д-56990.
9. Лист військовослужбовця Фінгерета І.І. // Там само. – КН-248248. – Д-56190.
10. Лист військовослужбовця Шермана Г.І. // Там само. – КН-248336. – Д-56278.
11. Лист Вінявської С.Б. // Там само. – КН-248838. – Д-56767.
12. Лист Клейнман Є. // Там само. – КН-248948. – Д-56870.
13. Лист Крейдельман М.М. // Там само. – КН-248224. – Д-56167.
14. Лист Крейдельман Р.А. // Там само. – КН-248587. – Д-56525.
15. Лист Манасевичів // Там само. – КН-248153. – Д-56099.
16. Лист показань свідків на Дзекецман Блюму [Електронний ресурс] // Центральна база даних імен жертв Шоа Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=6832319&ind=0>. – Назва з екрана.
17. Лист показань свідків на Висоцького Янкеля [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=5648943&ind=2>. – Назва з екрана.
18. Лист показань свідків на Гойхман Гитю [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=1202627&ind=1/>. – Назва з екрана.
19. Лист показань свідків на Зекель Риву [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=10849851&ind=1>. – Назва з екрана.
20. Лист показань свідків на Ротенберга Ісака [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=4347514&ind=74>. – Назва з екрана.
21. Лист показань свідків на Ротенберг Дозю [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=4347515&ind=2>. – Назва з екрана.
22. Лист показань свідків на Крейдельман Рахіль [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=ru&s_lastName=Крейдельман&s_firstName=Рахиль&s_place=&s_dateOfBirth=&s_inTransport. – Назва з екрана.
23. Лист показань свідків на Лехтциер Хаю [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=11748903&ind=2>. – Назва з екрана.

24. Лист показань свідків на Цвйтмана Арона [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=ru&s_lastName=Цвйтман&s_firstName=Арон&s_place=&s_dateOfBirth=&s_inTransport. – Назва з екрана.
25. Лист показань свідків на Шерман Бліму [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=11386836&ind=14.> – Назва з екрана.
26. Лист показань свідків на Шніальтер Енту [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=1928084&ind=0.> – Назва з екрана.
27. Лист показань свідків на Штигольд [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=5853001&ind=32.> – Назва з екрана.
28. Лист Райгородської Ш. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248934. – Д-56856.
29. Лист родини Дзекцерманів // Там само. – КН-249240. – Д-57156.
30. Лист родини Дзекцерманів // Там само. – КН-249241. – Д-57157.
31. Лист Ротенберг Д. // Там само. – КН-248744. – Д-56680.
32. Лист Ротенберг Д. // Там само. – КН-248936. – Д-56858.
33. Лист Сидильковера С.П. // Там само. – КН-248261. – Д-56203.
34. Лист супровідний доктора Ольшлегера // Там само. – КН-248978. – Д-56898.
35. Лист супровідний доктора Ольшлегера // Там само. – КН-248977. – Д-56897.
36. Лист Тектиля І.І. // Там само. – КН-249099. – Д-57018.
37. Лист Тутельман Г.М. // Там само. – КН-248475. – Д-56415.
38. Лист червоноармійця Кехмана Б.Н. // Там само. – КН-248303. – Д-56245.
39. Лист Штиголь // Фонди НМІУДСВ. – КН-248258. – Д-56200.
40. Листи [прізвище, ім'я невідоме] // Там само. – КН-249051. – Д-56970.
41. Листи [прізвище, ім'я невідоме] // Там само. – КН-249052. – Д-56971.
42. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.
43. Сімперович В., Пасічко Я. Непрочитані листи з війни... // В. Сімперович, Я. Пасічко // Камуфляж. – 2010. – Червень. – С. 38–39.
44. Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 122–127.
45. Список євреїв із с. Сокилець, що загинули упродовж 1941–1944 рр. [Електронний ресурс] // Центральна база даних імен жертв Шоа Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=7232778&ind=77.> – Назва з екрана.
46. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення // За ред. Р. Брандона, В. Лауер. – К.: Дух і Літера, 2015. – 520 с.

© Светлана ДЕМЧЕНКО

СУДЬБЫ ПОДОЛЬСКИХ ЕВРЕЕВ

(по материалам коллекции «Непрочитанные письма 1941-го»)

Проанализировано содержание корреспонденции и исследованы судьбы еврейских семей Подолья в первые дни немецко-советской войны, в период нацистской оккупации и в послевоенное время. Освещены результаты работы сотрудников музея по поиску адресатов и адресантов непрочитанных писем 1941 г.

Ключевые слова: Холокост, еврейские письма, почтовая корреспонденция, поиск, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© Svitlana DEMCHENKO

DESTINIES OF THE JEWS FROM PODILIA USING THE MATERIALS OF THE COLLECTION “UNREAD LETTERS OF 1941”

The author analyzes the content of correspondence and investigates the destinies of the Jewish families from Podilia in the first days of the German-Soviet war, during the Nazi occupation and in the postwar period. The author highlights the results the work of the museum scientists on finding addressees and addressers of unread letters of 1941.

Keywords: Holocaust, Jewish letters, postal correspondence, search, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

УДК 069.424:341.43(438+477.8)“1951”

© **Ярослава ПАСІЧКО**

**«АКЦІЯ-51»
(аналіз фондової колекції Національного музею
історії України у Другій світовій війні. Меморіальний
комплекс)**

Проаналізовано матеріали фондів музею з теми «Репресивні й депортаційні акції радянського режиму. 1930–1950-ті роки», а саме: завершального етапу українсько-польського трансферу населення – вирівнювання польсько-українського кордону в 1951 р., який увійшов до сучасної історіографії під назвою «Акція-51». Подано детальний огляд персональних комплексів українців – учасників та свідків примусових депортацій у 1950-х роках. Їхня документалістика поповнила фондову колекцію Національного музею історії України у Другій світовій війні, стала джерелом подальшого дослідження деяких аспектів українсько-польських відносин і посіла гідне місце в експозиційному просторі виставки «Вирване коріння».

Ключові слова: українсько-польські відносини, примусові переселення, «Акція-51», фондова колекція, експонат, виставка.

Динамічні суспільні зміни, геополітичні виклики, переформатування історичної політики, декомунізаційні процеси, фундаментальні злами буття (військові події на Сході України, політичне напруження, передвиборчі перегони сьогодні) спонукають до переосмислення зв'язку сучасності з минулим, актуалізації вітчизняної історії, кардинального перегляду та подальшого розвінчання неправдоподібних уявлень як окремих складників історії Другої світової війни, так й історії України ХХ ст. загалом.

Раніше замовчувані, «незручні», малодосліджені, а відтак майже не представлені в експозиційному просторі музею теми на кшталт: «Перша світова війна. Український фактор»; «Окупаційні режими: радянський, нацистський, румунський, угорський. Порівняння, аналогії, відмінності»; «Праведники

народів світу – гуманістичний подвиг українців»; «Українці – учасники руху Опору в нацистських і радянських таборах»; «Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання»; «Репресивні і депортаційні акції радянського режиму. 1930–1950-ті роки» тощо – потребують ретельної науково-дослідницької та науково-пошукової роботи, перспективного комплектування та територіально всеохопних наукових відряджень. Ці теми сьогодні є гостроактуальними, а з початком російської агресії на Сході України вони набули реального змісту. Останнім часом у музеї здійснюється збір матеріалів за означеними темами, що дає можливість представити артефакти у головній експозиції Меморіалу. Наприклад, на сьогодні фондова колекція музею налічує близько 20 персональних комплексів учасників і свідків українсько-польського трансферу 1944–1947 років – це понад 100 музейних предметів, більшість з яких науковці зібрали під час музейних експедицій до Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей [12]. Музей має відповідати викликам сучасності, відображати в експозиції максимум інформації, здатної задовольнити найрізноманітніші запити відвідувачів.

Завершальним складником примусових депортацій населення західноукраїнських земель упродовж 1944–1951 рр. є вирівнювання кордонів України та Польщі у 1951 р. – «Акція Н-Т 1951». Через відсутність експозиційного матеріалу не можна було висвітлити її в експозиційному просторі. Основною метою розвідки є аналіз персональних комплексів учасників примусової депортації в 1951 р., які були сформовані під час музейного відрядження до Донецької області.

На підставі Угоди про обмін ділянками державних територій між СРСР і Польською Республікою № 121 від 15 лютого 1951 р. Радянський Союз та Польська Народна Республіка обмінялися територіями площею 480 кв. км кожна [1, 105–109]. Керівництво обох держав аргументувало цей обмін економічними інтересами. Так, до Польщі відійшли нафтоносні терени Дрогобицької області, в обмін на які Радянський Союз отримав вугільні родовища у Кристинополі (Червонограді) Люблінського воєводства та зручне залізничне сполучення в районі Рави-Руської й Сокаля. На думку населення, ніхто не зважав і не враховував її. Під час акції було здійснено примусове переселення українського населення Нижньоустрицького й частково Хирівського та Стрілківського районів тодішньої Дрогобицької області – етнічні землі бойків та лемків. Депортації підлягали громади 45 сіл і містечка Нижні Устрики. Отже, із території колишнього Люблінського воєводства було примусово переселено 16,5 тис. поляків, а з колишніх земель Дрогобицької області, що відійшли до Польщі, – 32 тис. українців [9, 113–124].

У 1951 р. виселенню підлягали всі без винятку мешканці регіону. І, на відміну від попередніх депортаційних акцій у межах України, їх позбавили права вільно обирати місце майбутнього перебування. Майже всі лемко-бойки хотіли оселитися в Західній Україні. Однак їх розпоростили по малозаселених степах

південно-східних регіонів України: Миколаївської, Одеської, Донецької та Херсонської областей. Переселяли переважно туди, де було скрутно: до знищених війною околиць, якнайдалі від адміністративних центрів.

Тому не випадково музейники організували відрядження на Схід України, зокрема Сталінської (нині Донецької) області, куди переселяли переважну частину українців з Польщі. Побувати нині на всій території Донеччини немає можливості через бойові дії там та тимчасово невідконтрольні Україні деякі райони області. Треба ще раз зазначити, що тема «Акція-1951» мало досліджена, тому не була скомплектована науковцями. Музейники поставили мету комплектувати музейне зібрання матеріалами учасників та свідків примусового переселення в 1951 р. до сіл Званівка, Роздолівка та Верхньокам'янське Бахмутського району Донецької області. Саме в ці села була переселена громада с. Ліскувате Хирівського району Дрогобицької області УРСР (пол. Liskowate, нині належить до Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща). Результатом відрядження стали перші 9 комплексів переселенців, 53 предмети музейного значення – це здебільшого фото, документи, побутові речі, інструменти, елементи одягу тощо. Під час експедиції було зроблено аудіофіксацію спогадів п'яти учасників та свідків тих подій, щоб розширити й поглибити напрацювання музейників у напрямі усної історії. Слід зазначити, що зустрічі відбувалися з тими, кому на момент переселення не виповнилося й двадцяти років, наймолодший респондент Розалія Михайлівна Бойко (Тимчак) 1946 р. н. [3]. Час невпинний, і безпосередніх учасників депортації з кожним роком стає все менше і менше...

Саме з родинного архіву Р.М. Бойко (Тимчак) відібрано старе фото 1929 р. [26]. На світлині перед церквою Різдва Пресвятої Богородиці вишикувалася громада, переважно молодь с. Ліскувате Добромильського повіту Львівського воєводства, Польща (пол. Liskowate). У першому ряду дві дівчини тримають плакат із написом: «Братство Апостольства Молитви. Село Лісковате». У центрі – пан отець із дружиною. Літо 1929-го... Святково одягнені, вони зібралися з нагоди відкриття реставрованої старої дерев'яної церкви (1832), кам'яну дзвіницю звели в 1927 р. (Церква з кінця 40-х до 70-х років ХХ ст. використовувалася як склад синтетичних добрив. Зараз у церкві не служать, з 2016 р. розпочалися ремонтні роботи. Зазначена в туристичному маршруті «Шлях дерев'яної архітектури» Підкарпатського воєводства Польщі).

Уже через десять років, у вересні 1939 р., польське село окупували нацисти, але швидко залишили цей терен разом із німцями-колоністами, бо «совети» протягнули «руку допомоги своїм братам-українцям, які населяли Польщу», щоб установити новий кордон, порядок, режим і ліквідувати активістів «Просвіти». Потім повернуться німці і знищать усіх місцевих комуністів та євреїв, а молодь поженуть працювати на потреби великого Райху. Через три роки «з визволенням» прийдуть другі «совети», щоб погнати чоловіків на передову, установлювати лінію кордону, забирати майно до колгоспу, арештовувати за найменшу підозру у зв'язках з УОН-УПА.

Дехто з тих, хто на фото, загине у віхолі Другої світової війни, кілька осіб вирушить в еміграцію за океан, десятки поляжуть в українському підпіллі в лісах, кілька родин виселять у Сибір, декого заарештують за саботаж у колгоспі. Парох Антін Федоряк, який не бажав прийняти православ'я, змушений був відстоювати погляди та бажання своєї парафії, помер у 1950 р. напередодні трагічних подій для церковної громади. Відомо, що його дружина Ольга померла в 1942 р. під час нацистської окупації. Їхні могили збереглися донині на напівзруйнованому кладовищі біля церкви [15, 80].

Усіх тих, хто вижив, і тих, хто народився за 20 років, усіх їх «ущасливлять» у 1951 р., їх виселять із рідної землі, вирвуть із корінням під гаслом «обмін ділянками державних територій». А між рядками читаються приховані сподівання партійно-кадебістського режиму на ліквідацію соціальної бази українського підпілля. І запанує в с. Ліскувате смертельна тиша, адже комуністичній Польщі українські села не потрібні. Забігаючи наперед, слід зазначити, що понад 50 років село не розвивалося. Станом на 2013 р. у селі мешкало понад 200 осіб. Із 360 будинків, що залишили ліскуватці під час переселення, на сьогодні цілими zostалися близько 20 осель [15, 72]. Лише останнім часом поляки почали зводити будинки, розбудовувати інфраструктуру, підприємства. Поштовхом для цього стало активне відвідування колишніх мешканців-українців своєї малої батьківщини [25]. Наші сусіди задумалися над можливим поновленням українцями права на майно та землю. Але поновити такі права можуть лише ті колишні переселенці, яким удалося виїхати у протилежний від радянського кордону бік.

Усю громаду Ліскуватого (а це 312 родин, близько 1400 осіб) виселили на Схід України, на Донбас [10]. Із 32 тис. депортованих у 1951 р. кожен 23-й був із Ліскуватого! За кількістю переселених родин с. Ліскувате поступається лише м. Нижні Устрики та селам Чорна і Коростенко. Переселенці не чинили опору, точніше, хто міг це робити, були або закатовані, або заарештовані, або перебували далеко за Уралом. З нагоди 50-х роковин депортації в 2001 р. в с. Званівка було встановлено пам'ятний знак з ініціативи колишнього переселенця Стефана Михайловича Тимчака [29]. Він один із небагатьох у 1957 р. здобув вищу освіту (Київський інститут фізичної культури). Стефан Михайлович з дитинства любив спорт, зокрема легку атлетику. Став майстром спорту з метання диска. Після отримання диплома повернувся до с. Званівка, де понад тридцять років працював викладачем фізичної культури у школі [8].

Люди із смутком та болем у серці залишали віддавна обжиті землі. Раптова зміна місця проживання, звичного оточення, кліматичного середовища завжди є стресом для людини, а з урахуванням унеможливлення повернення додому, то була суцільна катастрофа. Треба зважити на те, що для покоління людей, приречених на виселення у 1951 р., міграції і далекі подорожі не були звичним способом життя. Мандрували хіба що представники ремісничих професій. Відвідання святих місць або навіть поїздки до сусідніх невеличких міст ставали подією в житті верховинців, про яку згадували до смерті. Прив'язаність до рідної стріхи,

як один із проявів консерватизму бойко-лемків, була настільки сильною, що літні люди сприймали виселення як катастрофу всього свого життя.

Звістка про переселення до мешканців с. Ліскувате дійшла у травні 1951 р., а вже 17 червня із залізничної ст. Коростенко вирушив перший ешелон. У ньому була переважно молодь та родини, де були представники робочих професій, які мали будувати помешкання на сході для всієї громади. На залізничному вокзалі їх проводжали всім селом. Перед відправкою було зроблене фото – з відкритого товарного вагона виглядають зовсім молоді люди, майже діти [15, 23]. Ще мить – і життя їхнє розділиться на до і після: вирвані з корінням із рідної землі, вони назавжди рушать у нові невідомі світи. Першим ешелоном на схід вирушила родина Тимчаків. Батько Микола Гнатович був теслярем. Як згадував його син Михайло Миколайович Тимчак, «...у дорогу вирушили на Святу Трійцю. Їхали п'ять діб у товарному вагоні одні, оскільки родина була великою – сім душ. Ще в Ліскуватому батько не встиг побудувати нової хати, тому заготовлений ліс везли із собою і вже тут, на Донбасі, зробили будинок із карпатського дерева, у якому живемо досі» [22].

Примусове переселення в 1951 р. було не першим для ліскуватців, зокрема для родини Тимчаків. У 1947 р. вони вже відчували на собі виселення з прикордонних ділянок під час демаркації радянсько-польського кордону. Михайло Тимчак згадував: «Улітку 1947 р. нас попередили: якщо затвердять нову лінію кордону, то нас виселять. На 800 метрах від кордону повинна бути мертва зона. Під виселення підпало 70 дворів у Ліскуватому. Ми гадали, що все минеться, але не обійшлося. Нам дали термін – три дні на збирання речей. Під час виселення нас не забезпечували ні житлом, ні транспортом, хто як міг, так і перевозив нажите. Люди переїздили хто куди: до родичів, до знайомих...» [15, 112].

Відправлені в червні 1951 р. будівельні бригади, які формувалися з ліскуватців, не впоралися із завданням – забезпечити житлом переселенців. Слід зазначити, що до початку зими в окремих власних будинках мешкало зовсім мало родин. Гостро не вистачало робочих рук та будівельних матеріалів. Наприклад, ліс, що виділявся на будівництво житла для переселенців, використовувався не за призначенням або розкрадався. Ліскуватці забирали з будинку все, що можна було забрати, усе, що знадобиться на новому місці, насамперед худобу, одяг, продукти харчування, побутові прилади, ремісничі інструменти, у розібраному вигляді станки (столярні, ткацькі). Дозволялося брати до 2000 кг вантажу на сім'ю. Так, родина Тимчаків передала на довічне зберігання до музею низку речей, що привезла із собою, а саме: ремісничий реманент (пилки, струг для діжок, взуттєву колодку), валізи, фрагмент саней, побутові прилади (маслобійку, коритце для тіста, колотивцю) тощо. Ці предмети стали одним із основних експозиційних складників щойно створеного виставкового проекту «Вирване коріння».

Усі респонденти згадують, що дорога на схід була досить виснажливою, їхали довго, багато хто віз із собою худобу в окремих вагонах. Коли потяги з переселенцями прибували до станцій, то зачинялися вокзали, навіть магазини і лавки, бо

люди були налякані тим, що везуть «бандерівців зі зброєю». Траплялися поодинокі випадки, коли хтось відставав від потяга, подальша доля його була невідома. Родини, у яких чоловіки, старші сини на момент переселення перебували на засланні або відбували покарання чи служили в армії, відправлялися черговими потягами. Усього їх було чотири, останній ешелон на Донеччину вирушив 16 жовтня 1951 р.

Останнім потягом із мамою та старшим братом до колгоспу ім. Хрущова прибула Любов Андріївна Деркач. Її батька, Андрія Анатолійовича Деркача, як члена ОУН у листопаді 1944 р. заарештували й відправили на 25 років до таборів. «Покарання» відбував у м. Інта, Комі АРСР, СРСР (нині Республіка Комі, Російська Федерація) [23]. Дружину Теодору Іванівну з дітьми також мали відправити в заслання [24]. Добрі люди допомагали, переховували дітей у різних сім'ях, сама ж мати довгі місяці ховалася в лісах. З малюками могла спілкуватися лише ночами. У 1947 р., коли почали створювати в Ліскуватому колгосп, Теодора Іванівна добровільно підписала заяву й віддала своє рідне подвір'я на потреби господарства. Можливо, через це її з дітьми більше не переслідували. Після таборів до родини батько не повернувся, оселився в м. Хирів Львівської області, де створив нову сім'ю [7]. У 1951 р., після переселення, перший час Теодора Іванівна з дітьми, Любою та Іваном, жили в чужих людей, потім їм виділили хату-мазанку. Діти навчалися у сільській школі. Згодом Любов Андріївна опанувала професію швачки в Артемівському училищі. У 1965 р. вийшла заміж за сина переселенця Стефана Михайловича Тимчака, разом виховали трьох синів: Юрія, Романа та Андрія. Останній заснував ГО «Лемко-центр», бере активну участь у патріотичному вихованні молоді Званівської ОТГ.

Останнім ешеленом у жовтні 1951 р. прибула на Донбас і Марія Григорівна Стиранець. Жінка переселялася зі свекрухою, 1881 р. н., та вісьмома дітками на руках. Її чоловік Стефан Стиранець у 1947 р. був заарештований на 10 років за «саботаж у колгоспі», де внаслідок хвороби коней почався падіж. Повернувся після заслання наприкінці 1950-х років [5].

Замість документів, метрик, паспортів кожному голові родини видавався переселенський квиток, який був єдиним документом на право переселення і на право користування пільгами, передбаченими законом (постанова Ради Міністрів СРСР № 3277 від 30.07.1949 р.). Вимушені переселенці були власниками певного майна, вартість якого їм ніхто не компенсував і донині. Переселенські квитки видавалися створеними переселенськими відділами при райвиконкомках. Переселення мало законні підстави – міждержавні угоди, посімейні та поешелонні списки. Депортовані отримували одноразову грошову допомогу – 700 крб на голову родини та по 250 крб – на кожного члена сім'ї. Але це була нерівнозначна компенсація за втрачене майно, будинки, землю, яка аж ніяк не виправдовувала жахи примусової депортації. До квитка вносили повний склад родини і місце, куди її переселяють [18]. То був квиток в один кінець. Ліскуватці не знали, у яке саме село їх мають везти, бо в документах зазначалася лише назва

колгоспів! Наприклад, родину Марії Стиранець виселяли до колгоспу ім. Шевченка Ямського району Сталінської області – це село Верхньокам'янське (нині Бахмутський район, Донецька область). Цим красномовно підкреслювалася ще одна мета переселення – важка та виснажлива праця в колгоспах зруйнованого війною Донбасу – за трудовні. На новому місці переселенський квиток дорослим міняли на трудові книжки колгоспника, а дітям видавали нові свідоцтва про народження [13; 19]. Через такий обіг персональних документів у родинях нині залишилися одиниці переселенських квитків, два таких раритети зберігаються у фондovих колекціях Меморіалу. Неначе крізь жорна, тоталітарний сталінський режим перемелював долі переселенців і розсіював їх по всьому південно-східному регіону України. Символічним є те, що саме жорна родини Стиранців представлені сьогодні на виставці «Вирване коріння» [11].

Далеко за межами свого рідного с. Ліскувате дізнався про переселення Петро Іванович Стиранець, який від початку 1951 р. перебував на строковій службі в армії. Розуміючи, що більш ніколи не побачить хату, у якій народився, попросив маму надіслати фото рідної оселі [27]. Після демобілізації повернувся до своєї родини в с. Роздолівка (колгосп ім. Артема). Був уражений побаченням: маленькі білі хати-мазанки, які важко було порівняти з тими будинками-зрубамі, що лишилися в Ліскуватому [6]. Понад тридцять років Петро Іванович працював на ремонтно-механічному заводі в м. Артемівськ (нині м. Бахмут), одружився з переселенкою Катериною Кохан, з якою виховали трьох дітей, відсвяткували золоте весілля [28]. У книзі Н.О. Тутової «Бойківщина – Донбас: збережемо пам'ять» подружжя Стиранців зробило напис: «Дві щасливі долі!» [15, 185]. Попри всі випробування, що випали на долю переселенців, вони зуміли зберегти свою культуру, релігію, традиції, віру в найкраще.

З вірою в серці та невеличким молитовником для українського народу в кишені пройшов свій тернистий шлях учасник Другої світової війни Федір Йосипович Потич [16]. Брав участь у визволенні південної Польщі та боях на території Німеччини [14]. Після демобілізації працював теслярем, на замовлення односельців виготовляв меблі. Після примусового переселення очолив будівельну бригаду. Саме молитовник, на думку Федора Йосиповича, не раз рятував йому життя на фронті, надавав сили в часи випробувань під час примусової депортації та мудрості створити й зберегти велику і дружну родину. Весільна вишиванка дружини – Розалії Дмитрівни – передана на збереження до музею [2]. Шафами, комодами, трюмо, які виготовляв Федір Йосипович, односельці користуються й донині [4].

Компактне розселення ліскуватців на Донбасі (села Званівка, Роздолівка та Верхньокам'янське розташовані одне від одного на відстані 10–15 км) стало запорукою збереження самотутньої етнокультури лемко-бойків. Насамперед було збережено релігію, наприкінці 1990-х років у селах Бахмутського району були зведені греко-католицькі церкви. Збережений та активно нині популяризується пересувний український ляльковий театр – вертеп, що був під заборонаю

за радянських часів і незрозумілим місцевому населенню, відірваному від біблійних традицій, зокрема: колядування, щедрування, ворожіння тощо. З особливою повагою з покоління в покоління передаються прадавні рецепти бойківських страв: підбиваний борщ, буляники, верхнина, киселиця, пинцяки, стиранка та багато інших смачних наїдків, які можна і сьогодні скуштувати за щедрим столом нащадків колишніх переселенців.

Компактне заселення переселенцями (85 %) цих регіонів сприяло і збереженню бойківсько-лемківського діалекту та української мови загалом, адже лише в цих трьох селах Бахмутського району в школах викладали українською мовою з 1951 р. Проте були й прикрі випадки. Як згадує Яна Миколаївна Тимчак (на момент переселення їй було 10 років), у школі вчителі за правильну, але «неграматичну» відповідь – через діалект – занижували оцінки [21]. Через говірки місцеві також ображали... Яна Миколаївна запам'ятала, що їхній ешелон на ст. Яма (нині м. Сіверськ) зустрічали урочисто, грав духовий оркестр. Слід зазначити, що місцевому населенню було складно змиритися з такою кількістю прибулих людей із незрозумілими для них говором, традиціями, способом ведення господарства. Налякані, вони чекали «поляків», «бандерівців», «бабтистів» тощо. Спочатку місцеві зустрічали переселенців вороже, недовірливо. Батько Яни Миколаївни займався бджільництвом, тому в одному вагоні, окрім всього необхідного, перевозив три вулики. Дорогою бджоли розлетілися й покусали малечу. Втоплені, знервовані, брудні (їхали п'ять діб) та ще припухлі від укусів – у такому вигляді сім'я Тимчаків (семеро осіб) прийшла до Гнатівни (у неї спочатку мали оселитися) з усім своїм багажем. З вилами в руках, налякана, жінка голосила: «Цыганов в дом не пуцу!» [21]. Невдовзі всі порозумілися і цілий рік жили разом однією дружньою сім'єю. Місцеві ділили з переселенцями не тільки житло, а й шматок хліба, бо самі жили бідно, багато хто – в землянках.

Спогади дітей не такі послідовні, детальні, глибокі. Вони радше ґрунтуються на емоціях, які переживали дорослі. Діти не усвідомлювали масштабу трагедії, що відбувалася з їхніми родинами. Проте в дитячій пам'яті Розалії Михайлівни Бойко (Тимчак), якій було лише п'ять років на момент депортації, на все життя закарбувалися татові втоплені й розгублені очі, мамине заплакане обличчя, брязкіт товарних вагонів і страшний жіночий лемент... То кричали, голосили, молилися жінки, які вперше побачили землі Донбасу. Усе довкола було усіяно сірим попелом, що викидав доломітний комбінат [20]. Людей вирвали з корінням із мальовничого краю, з рідного Ліскуватого, розташованого в передгір'ї Карпат серед безмежних лісів, зелених долин, річок із кришталевою водою, і привезли в сирій безкінечний степ. Назавжди Розалія Михайлівна запам'ятала і слова мами Юлії Іванівни: «Ті люди, які не мають нічого свого, ті приживаються. Де їх посадиш, там і живуть. А ті, хто корінням приросли до рідної землі, їм трудно прижитися знову...». Через десять років після переселення мама так і не зуміла прижитися на чужині. Страшний біль та безкінечна туга за рідним краєм далися взнаки – у 1961 р. вона померла [3]. Родинні реліквії, а саме образи Божої Матері

та Ісуса Христа в терновому вінці, які належали мамі, Розалія Михайлівна передала до музею [17].

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що необхідно продовжити науково-дослідну та науково-пошукову роботу з теми «Акція-51». Для всебічної експозитарної ретрансляції подій 1951 р. доцільно продовжити роботу з комплектування персональних комплексів учасників і свідків примусового переселення та збору предметів музейного значення в інших районах Донбасу. Головною перешкодою для цього є бойові дії на Сході України. Наприклад, громада с. Чорна (пол. Czarna Góra, нині належить до Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща) понад 2300 осіб (554 родини) була насильно переселена до колгоспів Тельманівського району Сталінської області (нині Бойківський район Донецької області): ім. Сталіна – 201 родина, ім. Тельмана – 93 родини та «Авангард весни» – 103 родини. Більшість сіл Бойківського району перебуває на території, яка тимчасово окупована російськими терористичними військами. Слід розпочати дослідження трансферів українців із Західної України до Херсонської, Одеської та Миколаївської областей.

Музейний простір – майданчик для обговорень, наукових дискусій та рефлексій. Упродовж 2018 р. у головній експозиції музею було презентовано кілька виставок. Базуючись на ідеї «війна як людське життя в екстремальних умовах воєнного буття», вони стали своєрідними апробаціями актуальних тем для майбутньої реекспозиції. Такою апробаційною локацією став і новий виставковий проект «Вирване коріння», який розповідає про те, що сотні тисяч українців стали жертвами депортацій, вимушених еміграцій, евакуацій без повернення та спеціальних військових операцій.

Такі проекти, виставки, історії, як ніколи, потрібні українському народу для єднання, розуміння власного минулого, для стійкості та мужності, щоб відстоювати своє на власній батьківській землі. «Це є наша земля, наша Україна, і більше нікому не дамо право робити нас примусовими переселенцями!» – так заявив Стефан Тимчак на пропозицію дітей тимчасово виїхати з с. Званівка подалі від бойових дій, оскільки Бахмутський район із квітня до липня 2014 р. було захоплено проросійськими бойовиками [8]. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 3 вересня 2018 р. на обліку перебувають 1 млн 519 тис. 132 внутрішньо переміщені особи з Донбасу та Криму. І знову переселення – черговий виток історичного розвитку людства за «правилом спіралі», військовий стан у десяти областях України з 28 листопада 2018 р., а далі що?

Незважаючи на складний час, науковці музею не припиняють кропіткої щоденної праці, щоб відкрити правду на прихованих сторінках історії нашого народу та аби помилки минулого не повторювалися в майбутньому. Бо музей, який змінюється разом із країною, який воює разом із країною, який живе разом із країною, разом із Україною сподівається на подальший успішний розвиток!

Джерела та література:

1. Ведомости Верховного Совета СССР. – М., 1951. – 14. VII. – № 23; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1980. – Т. X. – С. 105–109.
2. Вишиванка Потич Розалії Дмитрівни. 40-ві роки // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – КВ-274728.
3. Генеральний каталог. – Р.М. Бойко (Тимчак) // Фонди НМІУДСВ.
4. Генеральний каталог. – П.Й. Потич // Фонди НМІУДСВ.
5. Генеральний каталог. – М.Г. Стиранець (Глидяк) // Фонди НМІУДСВ.
6. Генеральний каталог. – П.І. Стиранець // Фонди НМІУДСВ.
7. Генеральний каталог. – Л.А. Тимчак (Деркач) // Фонди НМІУДСВ.
8. Генеральний каталог. – С.М. Тимчак // Фонди НМІУДСВ.
9. Даценко С. Маршрутами переселень: за матеріалами музейних експедицій теренами Західної України // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – № 3 (17). – К., 2017. – С. 113–124.
10. Державний архів Львівської області. – Ф. 3229. – Спр. 178. – Арк. 58–79.
11. Жорна родини Стиранців. 1940-ві роки // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5933.
12. Інвентарні книги груп зберігання «Документи», «Фото», «Речі», «Науково-допоміжний фонд» // Фонди НМІУДСВ.
13. Книжка трудова колгоспника № 213 Стиранець М.Г. 1952 р. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5894.
14. Книжка червоноармійська Потича Ф.Й. 1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КВ-274726.
15. Книжка. Тутова Н.О. «Бойківщина – Донбас: збережемо пам'ять». 2017 // Фонди НМІУДСВ. – КВ-274729.
16. Молитовник для українського народу. м. Перемишль. Польща. 1911 р. // Фонди НМІУДСВ. – КВ-274727.
17. Образи Божої Матері та Ісуса Христа у терновому вінці. 1930-ті роки // Фонди НМІУДСВ. – КВ-274735–274736.
18. Переселенський квиток № 74847 Стиранець М.Г. 1951 р. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5893.
19. Свідоцтво про народження ЯВ № 156250 Тимчака С.М. 1951 р. // Фонди НМІУДСВ. – КВ-274743.
20. Спогади Бойко (Тимчак) Р.М. на електронному носії. 2018 р. // Фонди НМІУДСВ. – Акт приймання на ТЗ ФЗК № 355 від 14.11.2018 р.
21. Спогади Гусяк (Тимчак) Я.М. на електронному носії. 2018 р. // Фонди НМІУДСВ. – Акт приймання на ТЗ ФЗК № 355 від 14.11.2018 р.
22. Спогади Тимчака М.М. на електронному носії. 2018 р. // Фонди НМІУДСВ. – Акт приймання на ТЗ ФЗК № 355 від 14.11.2018 р.
23. Фото. Деркач А.А. 1937 р. // Фонди НМІУДСВ. – Акт приймання на ТЗ ФЗК № 297 від 24.10.2018 р.
24. Фото. Деркач Т.І. з дітьми. с. Ліскувате. 1951 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31137.
25. Фото. Колишні переселенці. с. Ліскувате. Польща. 2001 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31144.
26. Фото. Мешканці с. Ліскувате. 1929 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31146.
27. Фото. Рідна хата. с. Ліскувате. Польща. 1950 р. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5885.
28. Фото. Стиранець П.І. під час роботи на ремонтно-механічному заводі. м. Артемівськ (нині м. Бахмут). 1960-ті роки // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5886.
29. Фото. Тимчак С.М. біля пам'ятного знака. с. Званівка Донецької обл. Україна. 2011 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31138.

© **Ярослава ПАСИЧКО****«АКЦИЯ-51»****(анализ фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс)**

Проанализированы материалы фондовых коллекций музея по теме «Репрессивные и депортационные акции советского режима. 1930–1950-е годы», а именно: завершающего этапа украинско-польского трансфера населения – выравнивание польско-украинской границы в 1951 г. Этот этап принудительной депортации вошел в современную историографию как «Акция-51». Подан подробный обзор персональных комплексов украинцев – участников и свидетелей насильственных переселений в 1950-х годах. Их документалистика пополнила фондовые коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, стала источником дальнейшего исследования некоторых аспектов украинско-польских отношений и заняла достойное место в экспозиционном пространстве выставки «Вырванные корни».

Ключевые слова: украинско-польские отношения, принудительные переселения, «Акция-51», фондовая коллекция, экспонат, выставка.

© **Yaroslava PASICHKO****«ACTION-51»****(Analysis of Fund Collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex)**

The author analyzes the materials of the museum fund collection on a topic «Repressions and Deportations of the Soviet Regime of 1930s – 1950s», namely, the final stage of the Ukrainian-Polish population transfer – the alignment of the Polish-Ukrainian border in 1951, which is known in the modern historiography as «Action-51». The author provides a detailed review of personal belongings of Ukrainians – participants and witnesses of the forced deportations in the 1950s. Their personal belongings added the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, became a source for further research of some aspects of Ukrainian-Polish relations and took a worthy place in the exposition space of the exhibition “Being Uprooted”.

Keywords: Ukrainian-Polish relations, forced deportations, «Action-51», fund collection, exhibit, exhibition.

УДК 069.51:746.3.03(=161.2)(477)“1939/1945”

© Оксана ЯНКОВЕНКО

ВИШИВАНКИ У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ЗРІЗ І МУЗЕЙНИЙ КОНТЕНТ

На основі дослідження колекції вишитих сорочок із фондowego зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс висвітлено прояви національної ідентичності українського народу в період Другої світової війни, що стали гідним прикладом для сучасної генерації українців, які нині відстоюють державний суверенітет та територіальну цілісність України на її східних теренах.

Ключові слова: *фондова колекція, вишита сорочка, історичне джерело, Друга світова війна, німецько-радянська війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.*

У культурі фактично кожного народу є речі, які яскраво відображають його національну самобутність. Українська вишиванка – показовий приклад і підтвердження цього твердження. Це своєрідний генетичний код народу, найпереконливіший символ України – єдиної та неподільної європейської держави.

Останнім часом вишита сорочка набула помітної популярності. Насамперед це обумовлено зростанням почуття патріотизму серед українців, поверненням до національних традицій. Носити оздоблену вишивкою сорочку – патріотично, стильно й модно. А впродовж кількох останніх років в Україні День вишиванки – це день усвідомлення себе українцем, а також єдності зі своєю нацією.

Історія вишиванки відтворює історію життя українського народу, засвідчує, якими талановитими та гарними майстрами були українці, а заборона носити вишиті сорочки в усі часи була переконливим доказом того, що українську культуру намагалися знищити, а українців позбавити їхнього національного коріння.

Цей неперевершений витвір мистецтва сягає глибини віків. Елементи сучасних орнаментів народної вишивки перегукуються з узорами, якими прикрашали посуд трипільські племена. Давньогрецький історик Геродот зазначав, що вишивкою був прикрашений одяг скіфів, а знайдений на Черкащині в с. Мартинівка

скарб, який містив срібні бляшки з фігурками чоловіків, одягнених у широкі сорочки з вишивкою на грудях, датується VI ст. н. е. [1; 2].

Традиційно в Україні вишивали жінки, які передавали свої навички з покоління в покоління. Історія вишиванки зберігає в собі характерні ознаки місцевості, які відрізняються технікою виконання, гамою кольорів і орнаментом. Домінуючі кольори, якими вишивали сорочки, – червоний, чорний і білий, проте широко використовували й інші кольори. Кожен регіон України мав свою особливу кольорову гаму. Нитки для вишивання фарбували лише природними барвниками: корою, корінням, листям, квітами, а для закріплення кольору запікали в житньому тісті – так вони не втрачали забарвлення впродовж десятиліть.

За мотивами орнаменти вишивок можна класифікувати за чотирма основними групами: геометричні, рослинні, зооморфні, антропоморфні. Геометричні (абстрактні) орнаменти доволі звичайні: кола, ромби, зірки, трикутники, хрестики. Рослинний візерунок – виноград, хміль, дубове листя, квіти, калина тощо. Є орнаменти, які вважаються перехідними між геометричними й рослинними, – це зірочки і розетки, що нагадують сонце з променями, а також «дерево життя» – древній знак, який у сучасній вишивці зображується стилізовано у вигляді гілок із листям. У вишивках із зооморфними (тваринними) орнаментами зображувалися кінь, заєць, півень, зозуля, голуб, метелик, бджола, вуж, риба тощо. Стилізоване зображення силуетів людей лежить в основі антропоморфного орнаменту.

Вибір узору для сорочки корелювався тим, для кого її вишивали. Для юнаків зазвичай практикувалися комбінації з ромбів, зірок, навскісного та прямого хрестів, для дівчат – рослинні мотиви, здебільшого квіти, для одружених жінок, а також матерів – плоди і ягоди. Чоловічим сорочкам переважно були притаманні геометричні візерунки.

Варто зазначити, що вишиванка не була звичайним повсякденним одягом. Українська вишита сорочка – це передусім оберіг, що містить правильно розміщені сакральні символи. Зокрема, вишивка на грудях захищає душу людини від руйнування, а вишивка на плечах додає сил.

Потужним оберегом вважалася сорочка, вишита матір'ю для своєї дитини, позаяк у цей виріб вона вклала всю свою незрадливу любов і енергію, які захищали від усіляких бід. Як оберіг, на дитячому одязі часто вишивали полуницю, що вважалася символом сонця.

На весільних сорочках вишивали символи кохання, вірності, процвітання й родючості, зокрема хміль, виноград, голубів. Символом міцного і безсмертного роду вважалися соковиті, зібрані в грона ягоди калини, тому українки розшивали яскравими кетягами весільні рушники та сорочки. Ці вишиванки дбайливо зберігали впродовж усього життя й зазвичай одягали на свята.

У козаків вишиванки виконували важливу практичну функцію: у вишивці вони зашифровували військові таємниці, кількість та склад військ противника тощо.

Вишиті сорочки, що зберігаються у фондовому зібранні Меморіалу, датовані ближчим до нас часом – серединою буремного, охопленого полум'ям Другої світової війни, ХХ ст. Період, що передував початку цього кривавого протистояння, супроводжувався насильницькою колективізацією, індустріалізацією, масовим винищенням населення України голодом. У різний спосіб поневолювачі намагалися поглинути українську націю. Політика фізичного знищення та ідеологічного терору призвела до втрати багатьох звичаїв. Проте вишита сорочка навіть у такі важкі часи залишалася важливим елементом гардероба більшості українців, а історія зберігає безліч легенд про вишиті материнськими та дівочими руками рушники й сорочки, які завдяки своїй магічній силі, позитивному енергетичному заряду рятували їхніх власників від загибелі від ворожих куль чи в далекій чужій стороні.

Колекція музею містить вишиванки, що надійшли з різних регіонів України. Ці речові пам'ятки належали людям, які мали різні політичні погляди та переконання, однак усі вони залишалися поціновувачами національних традицій, справжніми патріотами України, здатними йти на самопожертву заради щасливого майбутнього своїх дітей, своєї Вітчизни.

Серед майже 15 тис. речових артефактів воєнного періоду музейна скарбниця зберігає 35 вишитих сорочок, переданих безпосередніми учасниками війни та їхніми нащадками. Вони виходять за межі поняття матеріальні цінності, оскільки являють собою цінність духовну, історичну. Більшість із них гаптувалися на витканому власноруч домотканому полотні, процес створення якого тривав близько року – від висівання льону або конопель до прядіння та ткацтва самої тканини. Вважалося, що в такому полотні закладені сили природи, які наповнюють зшитий із нього одяг позитивною енергією, що переходить до людини. Поєднуючи релігію, міфологію та національні традиції, навіть через тисячоліття вишиванка залишається незмінним складником нашої історії, духовним надбанням народу.

Студіюючи музейну колекцію, вкотре переконуєшся в тому, що кожен предмет є неповторним, унікальним. Вишита руками матері, бабусі, коханої дружини, дівчини чи навіть виготовлена на замовлення сорочка є своєрідним відлунням конкретної людської долі, за кожною з яких – своя історія, своя радість, свій біль і смуток. На основі таких музеалій здійснена спроба розповісти про учасників та свідків Другої світової війни, відданих та щирих патріотів України, наочно відтворити перебіг подій 1930–1960-х років, тому що саме цим періодом датується більшість вишиванок, які зберігаються в музейній скарбниці.

Українське національне вбрання вирізняється регіональною та етнічною розмаїтістю, попри те, що в одязі різних куточків нашої країни загалом є багато схожого. Адже з налагодженням взаємозв'язків між регіонами і розвитком торгівлі з'явився комбінований орнамент, який поєднує всі традиційні види в єдине ціле. Сорочки, про які йтиметься далі, мають певні спільні ознаки, зокрема довгі рукави та поділ, обшиті по краю дрібним рослинним орнаментом

та крупнішою вишивкою на плечах червоно-чорним кольором. Такі особливості притаманні жіночим вишиванкам відразу кількох сусідніх областей України, а саме Київської, Черкаської та Чернігівської. Їх у фондозбірні музею близько десяти.

Одна з вишиванок належала Євдокії Лисенко [3]. У далеких нелегких 1930-х роках натрудженими руками вишила вона свою сорочку на домотканому полотні. Незвичайною, як і рослинний орнамент з яскравих ягід та квітів на її вишиванці, є життєва історія цієї української жінки з невеличкого с. Бровахи, що на Черкащині, яка народила і виховала 16 дітей: 11 синів та 5 дочок.

У роки Другої світової війни її десятеро синів піднялися на захист рідної землі. Попри те, що п'ятеро воїнів, зазнавши важких поранень, стали інвалідами, усі десятеро повернулися до рідної батьківської оселі. Урятував братів від загибелі материнський оберіг – вузлик із землею від рідного порога, якого ненька вручала кожному, коли вируждала на фронт. У 1946 р. Євдокії Данилівні присвоєно почесне звання «Мати-героїня». А в 1980-х роках у селі відкрито пам'ятник на знак пошани до Матері, яка зуміла не лише звести на ноги та виховати дітей, а й своєю материнською любов'ю вберегти за захистити від смертельної загрози, що чатувала на кожного з них. Незважаючи на те, що оберегом для бійців стала не вишиванка, історія цієї багатодітної родини є не просто хрестоматійною. По війні такі випадки щасливого повернення з фронту вселяли надію та віру всім, хто чекав на своїх рідних, у перемогу добра над злом, життя над смертю [4].

У 2015 р. разом із матеріалами інших односельців передав до музею довгу вишиту сорочку Ганни Васько (у дівочтві – Василенко) житель с. Єрківці Переяслав-Хмельницького району Київської області [5]. Плоди ягід на рукавах свідчать про те, що, імовірно, вишиванка дісталася Ганні в спадок від матері, яка гаптувала її, перебуваючи в шлюбі, оскільки плечі та рукави сорочки розшиті ягідним орнаментом, притаманним вишиванкам заміжніх жінок. Доля родини цієї сільської жінки була типовою для більшості українських сімей, яким довелося пережити не лише війну, а й скрутні повоєнні роки.

Під час окупації України, у травні 1943 р., Ганну відправили на примусові роботи до Німеччини, проте вона зуміла втекти, вистрибнувши з поїзда, і повернутися додому. Після війни працювала в колгоспі. Згадувала, що в газеті про неї з подругою писали як про ударниць праці. Проте цей факт не врятував Ганну від арешту під час весняної посівної голодного 1947 р., коли вона принесла додому в кишенях просо. Заарештували не лише Ганну, а й брата Михайла, якого в той день на полі не було, проте саме він був за головного агрегатника на посівній. Брат і сестра були засуджені до 8 років виправно-трудових таборів. Михайло з ув'язнення так і не повернувся – загинув на чужині. Завдяки наполегливості та турботі батьків, які повсякчас подавали позови на перегляд справи, суд скоротив жінці термін відбування покарання до двох років. Ганна повернулася до рідного села, вийшла заміж, народила доньку. Жінка прожила надзвичайно важке, проте довге життя, дочекалася онуків та правнука [6].

Таку ж нелегку жіночу долю та схожу вишиту сорочку мала в своєму гардеробі Марія Сидоренко, уродженка с. Горбані Переяслав-Хмельницького району, що на Київщині [7].

Сидоренки не мали особливих статків, проте під час колективізації їхня родина була «розкуркулена». Щоб уникнути репресій, Марія з чоловіком добровільно вступили до колгоспу, за це місцева влада дозволила залишити в дворі корову, завдяки чому вдалося врятувати від голодної смерті чотирьох дітей у 1932–1933 рр.

Під час німецько-радянської війни дві старші доньки Сидоренків були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Від жорстоких знущань на чужині одна з них померла, залишивши сиротами двох малолітніх дітей. У 1943 р. від запалення легень помер і батько. Новим випробуванням для родини став 1946 р., коли південь та центральні райони України знову охопив голод. Марія Петрівна працювала в колгоспі й на один трудовдень отримувала одну склянку зерна та 1–2 картоплини. На щастя, у родині від голоду ніхто не помер. Марія Сидоренко пішла з життя в 1976 р. [8].

«Шила з полотна діткам і чоловікові сорочки, вишивала, ткала пряжу, а ще співала» – так про свої молоді роки згадувала Наталя Миколенко (у дівочтві – Ягова), мешканка с. Антонівка Чернігівської області. Її сорочка з мережкою вишита білими нитками [9].

Дівчина була найстаршою в багатодітній родині. У 1939 р. вийшла заміж за сільського сироту Федота Миколенка, молодшого за неї на 9 років. Так склалося, що відразу після весілля чоловіка забрали до армії. Початок Другої світової війни він зустрів на кордоні з Польщею. У вересні 1941 р. Федот зумів вийти із Київського «котла» й повернутися додому. Проте в 1944 р. був удруге мобілізований до лав діючої армії й майже відразу в боях під Псковом зазнав важких поранень: міна відбила йому ноги нижче колін, передпліччя правої руки було цілковито роздроблене. Унаслідок гангрени – ноги ампутували, проте він вижив. Після довгих вагань надіслав дружині листа, у якому писав: «Таке велике горе підкосило, що ні викричати його, ні вимолити... зробився я зовсім немічним... Так повернулося, що віднині я не хазяїн у домі, а сама обуза... відбило мені ноги й руку роздробило в кості. А тепер не знаю, до якого берега пристати...». Наталя направила листа, у якому просила, щоб повертався додому. Подружжя виростило і виховало трьох дітей. Померла Наталя Назарівна в 1994 р., так і не дізнавшись, що її наймолодший онук виріс справжнім патріотом України й у 2014 р. добровольцем пішов захищати рідну землю від підступного ворога. Можливо, це й краще, позаяк жінці було б важко усвідомити те, що поранення він зазнав від рук онуків тих, з ким пліч-о-пліч її Федот боровся проти нацизму [10].

На Чернігівщині в селянській родині учасника Першої світової війни народилася Катерина Мазепа. Сорочка дівчини вирізняється серед інших тим, що вишивала вона її для випускного вечора у 1939 р., коли закінчувала фельдшерсько-акушерську школу. Плечі та рукави вишиті хрестиком та гладдю чорного

і світло-коричневого кольорів, а краї подолу оброблені мережкою та гаптовані рослинним червоно-чорним орнаментом [11]. Катерина навіть не здогадувалася, як переплетуться ці кольори в її подальшому житті. У роки німецько-радянської війни старший лейтенант Катерина Мазепа, військовий фельдшер шпиталю № 52 Новоросійської військово-морської бази Чорноморського флоту, надала допомогу сотням поранених бійців. За багато врятованих життів українка була нагороджена медаллю «За бойові заслуги» [12].

Відразу по війні в 1945 р. були скомплектовані особисті речі, зокрема й вишита червоними та чорними нитками сорочка Горпини Трегуб, сільської жінки із села Сваром'я, що на Київщині. Передала речі сестра – Катерина Конопатська, а причиною того стала родинна трагедія. Обидва сини Горпини воювали на фронтах війни, а сама вона під час форсування Дніпра на схованому від ворога рибальському човні дві доби перевозила боєприпаси, продовольство та бійців-визволителів через річку. Під час чергової переправи дістала поранення, але залишилася живою. Імовірно, саме вишиванка, в яку в ті дні була одягнена жінка, стала для неї оберегом. Проте лиха доля наздогнала Горпину. Жінка підірвалася на міні, якими війна рясно всіяла дніпровські кручі, зокрема і її рідне село (на той час визволене від ворогів) [13]. Наразі вишиванка Горпини Трегуб експонується в залі, що розповідає про звитягу та жертвовність учасників форсування однієї з найбільших водних артерій Європи [14].

Юна чарівна дівчина у вишитій сорочці – такою на фото постає перед відвідувачами музею Маріонелла Корольова, поряд експонується і її вишиванка. Талановита акторка, вона в 12-річному віці чудово зіграла роль Василя у фільмі «Дочка партизана». Щоб відомстити ворогу за смерть коханого чоловіка, пішла на фронт, залишивши вдома своє грудне немовля, і стала санінструктором стрілецького полку. Лише 23 листопада 1942 р. під Сталінградом вона винесла з поля бою 50 поранених бійців, а після загибелі командира підняла бійців в атаку, при цьому сама одержала смертельне поранення. Посмертно дівчина нагороджена орденом Червоного Прапора. У 1976 р., на клопотання музею, Верховна Рада СРСР передала її бойовий орден на довічне зберігання до Меморіалу [15, 16].

Кожна вишиванка, що зберігається в музейній скарбниці, цінна своєю непересічною історією, а не гаптованим візерунком. В одній із вітрин експозиційного залу, що розповідає про нацистський окупаційний режим в Україні, розміщено вишиванку Праведника народів світу Марії Гараніної (у дівочтві – Шевчук) із м. Крижополя [17]. Це подарунок-подяка Ганни Вайнер родині Шевчуків. У вересні 1941 р. українська родина переховувала в себе сім'ю Вайнерів із 5 осіб – трьох дорослих та двох дітей. Згодом Вайнери переїхали до с. М'ясківка, де мешкали до 1944 р. Подальша доля єврейської сім'ї, на жаль, невідома. Усі свідомі роки Марія Шевчук намагалася відшукати сліди Вайнерів, проте дарма. Вишиванку бережно зберігала всі повоєнні роки. Спочатку сорочка сприймалася як звичайна річ, згодом набула значення символу, що поєднав дві нації, два світи, дві релігії [18].

Музейне зібрання містить також вишиті сорочки відомих особистостей, зокрема українського письменника Героя України Олесь Гончара, народного художника СРСР Василя Касіяна та заслуженого артиста України Анатолія Князева. Кожен із них залишив неповторний слід в історії минулого століття, зокрема в історії України у Другій світовій війні.

Сорочка-вишиванка уродженця Полтавщини Олесь Гончара гаптована хрестиком, різнокольоровими нитками, на домотканому полотні. Хто вишивав її в 1950 р., популярному на той час літератору, на жаль, невідомо. Імовірно, це подарунок від вдячних прихильників його творчості, а можливо, й від фронтівих товаришів, з якими пліч-о-пліч долав воєнні будні. Прикрашена нагородами, вона нині презентується відвідувачам у головній експозиції музею [19].

«Прапорonosці», «Земля гуде», «Людина і зброя» – у цих та в багатьох інших романах Олесь Гончара знайшли відображення події воєнних років, і в кожному з цих творів Олесь Терентійович, свідомо підкреслюючи національну належність героїв, «одягав» їх у вишиті сорочки.

Студентові філологічного факультету Харківського державного університету вперше довелося зустрітися з ворогом в липні 1941 р. на р. Рось, де поблизу Білої Церкви зазнав поранення. Удруте був поранений у вересні 1941 р. під Києвом. Після одужання воював під Харковом та Белгородом. Там у липні 1942 р. був контужений, потрапив у полон. «Сто тисяч нас опинилося в тюрмі на Холодній Горі, де без води, без крихти хліба ми гинули серед липневої спеки від хвороби і туги за волею...» – писав він у своєму щоденнику. Майбутньому письменнику в тому пеклі пощастило вижити. Від вересня 1943 р. – він знову на фронті, з боями пройшов через Україну, Румунію, Угорщину, Австрію, перемогу зустрів у Чехословаччині. По війні був не раз відзначений преміями, зокрема Державною премією України ім. Т.Г. Шевченка. У 1978 р. Олесь Гончар був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, а в 2005 р. – Героя України [20].

Сорочку Героя Соціалістичної Праці Василя Касіяна, що також експонується в головній музейній експозиції, вишивали саме в період воєнної доби. На ній переплелися різноманітні кольори, як в автобіографії митця – події, адже Василь Ілліч був учасником відразу двох світових воєн [21]. У лавах австро-угорської армії він брав участь у Першій світовій війні, воював на Італійському фронті, був поранений, а в 1927 р. став автором пам'ятника полеглим галичанам у Ліберці, на якому було викарбувано напис: «На вічну пам'ять борцям за волю і добро свого народу воякам Української Галицької Армії, що викинені ворогами з-під рідної стріхи зложили тут свої кости» [22].

Після повернення в Україну Касіян працював у різних галузях графічного мистецтва. Одна з багатьох граней творчості Василя Касіяна – мистецтво плаката. У роки Другої світової війни художник створив серію плакатів «Гнів Шевченка – зброя перемоги» та плакат «На бій, слов'яни!», що ввійшли в історію українського мистецтва [23].

Вишиванка Анатолія Князева, соліста-танцюриста Українського ансамблю пісні і танцю 1-го Українського фронту, надійшла до музею в 1998 р. від колеги

по сцені Олександри Ананьєвої [24]. У роки війни колектив ансамблю дав 2850 концертів. Разом із частинами діючої армії ансамбль пройшов курними військовими шляхами через усю Україну. Юнака у вишитій сорочці бачили в Харкові, Донецьку, Києві, Львові, Коломиї, Ужгороді та радо вітали в містах Європи. У 1944 р. його було нагороджено орденом Червоної Зірки. Після війни на базі колективу був створений ансамбль танцю Павла Вірського, у якому Анатолій Князєв був провідним артистом, пропагував українське мистецтво в багатьох країнах світу [25].

У вишиванках, про які йтиметься далі, відбилися нелегкі, проте сповнені відданості, гідності та патріотизму долі учасників національно-визвольних змагань, які в роки Другої світової війни воювали як проти німецьких окупантів, так і проти більшовицької навали та польського поневолення й боролися за Українську Самостійну Соборну Державу. Для них характерний традиційний геометричний орнамент, що з давніх часів вважався символом чоловічої енергії та міцної життєвої сили.

Одна з них належить Богдану Берездецькому – зв'язковому УПА на Стрийщині. У 10-річному віці він виконував завдання повстанців – носив грипси, збирав цінну інформацію, передавав розвіддані. Згодом став зв'язковим, мав псевдо «Богдан». Щоб відвести від себе підозру, хлопець вигадував різноманітні легенди. Наприклад, якщо завдання виконував у неділю, то одягав білу вишиванку й говорив, що йде на недільну службу в церкву до іншого села. Сорочку, яка не раз рятувала від арештів, Богдан Миколайович передав до фондозбірні музею [26]. Нині вона є свідченням складної долі повстанця, члена ОУН, заарештованого й засудженого на 25 років позбавлення волі [27].

Комір-стійка із плетеними китицями, манжети та планки по краях розрізу оздоблені геометричним орнаментом червоно-чорними нитками – такий вигляд має вишита сорочка ветерана УПА Євгена Овсіюка [28]. Він народився в заможній багатодітній селянській родині патріотично налаштованих українців. Із початком німецько-радянської війни в Овсіюків зажеврили сподівання на відродження Української державності, проголошеної 30 червня 1941 р. у Львові. Проте після арешту німцями провідників ОУН ці ілюзії розвіялися. Із 1942 р. Євген та його брати – Никандр, Василь і Павло – у лавах Української повстанської армії. Брати полягли в 1943–1944 рр. Євген пройшов вишкіл, отримав псевдо «Бравий», від квітня 1944 р. обіймав посаду ройового сотні УПА-Південь. У бою під Гурбами був поранений, однак невдовзі відновив підпільну роботу. У січні 1945 р. був заарештований і засуджений до розстрілу, проте підпав під амністію, розстріл був замінений на 20 років каторги суворого режиму в таборах Сибіру. В ув'язненні перебував 11 років і 37 днів. У роки незалежності всім односельцям, загиблим за вільну Україну, Євген Іванович власним коштом спорудив Пам'ятний Хрест [29].

Палітрою яскравих кольорів вабить вишита сорочка Івана Опаранюка – політичного в'язня Владимирської тюрми. Такою ж багатогранною була життєва

стежина Івана Пилиповича і його родини [30]. Так склалося, що в роки війни брати Івана служили в різних арміях: Володимир – строкову військову службу відбував у польській армії, а в 1941 р. був призваний у Червону армію; Зот – у 1939 р. у складі польської армії також воював проти нацистів, а від 1942 р. – в УПА, загинув у бою з радянськими військами під Гурбами. Іван від 1944 р. – у юнацькій сітці ОУН. Перебуваючи на легальному становищі, виконував різні завдання: підтримував зв'язок, дізнавався про дислокацію радянських військових частин та їх чисельність. У 1948 р. він був заарештований у м. Рівне й засуджений до 25 років таборів. У 1953 р. політв'язень виправно-трудового табору Карагандинської області за підбурювання в'язнів до відстоювання своїх прав був повторно засуджений на 25 років тюремного ув'язнення. До 1958 р. утримувався у Владимирській тюрмі, там, у відповідь на новий вирок, голодував упродовж шести місяців. 23 лютого 1960 р., після 12 років поневірян по таборах та тюрмах, Іван Опаранюк, незважаючи на пережиті випробування, повернувся на Батьківщину, сповнений жаги до життя. Він побудував хату, створив родину, виховав синів. Упродовж багатьох років Іван Пилипович зберігав привезену із заслання вишиту сорочку. Нині вона експонується в реліквійній експозиції «За край і волю, за нації долю!» [31].

Оздоблену геометричним орнаментом вишиванку придбав собі після звільнення з виправно-трудових таборів і Василь Безпалько [32]. Про нелегке життя та важку працю на посадах підземного робітника, кріпильника підготовчих виробок підземної дільниці на шахті № 2 комбінату «Інтавугілля», Василь згадував так: «Мені 28 років, ходжу в гумових чоботях, у бушлаті наглядача, але у вишитій сорочці. Купив я її з першої зарплати на базарі в жінки зі Львова» [33].

Василь Безпалько народився та ріс у патріотично налаштованій селянській родині на Тернопільщині. Батько був січовим стрільцем. Коли в 1939 р. прийшли так звані «північні визволителі», йому було 11 років, однак хлопчина швидко подорослішав. Від 1945 р. Василь Безпалько – розвідник, зв'язковий запілля Тернопільської округи ОУН Подільського краю (ЗУЗ). 10 травня 1946 р. був заарештований, а вже в серпні військовий трибунал засудив його до 10 років ув'язнення з конфіскацією майна. Був політв'язнем виправно-трудових таборів Печорлагу, Горлагу, учасником Норильського повстання 1953 р. За участь у повстанні одержав рік тюрми в м. Грозний. У місцях позбавлення волі загалом перебував 9 років, 3 місяці й 14 днів. У 1957 р. в Інті він одружився з Марією Зельман – колишньою учасницею українського визвольного руху на Львівщині, заарештованою в лютому 1950 р. й засудженою до 10 років ув'язнення. Марія утримувалася в місцях позбавлення волі 6 років, 5 місяців і 11 днів. У 1967 р. родина Безпальків повернулася в Україну й оселилася в Львівській області. Обое реабілітовані [34].

Прямого крою, короткою, вже на сучасний манер, є вишита сорочка ще однієї жінки-політв'язня, мешканки с. Шульганівка Тернопільської області, Євстахії Бабій [35]. Вишивала вона її в 1950-х роках у виправно-трудоному таборі

ГУЛАГу. А в 1941 р., коли почалася німецько-радянська війна й батька призвали до лав Червоної армії, їй було лише 10 років. Під час окупації України в 1942 р. брат Євген був примусово вивезений на роботи до Третього райху, а дівчинка з однолітками від весни до пізньої осені працювали в місцевому сільськогосподарському кооперативі. Від 1944 р. Євстахія зі старшим братом Павлом та його однокласником Михайлом Дроздовським брала участь у різних акціях, спрямованих на допомогу місцевим повстанцям. У березні 1950 р. після того, як встановили пам'ятний хрест на могилі місцевих патріотів, закатованих у 1942 р. у Чортківській тюрмі, усі троє були заарештовані. 7 липня 1950 р. Євстахія, як неповнолітня, була засуджена до 10 років виправно-трудових таборів ГУЛАГу. Покарання відбувала працюючи в лісозаготівельній бригаді. Перебуваючи на чужині, Євстахія, як і більшість українців, які не зрадили своїх ідеалів та переконань й завжди намагалися вирізнити себе із загальної маси в'язнів, одягала у свята вишиту власноруч сорочку. У 1955 р. вона вийшла на волю й повернулася в Україну. Реабілітована, як і більшість повстанців, лише на початку 1990-х роках [36].

Фондова колекція містить значну кількість речових пам'яток учасників радянського руху Опору на території України. Серед них, зокрема, сорочку киянина Євгена Гегелі – бійця партизанського загону «Перемога або смерть» [37]. Він брав участь у рейдах загону по тилах противника на території Димерського, Бородянського, Вищедубечанського, Баришівського, Березанського та інших районів Київщини. Наприкінці вересня 1941 р. загін провів низку боїв із переважними силами противника поблизу Березані та Яготина й після загибелі командира ліквідувався. В окупованому місті Євген брав участь у діяльності Київського підпілля. У листопаді 1943 р. після визволення міста був мобілізований до лав Червоної армії, у складі якої брав участь в очищенні від нацистів України, Румунії, Угорщини. Під час Будапештської наступальної операції червоноармієць Гегеля отримав важке поранення й до кінця війни перебував на лікуванні [38].

Війна – це завжди біль, руйнування та жертви. Але війна це ще й випробування на людяність, милосердя та здатність простягнути руку допомоги ближньому. І такі світлі прояви людського ества траплялися в роки воєнного лихоліття доволі часто. Хтось віддавав останнє заради порятунку поранених чи голодних, а хтось, ризикуючи життям, переховував від розстрілів євреїв, партизанів, полонених. Саме така історія трапилася з Іваном, чоловіком Мотрі Моложон, мешканки с. Жукля Чернігівської області, який боронив Україну у складі Південно-Західного фронту й потрапив у гітлерівський полон у вересні 1941 р. Був в'язнем табору для радянських військовополонених у м. Глухові на Сумщині. Щиро-сердна місцева жінка «викупила» його за курку, і він, поранений та контужений, повернувся додому до дружини та дітей. Після одужання разом із дружиною Іван надавав активну допомогу партизанам. У жовтні 1943 р. знову був мобілізований до лав діючої армії, брав участь у визволенні Києва. Зник безвісти 6 січня 1944 р. За участь у русі Опору Мотря була нагороджена медаллю «Партизанові

Вітчизняної війни» 2 ступеня [39]. Її вишиту яскравим квітковим орнаментом сорочку передала до музею донька Валентина [40].

Колекція вишиванок упродовж останніх років поповнилася новими артефактами. Гірко й болісно, що належать вони учасникам нової війни, що вже четвертий рік точиться на Сході України, – представникам сучасної генерації українців, справжнім героям-кіборгам, які проливають кров у XXI ст., захищаючи від підступного ворога територіальну цілісність та незалежність власної держави. Часто ці вишиванки є фабричними, придбаними, однак із впевненістю можна стверджувати, що вони є проявом нової хвилі патріотизму, яскравим спалахом української ідентичності.

Серед них є по-справжньому унікальна, оскільки викроював та вишивав її юнак, учасник антитерористичної операції на українському Сході Андрій Терещенко [41].

Появився Андрій на світ у Черкасах в один рік із народженням незалежної української держави. Хлопець був активним учасником місцевого Майдану, спортсменом та мав безліч захоплень: із дитинства займався греко-римською боротьбою, колекціонував запальнички, писав вірші. «Веселий, добрий хлопець. Сім'ї не було, але планував одружитися. Займався туризмом, захоплювався вишиванням» – так про нього писав бойовий побратим Руслан Боровик [42].

Коли почалися бойові дії на Сході України, Андрій Терещенко добровольцем вступив до лав Збройних сил України. Був наймолодшим серед 28 добровольців із Черкас – солдат, механік-водій БТРа 90-го окремого батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади, яка боронила Піски та Донецький аеропорт. 2 грудня 2015 р. під час бою в новому терміналі дістав смертельне поранення в голову. 6 грудня Героя поховали на черкаському міському кладовищі, а вишиванку юнака, разом з іншими речами, передала до музею мама – Світлана Миколаївна [43].

Події Майдану, анексія Криму та війна на Сході України відчутно вплинули на ставлення до всього українського. Тому сьогодні цей артефакт музейної колекції, що експонується на виставці «Український Схід», не лише розкриває долю палкого патріота України, а й вкотре змушує замислитися над своїм корінням, над сучасним і майбутнім свого народу.

Вишиванка – це насамперед сповідування української традиції і культури, апеляція до національної свідомості, патріотизму й народної духовності, це історія наших перемог та звияг, мистецтво краси та глибокої шани до свого древнього роду.

Безумовно, музейна колекція вишитих сорочок є цінним надбанням, спадком нації, що, віддзеркалюючи різні, як і самі візерунки, людські долі, єднає з минулим і спрямовує шлях у майбутнє. Кожна вишита сорочка є автентичним джерелом, здатним розкрити не лише безліч тем у музейній експозиції, а й продемонструвати найглибші та найщиріші стремління народу до етнонаціональної ідентифікації та відчуття себе насамперед громадянами України. І приємно усвідомлювати, що завжди, у часи тяжких і буремних випробувань, які випадали

на долю українців, саме вишита сорочка ставала символом єдності багатонаціонального народу України, виявом національної і людської гідності, любові до своєї Вітчизни та безмежної вірності їй.

Є сподівання, що, ознайомившись із цією колекцією та життєвими історіями власників вишиванок, збільшиться кількість українців, які, переосмисливши минуле, з гордістю носитимуть оздоблені вишивкою сорочки, пишатимуться своєю країною, народом, традиціями.

Джерела та література:

1. Гасюк Е.О. Художественное вышивание: альбом / Е.О. Гасюк, М.Г. Степан. – 4-е изд., стереотип. – Киев: Высшая школа, 1986. – С. 33.
2. Там само.
3. Сорочка вишита Лисенко Є.Д. 1930-ті рр. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-218339. – РТ-3092.
4. Генеральний каталог. – Є.Д. Лисенко // Фонди НМІУДСВ.
5. Сорочка домоткана вишита Васько (Василенко) Г.І. 1930-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-264323. – РТ-3695.
6. Генеральний каталог. – Г.І. Васько (Василенко) // Фонди НМІУДСВ.
7. Сорочка домоткана вишита Сидоренко М.П. 1930-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266169. – РТ-3746.
8. Генеральний каталог. – М.П. Сидоренко // Фонди НМІУДСВ.
9. Сорочка вишита Миколенко (Ягової) Н.Н. 1948 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-260122. – РТ-3652.
10. Генеральний каталог. – Н.Н. Миколенко (Ягова) // Фонди НМІУДСВ.
11. Сорочка вишита Мазепи К.К. 1939 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-215502. – РТ-3063.
12. Генеральний каталог. – К.К. Мазепа // Фонди НМІУДСВ.
13. Сорочка вишита Трегуб Г.П. 1940-ві рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-13017. – РТ-672.
14. Генеральний каталог. – Г.П. Трегуб // Фонди НМІУДСВ.
15. Генеральний каталог. – М.В. Корольова // Фонди НМІУДСВ.
16. Блузка вишита Корольової М.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-38985. – РТ-1398.
17. Сорочка вишита Гараніної (Шевчук) М.Ф. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-205730. – РТ-2841.
18. Генеральний каталог. – М.Ф. Гараніна (Шевчук) // Фонди НМІУДСВ.
19. Сорочка вишита Гончара О.Т. 1950 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-231209. – РТ-3391.
20. Генеральний каталог. – О.Т. Гончар // Фонди НМІУДСВ.
21. Сорочка вишита Касіяна В.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-258878. – РТ-3628.
22. Ліберець, Чехія, поховання вояків УГА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wartemorial.usoz.ua/publ/1914_1936/ukrajinska_galicka_armija/liberec_chekhija_rockhovannja_vojakiv_uga/5-1-0-95. – Назва з екрана.
23. Генеральний каталог. – В.І. Касіян // Фонди НМІУДСВ.
24. Сорочка вишита Князева А.М. 1944–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-207409. – РТ-2884.
25. Генеральний каталог. – А.М. Князев // Фонди НМІУДСВ.
26. Сорочка вишита Берездецького Б.М. 1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268344. – РТ-3946.
27. Генеральний каталог. – Б.М. Берездецький // Фонди НМІУДСВ.
28. Сорочка вишита Овсіюка Є.І. 1990 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-258904. – РТ-3631.

29. Генеральний каталог. – Є.І. Овсіюк // Фонди НМІУДСВ.
30. Сорочка вишита Опаранюка І.П. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-235718. – РТ-3437.
31. Генеральний каталог. – І.П. Опаранюк // Фонди НМІУДСВ.
32. Сорочка вишита Безпалька В.М. 1955 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-270154. – РТ-4139.
33. У боротьбі за волю України / Львівське обласне товариство політичних в'язнів і репресованих. – Кн. 10. – Львів: Ліга-Прес, 2013. – С. 114–115.
34. Генеральний каталог. – В.М. Безпалько // Фонди НМІУДСВ.
35. Сорочка вишита Бабій Є.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-270021. – РТ-4126.
36. Генеральний каталог. – Є.А. Бабій // Фонди НМІУДСВ.
37. Сорочка вишита Гегелі Є.Б. 1941–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-203379. – РТ-2786.
38. Генеральний каталог. – Є.Б. Гегеля // Фонди НМІУДСВ.
39. Генеральний каталог. – І.Н. Моложон // Фонди НМІУДСВ.
40. Сорочка вишита Моложон М.А. 1940-ві рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-228864. – РТ-3376.
41. Сорочка вишита Терещенка А.С. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266627. – РТ-3809.
42. ДАП / Руслан Боровік «Багдад». – К., 2015. – С. 163.
43. Генеральний каталог. – А.С. Терещенко // Фонди НМІУДСВ.

© Оксана ЯНКОВЕНКО

ВЫШИВАНКИ В ФОНДОВОМ СОБРАНИИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ СРЕЗ И МУЗЕЙНЫЙ КОНТЕНТ

На основе исследования коллекции вышитых рубашек из фондового собрания Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс освещены проявления национальной идентичности украинского народа в период Второй мировой войны, ставшие достойным примером для современной генерации украинцев, которые в настоящее время отстаивают государственный суверенитет и территориальную целостность Украины на ее восточных территориях.

Ключевые слова: *фондовая коллекция, вышитая рубашка, исторический источник, Вторая мировая война, немецко-советская война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс.*

© *Oksana* YANKOVENKO

**VYSHYVANKY (EMBROIDERED SHIRTS)
IN THE FUND COLLECTION OF THE MEMORIAL COMPLEX:
THE SOURCE AND THE MUSEUM CONTENT**

On the basis of the research of all embroidered shirts in the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex the author illustrates the manifestations of national identity of the Ukrainian people during the Second World War, which have become a worthy example for the modern generation of Ukrainians who defend the state sovereignty and territorial integrity of Ukraine in its eastern territories nowadays.

Keywords: *fund collection, embroidered shirt, historical source, Second World War; the German-Soviet war, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex.*

ОСОБЛИВОСТІ МУЗЕЙНОГО НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ

УДК 069.424(093)(477.83)“2018”

© **Володимир КРИМІНСЬКИЙ**

ДО ПИТАННЯ КОМПЛЕКТУВАННЯ МУЗЕЙНИХ ФОНДІВ У РАМКАХ МУЗЕЙНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ (Львівська область, 2018 р.)

Розглянуто важливий складник фондової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні – наукові експедиції, під час яких зібрано матеріали учасників українського визвольного руху 20–50-х років ХХ ст. та акцій польсько-українських переселень, а також переселень у межах СРСР. Подано біографічні відомості окремих представників українського визвольного руху та акцій переселень. Проаналізовано нові надходження до фондової колекції музею.

Ключові слова: український визвольний рух 20–50-х років. ХХ ст., Національний музей історії України у Другій світовій війні, наукові експедиції, фонд музею, музейні експонати, внутрішні переселення, Львівська область.

Національний музей історії України у Другій світовій війні за роки діяльності пройшов шлях від радянського апофеозу культу «великої перемоги» до правдивого відтворення місця й ролі українського народу в цих подіях. Безумовно, що сприйняття минулого потребує постійних ревізій – і це природно, адже усвідомлення людиною своєї місії в суспільстві спонукає до визначення її місця в історичному процесі, зокрема і в роки Другої світової війни.

З 2014 р. сприйняття українським суспільством світу докорінно змінилося, що призвело до вироблення нової ціннісної платформи, покликаної змінити вектор усього наукового гуманітарного корпусу. Музеї не залишились осторонь цього процесу, зокрема музеї військово-історичного профілю, які потребують чи не найбільш ґрунтовної трансформації. Слід зазначити, що такі трансформаційні процеси мали місце в Національному музеї історії України у Другій світовій війні ще на початку 1990-х років, коли була проведена перша реекспозиція.

У середині 2000-х років, із зміною трактування та оцінки подій Другої світової війни, а також активної суспільно-політичної дискусії щодо ролі та місця українців у ній здійснені широкомасштабні перетворення в експозиції музею.

Саме «відмирання» мітів «Великої вітчизняної війни» та «Великої перемоги» сприяло процесам трансформування експозиції музею, відповідно призвело до змін у напрямках наукових експедицій [1, 213]. За таких умов особливої актуальності набули «польові дослідження» українського національно-визвольного руху в роки війни. Безумовно, сьогодні музей, як ніколи, потребує артефактів, у яких зафіксоване життя цілого покоління українців із характерним для нього баченням українського політичного проекту.

Ще один важливий аспект дослідження – студіювання регіоналізмів та особливостей різних регіонів, які в поєднанні утворюють мозаїку української модерної нації.

Під час наукової експедиції в листопаді 2018 р. науковці музею зосередили пошук у Самбірському, Старосамбірському, Сколівському та Турківському районах Львівської області. Саме ця територія етнографічно вважається колицкою бойківської культури, тут найбільш компактно розміщені бойківські міста і села, які брали активну участь у національно-визвольному русі в часи Другої світової війни. Важливим аспектом таких експедицій є не лише збір матеріалів і свідчень очевидців, а й вивчення ментальних і культурних особливостей регіону, без розуміння яких студіювання питань війни чи визвольного руху може призвести до хибних каузальних конструкцій та уявлень про предмет дослідження.

Тому, прибувши до столиці Галичини, міста Львова, та відправившись до вищевказаних геолокацій, дослідники поставили собі за мету вивчити громадську думку з деяких важливих питань. Зокрема, одержати від респондентів відповіді на питання: як вони трактують поняття: українськість, Галичина та галичанство; що для них значить бути бойками, гуцулами, лемками (саме ці три етнографічні групи були респондентами).

Для дослідників також було важливим питання «вибору» в найширшому контексті цього поняття. Саме «вибір» є головною дефініцією будь-якого вчинку, відповідно, коренем будь-якої історичної події [2, 114].

Особливістю розглядуваного регіону є те, що через зручне географічне розташування (гористо-лісиста місцевість) повстанський рух був тут доволі розгалуженим та масовим. Крім того, визвольному руху сприяла близькість до сучасного кордону з Польщею (на той час – сусідство з лемківською етнографічною групою). Саме тому після акцій переселення 1946 р. тут опинилося багато переселених українців, зокрема лемків. Ілюстрацією до цієї тези є історія подружжя Миколи та Ярослави Петруцаків. Микола Якимович народився в с. Строна, поблизу Дрогобича, в 1930 р. у селянській бойківській родині. Час і місце його народження були «інфіковані українським націоналізмом». Саме тому з юнацьких років брав участь у підпіллі. Зокрема, у 1944 р. під час облоги був затриманий радянськими органами держбезпеки, через брак доказів був

випущений. Пізніше очолив Стронівську молодіжну боївку (псевдо «Малий») Підбузького району Дрогобицького надрайону Карпатського краю ОУН на ЗУЗ. У 1949 р. його заарештували та засудили до 15 років ув'язнення. Після звільнення в 1956 р. він переїхав до м. Самбір [20]. Тут познайомився зі своєю дружиною Ярославою з роду Ліскевичів. Історія життя пані Слави та її родини свідчить про глибину катастрофи українського населення на тогочасних польських територіях у 1946 р. Родина Ліскевичів мешкала в м. Ярославі. Батько Ярослави Петрівни працював у митній службі, сім'я жила доволі заможна, належала до української еліти м. Ярослава [21]. Однак пересильні польсько-радянські акції призвели до того, що родину виселили із власного помешкання. Випадково сім'я залишилася в Самборі, маючи жалюгідні матеріальні умови. Навички, вміння та досвід батька не знадобилися радянській владі, що, безумовно, точно й виразно характеризує адміністрування та рівень менеджменту в СРСР. За таких несприятливих умов батько вимушений був іти працювати на малокваліфіковану роботу на місцевий спиртзавод, щоб хоч якось утримати власну родину.

Ярослава Петрівна вступила до медінституту, після закінчення якого працювала лікарем. У 1963 р. Микола Якимович та Ярослава Петрівна взяли шлюб у підпільного греко-католицького священика, з яким Микола Петрущак сидів у таборах. Дві важкі, скалічені радянською державною машиною українські долі зустрілися й до сьогодні мешкають у м. Самборі. Матеріали подружжя Петрущаків та родини Ліскевичів дають змогу краще й наглядніше пояснити різноманітні аспекти тогочасних трагедій, які переживало українське населення.

Неоднозначним було ставлення місцевого населення і до переселених осіб (родина Ліскевичів), і до тих, хто повернувся з таборів (Микола Якимович Петрущак). Адже хронологія війни не закінчується лише часом проведення військових операцій чи боїв, війна триває ще довго після свого фактичного закінчення. Співробітники музею докладають максимум зусиль для студіювання комеморативних практик та їх впливу на суспільство й безпосередніх учасників та свідків війни. Цікавою є робота, яку з кінця 80-х років проводить родина Петрущаків разом зі своїми однодумцями в м. Самборі. Після проголошення Україною незалежності активно розпочався процес перегляду й зміни офіційної версії історії та, відповідно, й меморалізації, створення культу нових героїв, ушанування пам'яті раніше замовчуваних жертв «злочинів», повернення УГКЦ. Усі ці процеси змінили в суспільстві сприйняття самих подій війни. Для багатьох учасників, зокрема і для Миколи Якимовича, це відновлення справедливості та важливих українських цінностей. Безумовно, усі ці процеси є складниками кола питань, об'єднаних у дефініцію «Друга світова війна».

Отримані результати дослідження переконують, що ці родини відіграли певну роль в історії країни. Вони запропонували альтернативу майбутнього українського політичного та ментального проекту, а також своїм життєвим шляхом витворили образ регіонального міту «нескореності», що остаточно розв'язало так зване «галицьке питання» між українським і польським державним проектом

на користь українців. Виявивши регіональні зміни на прикладі долі конкретних людей, можемо дійти висновку про значення війни не лише як поля, на якому відображені героїчні й трагічні сторінки історії, а й як своєрідного початку формування сучасної української ідентичності, так званої повоєнної. Саме дослідження національно-визвольного руху сприяє розширенню погляду на те, що принесла війна, яка розв'язувала конфлікти, змінювала значення геополітичних ліній і кордонів. Зокрема, після акції переселення 1946 р. цілковито змінила своє призначення лінія Керзона. Замість кордону між СРСР і Заходом вона стала кордоном між українцями і поляками. Усі ці руйнівні геополітичні та ментальні зміни на світовій мапі науковці ілюструють через долі людей, що стали безпосередніми жертвами цих подій, чий особисті матеріали зібрані під час відрядження. Так, цікавим є персональний комплекс матеріалів Михайла Антоновича Шпака з м. Самбір, сім'ю якого переселили з лемківського с. Стежниця (нині Підкарпатського воєводства, Польщі). Після переселення односельчани опинилися у 18 країнах світу. До фондозбірні музею передали карту села, виготовлену кількома ініціативними жителями населеного пункту після виселення.

Багато матеріалів належить тим сім'ям, що постраждали від внутрішніх переселень. Це, зокрема, родина Мачилів із с. Орів (нині Сколівського району Львівської області), яку виселили в м. Губаха (Пермського краю, Російська Федерація) за сприяння українському повстанському рухові [3–14; 16–19; 26]. Таких прикладів чимало, про що підтверджують матеріали родин Терлецьких, Муралів, Семенюків, Міхнюків, зібрані науковцями [25; 22; 24; 15]. Під час експедиції зібрано загалом 116 музейних одиниць. На їх основі сформовано 13 персональних комплексів. Це переважно персональні документи, світлини, особисті речі, які презентують життя населення краю того часу. Під час експедиції зроблено аудіофіксацію спогадів учасників та свідків тих подій, щоб розширити й поглибити напрацювання музейників у напрямі усної історії.

Зібрані матеріали висвітлюють життя українців на теренах Галичини в довоєнний, воєнний та повоєнний період. Проведені науковцями дослідження потребують подальшого студіювання та «польового опрацювання», адже свідків подій щороку зменшується. Усноісторичні студії, присвячені подіям Другої світової війни чи українському національно-визвольному рухові, у сучасних умовах стають важливою частиною наукового дослідження.

Частина матеріалів стала складником головної експозиції, інші предмети посядуть гідне місце у виставкових та експозиційних проектах. Та найголовніше те, що ці матеріали, у яких відображена доля цілого покоління, закарбуються у вітчизняній історії.

Отже, дослідження матеріалів, зібраних у відрядженні, сприяє розширенню й поглибленню знань про український визвольний рух та українсько-польські і внутрішні переселення, а також є важливим чинником активізації науково-експозиційної, виставкової та просвітницької роботи.

Джерела та література:

1. Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт. – К.: Темпора, 2009. – 387 с.
2. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – М.: Академический Проект, 2001. – 240 с.
3. Генеральний каталог. – Г.І. Бриньо // Фонди НМІУДСВ.
4. Генеральний каталог. – К.Ю. Голиш // Фонди НМІУДСВ.
5. Генеральний каталог. – Ю.І. Голиш // Фонди НМІУДСВ.
6. Генеральний каталог. – П. Ковбаснюк // Фонди НМІУДСВ.
7. Генеральний каталог. – А.Ю. Мачило // Фонди НМІУДСВ.
8. Генеральний каталог. – К.О. Мачило // Фонди НМІУДСВ.
9. Генеральний каталог. – М.О. Мачило // Фонди НМІУДСВ.
10. Генеральний каталог. – Н.П. Мачило // Фонди НМІУДСВ.
11. Генеральний каталог. – О.П. Мачило // Фонди НМІУДСВ.
12. Генеральний каталог. – П.О. Мачило // Фонди НМІУДСВ.
13. Генеральний каталог. – П.О. Мачило // Фонди НМІУДСВ.
14. Генеральний каталог. – Ю.А. Мачило // Фонди НМІУДСВ.
15. Генеральний каталог. – Г.М. Міхняк // Фонди НМІУДСВ.
16. Генеральний каталог. – О.Ф. Петрів // Фонди НМІУДСВ.
17. Генеральний каталог. – П.Ф. Петрів // Фонди НМІУДСВ.
18. Генеральний каталог. – Ф.В. Петрів // Фонди НМІУДСВ.
19. Генеральний каталог. – Ф.В. Петрів // Фонди НМІУДСВ.
20. Генеральний каталог. – М.Я Петрущак // Фонди НМІУДСВ.
21. Генеральний каталог. – Я.П. Петрущак // Фонди НМІУДСВ.
22. Генеральний каталог. – М.І. Себій // Фонди НМІУДСВ.
23. Генеральний каталог. – Ф.С. Суботяк // Фонди НМІУДСВ.
24. Генеральний каталог. – В.П. Семенюк // Фонди НМІУДСВ.
25. Генеральний каталог. – С.С. Семенюк // Фонди НМІУДСВ.
26. Генеральний каталог. – П.М. Явір // Фонди НМІУДСВ.

© **Владимир КРЫМИНСКИЙ**

К ВОПРОСУ КОМПЛЕКТОВАНИЯ МУЗЕЙНЫХ ФОНДОВ В РАМКАХ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПЕДИЦИЙ (Львовская область, 2018 г.)

Рассмотрена важная составляющая фондовой работы Национального музея истории Украины во Второй мировой войне – научные экспедиции, во время которых собраны материалы участников украинского освободительного движения 20–50-х годов XX в. и акций польско-украинских переселений, а также переселений в пределах СССР. Подано биографические сведения отдельных представителей украинского освободительного движения и акций переселений. Проанализированы новые поступления в фондовую коллекцию музея.

Ключевые слова: украинское освободительное движение 20–50-х годов XX в., Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, научные экспедиции, фонд музея, музейные экспонаты, внутренние переселения, Львовская область.

© **Volodymyr KRYMINSKYI**

ON THE ISSUE OF REPLENISHMENT OF THE MUSEUM FUND COLLECTION AS PART OF THE MUSEUM EXPEDITIONS (Lviv region, 2018)

The article deals with a significant component of the replenishment of the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War – the scientific museum expeditions of the researchers during which the materials of participants of the Ukrainian liberation movement of the 20's – 50's of the XX century and the Polish-Ukrainian transfer, internal deportation within the USSR were collected. During the scientific expedition in November 2018 the researchers of the museum carried out the work in the Sambir, Staryi Sambir, Skole, Turka districts of Lviv region. As a result, fund collection of the Memorial supplemented with 116 units. This are mainly personal documents, photographs, personal belongings, which represent the daily life of the province's population in terms of Polish, German and Soviet occupation; life of the rebels; camp life of the Ukrainian political prisoners in the Gulag; commemoration to the participants of the Ukrainian liberation movement in Independent Ukraine. The new materials to the museum fond collection are analyzed.

Keywords: Ukrainian liberation movement of the 20's – 50's XX century, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, scientific expeditions, fund collection, museum exhibits, internal deportation, Lviv region.

УДК 355.486(=622.82)(477)“1939/1945”

© *Наталія ФІЛАТОВА*

ЗАПИТ ПРО МАОРІЙСЬКОГО ВОЇНА, ЗАГИБЛОГО В УКРАЇНІ

Проаналізовано участь 28-го маорійського батальйону в Другій світовій війні. Досліджено історію створення та переформування впродовж війни табору Stalag VIII В. Розкрито історію трагічної долі єдиного воїна-маорі, рядового Паурамуа Ніхоніхо, учасника Другої світової війни, який загинув і був похований в Україні в 1945 р.

Ключові слова: Друга світова війна, Нова Зеландія, 28-й маорійський батальйон, Паурамуа Ніхоніхо, Вапнярка.

Здавалося б, що може пов'язувати Україну, розташовану на європейському континенті, з Новою Зеландією – острівною державою в Тихому океані? Однак відповідь на це питання очевидна: людські долі, які, перетинаючи тисячі кілометрів, вічний спочинок знаходять на чужій землі.

Нещодавно до Національного музею історії України у Другій світовій війні надійшов лист із Веллінгтона з проханням надати інформацію про загиблого в Україні маорійського воїна – Паурамуа Ніхоніхо та допомогти розшукати його могилу [5]. Під час листування з представниками державної телевізійної компанії «Те Амокура Продакшн» науковці дізналися, що колектив працює над проектом документального фільму про маорійського солдата, виконуючи заповіт його племінниці – Вапнярки, названої так на честь того місця, де загинув її дядько Паурамуа під час війни.

Дівчинка народилася 25 вересня 1945 р. і була першою дитиною після смерті Ніхоніхо у великій родині. Вапнярка мала не лише незвичне для маорі ім'я, а й відіграла важливу роль у боротьбі за права корінного народу маорі в Новій Зеландії. Зацікавившись цією історією, музейні співробітники розпочали пошук.

У Другу світову війну Нова Зеландія вступила одночасно з Великою Брита-

нією – 3 вересня 1939 р. і до кінця війни воювала у складі антигітлерівської коаліції [4, 151]. Новозеландські війська (близько 140 тис. осіб) брали участь у бойових діях проти німецьких та італійських військ у Греції, Північній Африці та у війні з Японією на Тихому океані [8, 604–605]. Під командуванням генерал-лейтенанта Бернарда Фрейберга були сформовані дві Новозеландські експедиційні сили, ударною в складі яких була 2-га новозеландська дивізія. 28-й батальйон дивізії цілковито складався з представників корінного народу маорі [7].

Цей військовий підрозділ був створений з урахуванням досвіду новозеландського батальйону, що воював у Першій світовій війні.

На офіцерські та унтер-офіцерські посади військової частини призначалися новозеландці європейського походження, зокрема перший командир батальйону Дж. Дітмер, його заступником був наполовину маорі – Дж. Бертран.

До рядового складу підрозділу набирали ще не одружених маорі, віком від 21 до 35 років, пізніше – жонатих чоловіків, які мали не більше двох дітей. Увесь контингент маорі, який мали призвати до війська, погоджувався з вождями племен.

Паурамуа був молодший за віком від тих, кого призивали на військову службу. На початку війни йому минуло лише 16 років. Проте хлопець мав риси, притаманні воїнам-маорі.

Рядовий Паурамуа Ніхоніхо (особистий номер 39785), 1923 р. н., служив у новосформованому 28-му маорійському батальйоні 2-ї новозеландської дивізії 8-ї армії Збройних сил Великої Британії [5].

28-й маорійський батальйон, створений на початку 1940 р., упродовж квітня – травня 1941 р. воював у Греції та на Криті, у червні 1941 р., пройшовши підготовку для ведення військових дій у пустелі, був направлений до Єгипту. Із серпня 1941 р. формування перебувало на позиціях під Ель-Аламейном (Єгипет), де впродовж вересня – жовтня будувало шляхи. Підрозділ брав участь у бойових діях у Єгипті, Лівії та Сирії, з квітня 1943 р. – у Тунісі.

У листопаді 1942 р. 2-га новозеландська дивізія і 28-й маорійський батальйон, зокрема, відіграли вирішальну роль під час прориву позицій противника.

У ході битви під Ель-Аламейном, яка відбувалася в два етапи (1–27 липня та 23 жовтня – 5 листопада 1942 р.) маорі серед німецького командування здобули репутацію «мисливців за головами». Упродовж двотижневих наступальних дій у кінці жовтня – на початку листопада 1942 р. 8-ма британська армія розгромила німецько-італійське угруповання під командуванням генерал-фельдмаршала Е. Роммеля під Ель-Аламейном [3, 216–217]. Ця битва відрізнялась від усіх попередніх боїв у пустелі. «Вона фактично позначила собою «поворот долі». До Ель-Аламейну ми не знали перемог, після Ель-Аламейна ми не знали поразок» – так оцінив значення цієї битви у війні У. Черчилль [10, 189].

Добра репутація батальйону маорі в Північній Африці позначилася на тому, що маорійців під час бойових дій часто ставили в перші ряди атакуючих. У роки Другої світової війни 28-й маорійський батальйон серед новозеландських

військ здобув найбільшу кількість нагород. Генерал-лейтенант Б. Фрейберг, підсумовуючи бойовий шлях 2-ї новозеландської дивізії, зазначив, що «не було більш прославленого піхотного з'єднання, яке брало б участь у такій великій кількості боїв і зазнало втрат більших, ніж батальйон маорі». За час існування в батальйоні пройшли службу 3600 осіб, були вбиті і померли від ран – 649, поранено – 1712 воїнів [1].

У вересні 1942 р. маорійський воїн Паурамуа Ніхоніхо потрапив у полон під Ель-Аламейном. Відтоді почався його страдницький шлях по таборах для військовополонених. Спочатку Ніхоніхо перебував у таборах в Італії, потім був відправлений до Stalag VIII B (згодом – Stalag 344 Lamsdorf Polen), що розміщувався у Верхній Силезії поблизу м. Ламсдорф на території Німеччини (нині Польща).

Це найдавніший табір на території Європи, який функціонував майже 100 років і був відомий ще за часів франко-пруської і Першої світової воєн. У 1933 р. табір став полігоном для нацистських організацій, а з 1936 р. – навчальним полігоном для гітлерівського Вермахту. Наприкінці 1939 р. його перепрофілювали в табір для військовополонених, з вересня до табору почали прибувати перші польські бранці. З 1940 р. сюди відправляли інтернованих солдатів із країн, які воювали проти нацистської Німеччини: британців, французів, бельгійців, югославів, греків, американців. Полонені працювали на нацистську Німеччину на шахтах, у промисловості, сільському господарстві [6, 116].

Наприкінці 1941 р. в таборі кількість військовополонених із країн Британської співдружності становила – 17 734 особи. Восени 1942 р. із них сформували єдину групу, яка отримала назву «Брітентабір». Військовополонених з інших держав перевели до Stalag VIII D [6, 119].

На початку німецько-радянської війни поблизу був організований табір Stalag VIII F, куди потрапляли радянські бранці; з кінця травня 1943 р. цей табір став підпорядковуватися Stalag VIII B.

У кінці 1943 р. Stalag VIII B перейменували на Stalag 344 Lamsdorf Polen. До його складу ввійшли табори для військовополонених із країн Британської співдружності та радянських бранців. На той час у таборі перебувало 121 384 полонених: 32 124 з армій союзників, а також 147 греків, 69 633 радянських в'язнів та 10 410 італійців [6, 117].

Спочатку нацисти до всіх в'язнів ставилися однаково: порушників дисципліни били, траплялися випадки, коли їх заковували в кайдани. Але завдяки сприянню Міжнародного Червоного Хреста знущання припинилися. Напризволяще були кинуті лише радянські військовополонені, які мали тавро – «зрадника Батьківщини».

У 1944–1945 рр. ставлення нацистів до військовополонених з армій союзників змінювалося залежно від змін на фронті. Цій категорії в'язнів підвищили заробітну платню, вони могли вільно пересуватися до сусідніх таборів, не зазнавали голоду. Кожний воїн раз на тиждень отримував 5-кілограмову посылку

з продуктами від Міжнародного Червоного Хреста. Для полонених були створені умови щодо відправи релігійних обрядів, а також проведення культурного і спортивного життя. Незважаючи на все це, в'язні організували рух Опору. Звичним явищем стали втечі, підготовлені за допомогою польських полонених та обслуговуючого персоналу, траплялися спроби викрадення літаків [6, 117].

Нацистське командування, не бажаючи визволення полонених Червоною армією та усвідомлюючи використання військовополонених із країн Британської співдружності для торгів із союзниками, всіх в'язнів табору Stalag 344 Lamsdorf Polen наприкінці війни в Європі етапувало пішки вглиб країни [11]. У таборі залишилися 3 тис. хворих радянських військовополонених, а також нездатні до маршу бранці з країн Британської співдружності. 17 березня 1945 р. всіх в'язнів табору звільнили війська Червоної армії [12]. Серед визволених був і Паурамуа Ніхоніхо та 35 британських військовиків.

Згідно з рішеннями Ялтинської міжнародної конференції керівників трьох союзних держав – СРСР, США та Великобританії було укладено «Домовленість між союзними державами щодо військовополонених і цивільних осіб». У додатку № 1 йшлося про військовополонених і цивільних осіб, визволених військами під Радянським командуванням, і військами під Британським командуванням [9, 263–268].

Колишні військовополонені підлягали обов'язковій репатріації на Батьківщину. Компетентні британські та радянські військові органи мали забезпечувати визволених громадян продовольчими товарами, одягом, житлом, медичним обслуговуванням, транспортом під час репатріації, а також видавати, згідно з попередніми домовленостями, відповідні грошові позики [9, 266]. Воїни союзницьких армій, звільнені радянськими військами, прибували в розпорядження Управління уповноваженого з репатріації при РНК СРСР. З розвідувальною і контррозвідувальною метою з ними безпосередньо працювали відповідальні особи з Москви.

Рядовий Ніхоніхо разом із 35 британськими військовими був відправлений за маршрутом Рембертув (Варшава) – Одеса. Їх доправляли до морського порту, який у СРСР був базовим для репатріації громадян Франції, США та країн Британської співдружності [2]. Їхали в одному вагоні в складі військового ешелону, у супроводі охорони.

В офіційному документі, що надійшов до Британської Військової Місії у Веллінгтоні 10 вересня 1945 р., повідомлялося, про те, що «9 квітня 1945 р. рядового Парамуа Ніхоніхо було направлено до Одеси. Під час слідування він поведився недисципліновано, самовільно залишив ешелон на ст. Рахни. Потім, наздоганяючи потяг, намагався забратися на платформу, де знаходився секретний вантаж. На кілька попереджень охорони не зреагував, і був убитий».

Аналізуючи офіційні документи та свідчення британських вояків, які перебували в тому потязі, науковці дійшли висновку, що не все відбулося так, як описано. З ешелону на ст. Рахни було дозволено вийти за покупками лише репа-

триантам, які мали гроші. Ніхоніхо повернувся до вагона напідпитку, там зчинив бійку, за що його викинули з потяга. Наздоганяючи ешелон, він заскочив в останній вагон, у якому їхали цивільні особи. Що насправді там сталося – встановити не вдалося. Проте було засвідчено, що маорійського солдата вбили пострілом у спину.

У кривавому протистоянні Другої світової війни людське життя було цілковито знецінено. Незважаючи на неадекватну поведінку Паурамуа, ніяк не можна виправдати вчинок охоронця, який відкрив вогонь по беззбройній людині. Смерть маорійського солдата засвідчила антигуманне ставлення радянських військових до людського життя взагалі та до військовополонених як до злочинців зокрема.

У випадку, що розцінювався як надзвичайна подія, в оперативному порядку проводили розслідування, складали відповідні документи. Убитого Паурамуа поховали 15 квітня 1945 р. на існуючому кладовищі, окремо від місцевих громадян неподалік ст. Рахни, на кладовищі смт Вапнярка (нині сортувальна залізнична станція Одеської залізниці) Томашпільського району Вінницької області [5].

Новозеландську знімальну групу, що приїхала в Україну в пошуках могили маорійського воїна, очолив син Вапнярки – Те Рау Купенга. Телевізійній компанії «Те Амокура Продакшн» пощастило знайти у смт Вапнярці (за допомогою місцевих активістів) 80-річного краєзнавця, який вказав на старому кладовищі з військовими похованнями червоноармійців на окремо розміщену могилу з хрестом – імовірним похованням новозеландського солдата. Мабуть, серце підказало сину Вапнярки – Те Рау, що там лежить маорійський воїн. На могилу свого предка він привіз портрети батьків Паурамуа Ніхоніхо і своєї матері. На місці поховання воїна був проведений маорійський ритуал.

Спілкуючись з новозеландцями, музейники дізналися про самобутність та достоїнства народу маорі – мудрість, мужність, співчуття, цілісність, самовладання та віру. Маорі з дитинства виховували хлопчиків такими, щоб вони могли протистояти незгодам і вижити в навколишньому середовищі, їх ростили спритними і сильними, справжніми воїнами. Для воїна-маорі полон вважався ганьбою. Однак у роки Другої світової війни, щоб вижити в полоні і повернутися додому, треба було мати значно більше сил і мужності, ніж загинути в бою зі зброєю в руках.

Приязна аура музею сприяла взаєморозумінню, адже люди, що жили в протилежних частинах світу і розмовляли різними мовами, зрозуміли одне одного.

Прем'єра документального фільму про маорійського солдата Паурамуа Ніхоніхо, який загинув і похований на українській землі, відбудеться 25 квітня 2019 р., що відмічається в Новій Зеландії як День пам'яті воїнів, «які служили і загинули в усіх війнах, конфліктах та операціях з підтримання миру» [7].

Однополчани 28-го Маорійського батальйону.
У другому ряду по центру – рядовий Паурамуа Ніхоніхо

Хені Нохака – мати Паурамуа

Парануї Ніхоніхо – батько Паурамуа

[ARCHIVES](#) [To Kākano](#) [LIBRARY CATALOGUE](#) [WEBSITE](#) [library resources](#) [natural history](#)

CENOTAPH DATABASE

[ancestry](#) [ADVANCED SEARCH](#) [ARCHIVES RESOURCES](#) [BOOK OF REMEMBRANCE](#)

[WHO WERE THEY?](#) [WHERE DID THEY COME FROM?](#) [WHERE DID THEY GO?](#)

FULL NAME	Pouramua Nihoniho Nihoniho
RANK LAST HELD	Private
FORENAME(S)	Pouramua Nihoniho
SURNAME	Nihoniho
ALSO KNOWN AS	• Pouramua • Robert Tahura
WAR	World War II, 1939-1945
SERIAL NO.	39795
GENDER	Male
FIRST KNOWN RANK	Private
OCCUPATION BEFORE ENLISTMENT	Labourer
TEXT OF KIN	Mr Pakeku Nihoniho (father), Waitakaro, New Zealand
MARITAL STATUS	Single
ENLISTMENT ADDRESS	Waitakaro, Ruatoria, New Zealand
MILITARY DISTRICT	Ruatoria
BODY ON EMBARKATION	Second New Zealand Expeditionary Force (2NZEF), 2nd Echelon
EMBARKATION UNIT	28 (Maori) Battalion
NOMINAL ROLL NUMBER	WW2 2
PAGE ON NOMINAL ROLL	WW2 139
FOYDATE OF CAPTURE	4 September 1942
LAST UNIT SERVED	28 (Maori) Battalion
PLACE OF DEATH	Russia
DATE OF DEATH	15 April 1945
AGE AT DEATH	26
YEAR OF DEATH	1945
CAUSE OF DEATH	Died while Prisoner of War
MEMORIAL NAME	• Alamein Memorial, El Alamein War Cemetery, Egypt • Auckland War Memorial Museum, World War 2 Hall of Memories
MEMORIAL REFERENCE	Column 104.
BIOGRAPHICAL NOTES	Pouramua Nihoniho was the son of Pakeku Nihoniho and of Hani Nihouka Nihoniho (nee Hongera), of Hiruharama, Auckland, New Zealand.
ADDITIONAL INFORMATION	Name appears as Pouramua in Nominal Rolls, as Pouramua in Commonwealth War Graves
FURTHER REFERENCES	• 28th Maori Battalion Website 1941-1945. URL: http://www.28maoribattalion.org.nz • Portrait published in Souter (2008) • Cody, J. (1996). 28 (Maori) Battalion. Wellington: Dept. of Internal Affairs, War History Branch. Digital copy.
SOURCES USED	• Auckland Museum. Roll of Honour, Auckland Province, 1939 - 1945. Auckland War Memorial Museum Library. MS 93/139. • Second New Zealand Expeditionary Force Nominal Roll No. 2 (Embarkations to 30th June, 1940) • Commonwealth War Graves Commission URL http://www.cwgc.org • Souter, M. (2008). Nga tama toa = The price of citizenship : C Company 28 (Maori) Battalion 1939-1945. Albany, N.Z. : David Bateman. • List of 2NZEF Prisoners of War, 1941-1945. Auckland War Memorial Museum Library. MS 2009/8.

[Read our terms and conditions](#) | [Add your relative's information to Cenotaph](#)

http://muse.aucklandmuseum.com/databases/Cenotaph/30281.detail?Ordinal=1&c_sur... 2/09/2014

Інформація про Ніхоніхо Оклендського воєнно-історичного музею

Батальйон маорі виконує гаку. Північна Африка, 1941 р.

Треба бути безстрашним, як дерево і камінь

Вапнярка із родини Паурамуа

Джерела та література:

1. Батальон маори [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Батальон_маори. – Назва з екрана.
2. Батлер Сьюзен. Сталин и Рузвельт. Великое партнерство / Сьюзен Батлер; [пер. с англ. А.Б. Мовчана]. – М.: Эксмо, 2017. – 672 с. (Глобальная шахматная доска. Главные фигуры).
3. История Второй мировой войны 1939–1945: в 12 т. Т. 6: Коренной перелом в войне / Ин-т военной истории М-ва обороны СССР и др. – М.: Воениздат, 1976. – 520 с.
4. История Второй мировой войны 1939–1945: в 12 т. Т. 12: Итоги и уроки / Ин-т военной истории М-ва обороны СССР и др. – М.: Воениздат, 1982. – 496 с.
5. Книга вхідної кореспонденції Національного музею історії України у Другій світовій війні. – Вх. № 904//2018 р.
6. Некрасова Л. Военнопленные лагеря Ламбиновице / Л. Некрасова // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. / Ред. кол.: Ульріх Аустермюлле, Г. Боряк та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С. 115–119.
7. Нова Зеландія в Другій світовій війні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Нова_Зеландія_в_Другій_світовій_війні. – Назва з екрана.
8. Советская Военная Энциклопедия: в 8 т. Т. 5: Линия адаптивной радиосвязи – Объектовая ПВО. – М.: Воениздат, 1978. – 688 с.
9. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: сборник документов. Т. 4: Крымская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февр. 1945 г.) / М-во иностр. дел СССР. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.
10. Черчилль Вінстон. Спогади про Другу світову війну: у 2 т. Т. 2 / В. Черчилль; пер. з англ. П. Таращука. – К.: Вид-во Жупанського, 2018. – 552 с. – (Історична думка).
11. Stalag 318/VIII F (344) Lamsdorf [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lamsdorf.com/history.html>. – Назва з екрана.
12. Stalag 318/VIII F (344) Lamsdorf [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cmjw.pl/ru/obozy1/lata1939-1945/stalag-318viii-f-344-lamsdorf/>. – Назва з екрана.

© *Наталія ФІЛАТОВА*

ЗАПРОС О МАОРИЙСКОМ ВОИНЕ, ПОГИБШЕМ В УКРАИНЕ

Проанализировано участие 28-го маорийского батальона во Второй мировой войне. Изучена история создания и преобразования в течение войны лагеря Stalag VIII B. Изложено историю трагической судьбы единственного воина-маори, рядового Паурамуа Нихонихо, погибшего и похороненного в Украине в 1945 г.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Новая Зеландия, 28-й маорийский батальон, Паурамуа Нихонихо, Вапнярка.

© *Natalia FILATOVA*

REQUEST FOR A MAORI SOLDIER DECEASED IN UKRAINE

The participation of the 28th Maori Battalion in the Second World War was analyzed. The history of creation and reformation of the Stalag VIII B during the war is researched. The story of the tragic fate of the warrior-Maori, Private Pauramua Nihonikho, a participant of the Second World War, who was deceased and buried in Ukraine in 1945 was revealed.

Keywords: Second World War, New Zealand, 28th Maori Battalion, Pauramua Nihonikho, Vapniarka.

УДК 94(477)“1941/1945”:069.5

© *Наталія ГАМАРНИК*

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2018 РОКУ

Підбито підсумки гуманітарного проекту «Родинна пам'ять про війну» в Національному музеї історії України у Другій світовій війні за 2018 р. Проаналізовано матеріали родин, які пережили депортації та переселення в 40–50-х роках ХХ ст., а також учасників російсько-української війни та їхніх родин, які поповнили фондову колекцію музею і стали джерелом для подальшого дослідження історії війн.

Ключові слова: *Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проект, родинна пам'ять, спогади, внутрішні переселення, Акція-51, російсько-українська війна.*

Історії конкретних українських родин часто віддзеркалюють історію усєї держави, оскільки вони наповнені випробуваннями, постійною боротьбою за виживання та війнами, що випадають на долю не одного покоління українців. Знайти і зберегти такі історії є одним із важливих завдань науково-гуманітарного музейного проекту «Родинна пам'ять про війну», робота над яким триває від 2012 р. У процесі реалізації названого проекту впродовж 2018 р. музейники зібрали 18 комплексів матеріалів (178 музейних предметів).

Прагнучи глибше дослідити переселенські акції українського населення на тлі Другої світової війни (слід зазначити, що ця тема є досить новою для музейників), науковці здійснили експедиції з метою комплектування матеріалів та фіксації усної історії примусово переселених українських родин. Зібрані на Донеччині, Дніпропетровщині та Івано-Франківщині матеріали стали якісно новим інструментарієм для вивчення пропонованої теми. На основі досліджених предметів було створено виставковий проект «Вирване коріння». Отже, у

музейному проєкті з'явилася ще одна сторінка історії українського народу. Тривалий час (маємо на увазі радянську добу) ця тема була вилучена з національної пам'яті, відбулося штучне «консервування» пережитого у свідомості очевидців події. Фондову колекцію музею поповнили матеріали родин Тимчаків, Потичів, переселених під час так званої Акції-51 (вирівнювання кордонів), та Білоусів і Скороходів, виселених із рідних сіл у період внутрішніх (сільсько-господарських) переселень [1].

Історію власної родини розповів Пилип Каленикович Скороход, який нині проживає на Дніпропетровщині. На початку Другої світової війни сім'я Скороходів мешкала в с. Соб'ятин гміни Маневиче Ковельського повіту Волинського воєводства (нині Маневицький район Волинської області). Після вигнання нацистів із села, у лютому 1944 р., главу сімейства Скороходів мобілізували до лав Червоної армії. Від грудня 1944 р. ніяких звісток від батька 7-річний Пилип не одержував. Каленик Скороход і донині вважається зниклим безвісти. За спогадами Пилипа Калениковича, упродовж 1948–1950 рр. на його родину (і загалом на інших соб'ятинців) чинили постійний тиск місцеві представники радянської влади у зв'язку з провалом колективізації. Маневицький райком КП(б)У поставив завдання остаточно завершити колективізацію селянських господарств у Соб'ятині, боротися з «підривним елементом» та силою налагодити трудову дисципліну й продуктивність праці серед селян. У 1950 р. за невиконання річного плану з посадки голови колгоспу «Світанок», створеного в Соб'ятині, був звільнений дядько Пилипа Скорохода – Петро Андрійович Шуляк (у 1952 р. засуджений до 25 років таборів ГУЛАГу) [2].

У березні 1952 р. родину Пилипа Скорохода та інших соб'ятинців примусово переселили в с. Вищитарасівка Томаківського району Дніпропетровської області. Причиною цієї внутрішньої переселенської акції радянської влади стали саботаж колективізації та зв'язок волинських селян з українським визвольним рухом. Для перевезення худоби, речей домашнього вжитку були надані вантажні автомобілі, що курсували від Соб'ятина до районної залізничної станції. «Завезли нас у Маневичі, мов біженців; два тижні чекали на рампі, доки нам вагони поставлять; дали товарняк і повезли, мов худобу якусь», – згадує Пилип Каленикович обставини й характер переселення. У Соб'ятині залишився будинок, господарські будівлі та лан, засіяний озимим житом, за яким мати, Тетяна Андріївна, особливо шкодувала. Скороходи взяли із собою будівельні матеріали, однак, залишивши їх на деякий час на залізничній ст. Мирова (35 км від с. Вищитарасівка), так і не змогли їх забрати.

Упродовж 1952–1954 рр. Тетяна Скороход із трьома дітьми, а також її рідна сестра Надія Шуляк із дітьми мешкали в невеликій хатині. Шуляки категорично відмовилися жити на Дніпропетровщині й виїхали до Казахстану. З розповіді Пилипа Скорохода дізнаємося, що багато переселенців після прибуття на нове місце проживання робили відчайдушні спроби повернутися в рідне обійстя. Вони вночі вплав долали Дніпро, а на другому березі чергували

воєнізовані загони внутрішніх військ, які ловили «втікачів» та повертали їх назад. Ті, кому вдалося дістатися до Волині, виявили, що село ліквідоване: більшість житлових будинків Соб'ятина знесли, частину – розібрали, дехто ще встиг за безцінь збути нажите роками майно. Дерево з церкви Святої Покрови використали для будівництва адміністративних установ у Маневичах та школи в с. Оконськ. Повертанців виганяли із землянок, заливали гасом та підпалювали їхні тимчасові оселі. Село Соб'ятин, відоме з 1798 р., більше не відновилося.

У 1955 р. родину Скороходів переселили в інше житло с. Вищитарасівка, у зв'язку із затопленням Каховським водосховищем значної частини цього населеного пункту. Матеріальне становище родини було вкрай тяжким. Тетяна Скороход працювала в польовій бригаді, а Пилип Каленикович возив зерно, полову, водив коня з «полілкою» (пристрій для прополювання рослин). Скороходи привезли із собою ткацький верстат. Упродовж 1950-х років вони отримували замовлення від односельців на виготовлення домотканих виробів, завдяки чому родина мала засоби до існування на новому місці проживання. На зберігання до музею Пилип Каленикович передав дорогі для родини реліквії: домоткані килими, привезені з рідного Соб'ятина, та рушник, витканий мамою вже на Дніпропетровщині [3; 4]. Пилип Каленикович розповів, що до цього трудомісткого процесу був залучений і він особисто. Для місцевих наддніпрянських мешканців наявність у переселенців килимів та елементарного домашнього оздоблення була свідченням заможності.

Завдавало прикростей переселеним і здебільшого недоброзичливе ставлення до них місцевого населення. Щоправда, їхні думки з цього приводу різнилися. Одні стверджували про прихильне ставлення до них, інші – навпаки. Так, 14-річний Пилип Скороход із перших днів навчання у Вищитарасівській школі зазнав принижень. Предметом цькування стало його західноукраїнське походження. Звідси – принизливі прізвиська на його адресу: «бандера», «бандерівець». Траплялося, що словесні перепалки закінчувалися бійками.

Приголомшує й історія односельців Пилипа Скорохода – родини Юлії Білоус (1932 р. н.). У 1945 р. сім'ю виселили із с. Ізби Горлицького повіту Малопольського воєводства (Польща) до с. Ключинці Копичинського (нині Гусятинського) району Тернопільської області (УРСР) під час польсько-українського трансферу. Через 6 років родину знову виселили у період так званих внутрішніх (сільськогосподарських) переселень до с. Вищитарасівка Томаківського району Дніпропетровської області. Головною причиною переселенських заходів 1951 р. став саботаж колективізації місцевими мешканцями Ключинців та українських переселенців із Польщі. У 1955 р. Юлію Семенівну втретє переселили з родиною в межах Вищитарасівки у зв'язку із затопленням Каховським водосховищем більшої частини села [5]. Родинні фото, глечик, який разом з іншим побутовим інвентарем був вивезений із с. Ізби, та хустину, яку Юлія Семенівна разом із мамою обміняли в 1945 р. на зерно в подружжя з Будапешта,

передані до фондозбірні музею [6–8]. Вони були презентовані в експозиції виставкового проекту «Вирване коріння».

У контексті висвітлюваного питання слід наголосити на важливості тісних взаємозв'язків між музейними проектами. Так, у процесі реалізації проекту «Непрочитані листи 1941-го», завданням якого є дослідження колекції непрочитаних листів та пошук адресатів, адресантів, рідних і близьких, знайомих, усіх, хто може пролити світло на долі авторів листів, були зібрані матеріали родин Польових, Титарчуків та Єлевових [9]. Рідні і близькі учасників Другої світової війни не тільки поділилися родинними історіями, а й передали на зберігання сімейні реліквії. Про одну з таких родин йтиметься далі.

Киянин Георгій Єлевов воював на фронті із серпня 1941 р. Уже наприкінці липня військове з'єднання вело бої в районі Бердичева і Козятина, а 10 серпня опинилося в оточенні поблизу с. Підвисоке (урочище Зелена Брама). Командир дивізії та багато бійців потрапили в полон. Ті, кому вдалося вибратися, серед них і Георгій Єлевов, дісталися до Куп'янська на Харківщині. Далі було оточення і полон під Харковом, складний шлях етапування до табору для військовополонених. 18 травня 1944 р. в'язень № 17450 Г.М. Єлевов помер від туберкульозу легень. Про це зазначено в довідці, яка зберігається в музеї [10]. 3 липня 1941 р. Георгій Миколайович написав листа дружині Софії Давидівні та синові Борису. Ця вісточка з колекції «Непрочитані листи 1941-го...» через 77 років знайшла Бориса Георгійовича Єлевова. Семирічним хлопчиком разом із мамою на початку війни він евакуювався з Києва до м. Куйбишев (нині м. Самара, РФ). Усі ці роки родина вважала батька зниклим безвісти й лише у 2018 р. дізналася правду про долю воїна. Зі спогадів родини стало відомо, що єврейська сім'я дружини Георгія Єлевова постраждала під час Голокосту: двоюрідну сестру дружини Клару Давидівну Зельгензон з усією ріднею розстріляли в Бабиному Яру. Фондова колекція музею поповнилася матеріалами з родинного архіву Єлевових [11].

«Я думала, що мене вже друга війна не торкнеться, але вона торкнулася безпосередньо мене...» – так розпочала свою розповідь про родину Людмила Василівна Філіпович, яка нині проживає в Києві. Німецько-радянська війна застала сім'ю Філіповичів у Белостоці (Білоруська РСР). Про перший день війни донька фронтовика Василя Філіповича, Людмила, згадувала так: «Мені тоді було п'ять років, а брату – два. Пам'ятаю, коли почалося бомбардування міста, батько побіг на роботу. Там уже стояла машина, що забирала і вивозила сім'ї працівників. Батько швидко забрав нас і посадив на цю машину. Машина вже була заповнена. Що мама взяла із собою? Документи, буханку хліба, цукор, у літньому одязі (спека була неймовірна!), абсолютно ніякого одягу більш не брали! І ми поїхали, тому що німці вже швидко наближалися. Мама ще запитала в тата: "Куди нам їхати?". А він відповів: "Куди везуть, туди і їдьте! Що я можу тобі сказати! В разі чого, то я буду шукати вас в вашому рідному селі. Зможеш – добирайся до Стародуба". Усю дорогу нас бомбардували німецькі літаки, машини часто зупинялися, біженці бігли до лісу. Німці відлітали, і ми знову рухалися, більшу частину

дороги – пішки. І отак мама зі мною та дворічним братом, якого весь час несла на руках, дійшла до свого села. А це близько тисячі кілометрів, мабуть! [Відстань від Белостока до м. Стародуб Брянської області близько 800 км! – Авт.]» [12]. Василь Макарович після відбуття родини в тил пішов до військкомату, звідки його відправили на фронт. У його військовій біографії – оборонні бої, оточення, боротьба в партизанському загоні. Зі слів доньки Людмили Василівни дізналися, що після ліквідації блокади Ленінграда батька направили в місто для його відновлення. Там він розбирав завали зруйнованих будівель, очищав підвали, де часто знаходили трупи померлих від голоду ленінградців, зокрема дітей... Про це він написав у листі від 6 лютого 1944 р.: «Ми помстимося за дітей Ленінграда, які помирали в блокаді і просили: “Мамо, дай хліба!”. Ми помстимося і за тих матерів, що вивозили мертвих від голоду своїх дітей на санчатах...» [13].

Повернувшись із війни, батько інколи ділився своїми спогадами з онуком Дмитром, а Людмила Василівна розповідала синові про пережите в дитинстві. Вона навіть не допускала думки про те, що може втратити його під час іншої, російсько-української війни, розпочатої Російською Федерацією у 2014 р. Її син Дмитро Годзенко загинув 31 березня 2016 р. поблизу смт Зайцеве під Горлівкою, що на Донеччині [14]. Перебуваючи у відпустці, Дмитро провідав маму, ще раз переглянув фотографії та пожовклі, майже зітлілі від часу фронтові листи свого діда Василя Філіповича. Деякі з них уже не можна було прочитати, залишилися тільки фрагменти. Уцілілий лист разом із фотографіями батька Людмила Василівна передала до музею [15]. У фондovій колекції Меморіалу зберігаються також матеріали загиблого на Донбасі онука фронтовика Дмитра Годзенка та правнука Олексія [16; 17]. Олексій – військовий кореспондент, упродовж 2014–2018 рр. не раз був у найгарячіших точках Донбасу і тепер він веде репортажі із зони бойових дій на Сході України [18].

Події під Іловайськом у 2014 р. вже стали трагічною сторінкою історії російсько-української війни. Унаслідок вторгнення сил російської регулярної армії 23–24 серпня 2014 р. сили антитерористичної операції (АТО) опинилися в Іловайському котлі. Під час перемовин української влади з російськими військовими було досягнуто домовленості про вихід українських військовиків з оточення. Проте 29 серпня під час виходу так званим зеленим коридором колони українських захисників були розстріляні противником із важкого озброєння. Станом на серпень 2017 р. щонайменше 368 осіб загинуло, 18 – вважаються зниклими безвісти, близько 300 військовиків потрапили в полон, 429 – дістали поранення різного ступеня тяжкості [19]. Безпосереднім учасником цих подій був доктор медичних наук, професор полковник медичної служби Всеволод Стеблюк – легендарний лікар із позивним «Айболит», який під час виходу з Іловайського котла врятував життя понад 80 пораненим бійцям! Перебуваючи на межі життя і смерті, він постійно звертався до Бога, а в умовах найбільшої небезпеки – до свого діда Андрія, учасника радянсько-фінляндської та німецько-радянської війн, фронтова фотографія якого була в ті хвилини

з ним. Всеволод Володимирович поділився з нами своїми спогадами та переживаннями: «...Коли почалася ЦЯ ВІЙНА, ми з дідом разом “пішли воювати”. Ця фотографія була зі мною нерозлучно. Була в Слов’янську, була під Попасною. Була в Іловайську. Дід незримо захищав мене, коли я їхав крізь обстріл, вибухи в страшному “коридорі смерті”. Я молився, я кричав 90-й псалом, а коли віра моя слабнула, я, як в останній надії, звав тебе: “Діду!!! Ти ж пройшов через війну! Ти ж водив машини під обстрілами, під бомбами і завжди приводив свої каравани! Допоможи мені! Направ мене, як треба їхати, щоб у нас не попали, щоб “Жужа” [Автомобіль швидкої допомоги. – Авт.] не заглохла!!! Діду!!!”. І я їхав через поля соняшнику, через лісосмуги, ухиляючись від уламків бойових машин, що пролітали над головою... Бо ми були разом – ти з небес керував моїми руками, які крутили баранку “Жужі”... І ми вижили тоді!

А другий раз дід урятував усіх нас, коли ворог, російський комбат, побачив у мене на грудях в пакеті фото і запитав:

- Це хто?
- Це мій дід, він пройшов дві війни...
- Мій теж воював...
- Може, вони РАЗОМ воювали?..
- А ми що з тобою творимо?..

І вже наша розмова стала зовсім іншою...» [20].

Минуло вже понад 4 роки після Іловайської трагедії. Всеволод Стеблюк вирішив поділитися з музеєм власною родинною історією та передати на постійне зберігання обереги, що допомогли йому вистояти під час страшних боїв літа 2014 р.: фронтову фотографію діда, молитовник воїна, іконку, проскурку з Володимирського собору Києва, сертифікат-посвідчення Червоного Хреста та інші особисті речі [21]. Наразі кавалер ордена Свободи, Народний Герой України Всеволод Стеблюк обіймає посаду заступника начальника Української військово-медичної академії з клінічної роботи. Головними напрямками його діяльності є медико-психологічна реабілітація учасників бойових дій на Сході України, дослідження контузії та постконтузійного синдрому.

Проект «Родинна пам’ять про війну» діє упродовж 6 років, від 2012 до 2018 р. За цей час зібрано 155 комплексів матеріалів, 2110 музейних предметів. Функціонування науково-гуманітарного музейного проекту триває.

Джерела та література:

1. Генеральний каталог. – Л.А. Тимчак, С.М. Тимчак, М.М. Тимчак, Ф.Й. Потич, Ю.С. Білоус, П.К. Скороход // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – фонди НМІУДСВ).
2. Генеральний каталог. – П.К. Скороход // Фонди НМІУДСВ.
3. Домотканий килим родини Скороходів. 1940-ві рр. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5921.
4. Тканий рушник родини Скороходів // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5920.
5. Генеральний каталог. – Ю.С. Білоус // Фонди НМІУДСВ.
6. Родинні фото Білоус Ю.С. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5926; ТФ-5927.

7. Полив'яний глечик родини Білоусів // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5928.
8. Хустина Білоус Ю.С. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5929.
9. Генеральний каталог. – Д.Л. Польовий, В.П. Титарчук, Г.М. Єлевов // Фонди НМІУДСВ.
10. Персональна картка № 17450 (Personlkarte) (копія) Єлева Г.М. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 377 від 10.12.2018 р.
11. Родинні фото Єлева Г.М. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 342 від 29.11.2018 р.
12. Генеральний каталог. – В.М. Філіпович // Фонди НМІУДСВ.
13. Лист Філіповича В.М. до дружини Марії. 06.02.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274579. – Д-70508.
14. Генеральний каталог. – Д.О. Годзенко // Фонди НМІУДСВ.
15. Фото Філіповича В.М. 1946 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274576. – Ф-34935. – КН-274578. – Ф-34937.
16. Особисті речі Годзенка Д.О. // Фонди НМІУДСВ. – КН-269881–289889.
17. Особисті речі Годзенка О.Д. // Фонди НМІУДСВ. – КН-271968–271972/1,2.
18. Генеральний каталог. – О.Д. Годзенко // Фонди НМІУДСВ.
19. Результати розслідування Іловайської трагедії. 14.08.2017 [Електронний ресурс] // Генеральна прокуратура України. – Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_t=publications&_t=rec&id=213793. – Назва з екрана.
20. Генеральний каталог. – В.В. Стеблюк // Фонди НМІУДСВ.
21. Особисті речі Стеблюка В.В. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 369 від 06.12.2018 р.

© **Наталія ГАМАРНИК**

НАУЧНО-ГУМАНИТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «ПАМ'ЯТЬ О ВОЙНЕ В ИСТОРИИ МОЕЙ СЕМЬИ». ИТОГИ 2018 ГОДА

Подведены итоги гуманитарного проекта «Память о войне в истории моей семьи» в Национальном музее истории Украины во Второй мировой войне за 2018 г. Проанализированы материалы семей, переживших депортации и переселения в 40–50-е годы XX в., а также участников российско-украинской войны и их семей, которые дополнили фондовую коллекцию музея и стали источником для дальнейшего исследования истории войн.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, семейная память, воспоминания, внутренние переселения, Акция-51, российско-украинская война.*

© *Nataliya HAMARNYK*

**SCIENTIFIC-HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT
“FAMILY MEMORIES OF THE WAR”.
SUMMARY OF 2018**

The author summarizes the humanitarian project “Family Memories of the War” for 2018 in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. The author analyzes the personal belongings of the families who survived the deportation and resettlement in the 40s – 50s years of the 20th century, as well as the participants of the Russian-Ukrainian war and their families, which replenished the fund collection of the museum and became a source for further study of the history of wars.

Keywords: *Second World War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum project, family memories, memories, internal deportations, Action-51, Russian-Ukrainian war.*

УДК 069.51(044)“1941”+069.8-047.24“2018”

© Світлана ДЕМЧЕНКО

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «УВАГА! ПОШУК! НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го...». ПІДСУМКИ 2018 РОКУ

Підбито підсумки гуманітарного проекту Національного музею історії України у Другій світовій війні «Непрочитані листи 1941-го...» за 2018 р. Досліджено долі авторів листів, відтворено шляхи пошуку родин адресантів та адресатів. Проаналізовано матеріали, які поповнили фондову колекцію музею та стануть джерелом для подальшого дослідження історії війни.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проект, непрочитані листи, пошук, музейна колекція.

У безцінному за тематикою та різноманітному за типами музейних предметів фондовому зібранні Національного музею історії України у Другій світовій війні особливе місце належить листам воєнного часу. Фронтвий епістолярій Меморіалу налічує майже 10 тис. листів, серед яких – унікальна колекція «Непрочитані листи 1941-го...». Ця кореспонденція була зібрана в Кам'янці-Подільському й відправлена до поштового музею в м. Відень (Австрія). Завдяки реституційним процесам майже через 70 років колекція повернулася в Україну. І тоді науковці музею, розуміючи її цінність, активно взялися за вивчення, систематизацію та пошук родин адресантів та адресатів. Варто зазначити, що процес дослідження був нелегким, оскільки адреси були написані нерозбірливо, багато географічних найменувань зникло з карт, у більшості листів траплялися діалектизми, значна частина епістол написана різними мовами: українською, російською, мовами народів колишнього Радянського Союзу, ідиш.

Листи з колекції надійшли до музею в «первісному» вигляді: зшиті нитками, заклеєні вишневим клеєм, скріплені металевими скобами... Не всі автори вказали прізвища та імена. На переважній більшості конвертів зазначені лише номери поштових скриньок (їх понад 50). Науковці Меморіалу провели копітку роботи з розшифрування умовних військово-поштових символів, установавання військової частини, її бойового шляху, що допомогло відтворити фронтві долі авторів листів [30, 33].

На прохання наукового колективу до пошуку родин адресантів й адресатів долучилося сотні небайдужих людей: волонтерів, пошуковців, представників органів влади та ЗМІ. Географія вручень фронтowych вісточок досить широка: від України до близького і далекого зарубіжжя. Реставратори музею виготовляють ідентичні копії листів – підбирають папір, чорнило, почерк. Усі оригінали зберігаються в музеї, а муляжі співробітники вручають рідним особисто під час відряджень чи надсилають поштою. У процесі роботи музейники збирають біографічні відомості про авторів листів, просять рідних передати до музею фото, документи, речі, які збереглися в сім'ях. Зібрані комплекси стали основою виставок «Непрочитані листи 1941-го» (2010), «Голоси з минулого» (2011) та міжнародного виставкового проекту «Червоні листи 1941-го», зреалізованого спільно з музеєм «Берлін-Карлсхорст» (2016).

У процесі пошуково-дослідницької роботи колектив Меморіалу в 2012 р. підготував наукове видання «Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення».

Упродовж дев'ятого року дії проекту співробітникам музею удалось розшукати родичів авторів листів у Києві та Сумах, на Хмельниччині й Харківщині, на Дніпропетровщині й Херсонщині, у США, Ізраїлі й Португалії, а також у Росії та Білорусі.

Здавалося б, почути голос рідної людини, яка впродовж 77 років вважалася зниклою безвісти, й отримати від неї вісточку з минулого – немає шансів. Для киянина Бориса Єлевова неочікуваною і зворушливою стала інформація про долю батька, який не повернувся з війни, а також його фронтowy лист, написаний 3 липня 1941 р. У кожному рядку цього коротенького повідомлення звучить тривога і турбота про рідних: «... Дорога Сонечко, я дуже хвилююся за вас. Що там відбувається в Києві? Я тепер бачу, що ці звірі здатні на все. Сьогодні я знову був у справах у Кам'янці і знову потрапив під бомбардування. Ти знаєш, дитинко, мені здається, що я повинен жити сто років після того, що було сьогодні! Жах! Кров і шматки м'яса. Так хотілося б отримати від тебе хоч пару слів. Будемо живі, дитинко, як-небудь спішемося. Будьте здорові, мої рідні. Міцно цілую тебе і дитину...» [13]. Софія Давидівна не читала цих рядків, однак настанову чоловіка виконала, евакуюючись із семирічним Борисом у Куйбишев (нині м. Самара, РФ). На цьому листування обірвався. Десятки років у родині єдиною вісткою про Георгія Миколайовича була похоронка зі словами «зник безвісти».

Перед врученням листа науковці музею з'ясували, що технік-інтендант 3 рангу Георгій Миколайович Єлевов, начальник аптеки 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї стрілецької дивізії 3-ї армії Брянського фронту, 26 травня 1942 р. потрапив у полон поблизу населеного пункту Лозовенька Балаклійського району на Харківщині. Далі був складний шлях етапування. Спочатку Дніпропетровський штаб № 348. Через два місяці полоненого воїна перевели в офлаг «Норд 365» м. Володимир-Волинський, де він отримав «прописку» на два роки. Тут йому присвоїли номер, зняли відбитки пальців. У цьому таборі було відзняте й останнє фото воїна. 18 травня 1944 р. в'язень № 17450 помер від туберкульозу легень [31].

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25														
Personalkarte I: Personelle Angaben Карты военнопленных Kriegsgefangenen-Stammlager:										Verbleibung im Lager Nr. 17450V 5a Lager: ofl 57.6				
Name: Гелена Пела Vorname: Георгій Іванович Мухоморов										Staatsangehörigkeit: Российская Империя Dienstgrad: Интендант 3. Platz				
Geburtsort und -zeit: 22/IV-1897, St. Kiew										Truppenteil: 57 армійський корпус				
Religion: Gr. Reth. r. Kael										Dienststellung: Feldscher leitend Waffe: перезуп				
Vorname des Vaters: Nikolai										Matrif. Nr. (Einschreibungsnummer): 10306000				
Familienname der Mutter: Pilatowa										Gefangenennr. (Ort und Datum): 26/VI-42, Krasnowodsk				
Ob gesund, krank, verwundet eingeliefert: Gesund														
Дес Kriegsgefangenen										Nähere Personalbeschreibung auf 57000				
										Größe: 1.74 Haarfarbe: Schwarz Augenfarbe: blau				
Besondere Kennzeichen:														
Gesprächsart bei letzten Briefing:										Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat des Kriegsgefangenen Frau: Sofija Grewa in d. Beloserska Bez: Krasnojarsk Geb: Kuibishevswaja Mehr. Copus Klets				
										Kyivskoberebeski obs. Krasnowodsk p-u. 9. Prozorska				
4. 8. 1942														
Gestorben 18.5.44										Ursache: Lungentuberculose мыслили о нем				
Name: Гелена										Verbleibung der Gefangenennr. Nr. 17450V Lager: ofl 57.6				

У київській родині Єлевових назавжди запам'ятають день, у який «з журбою радість обнялась». Відтепер Борис Георгійович знає про загороджене колючим дротом життя рідної людини на війні, знає дату і місце смерті батька.

Разом з онуком Віктором вони відвідали Меморіальний комплекс, споруджений на місці нацистського табору «Норд 365» у м. Володимир-Волинський. Поклали квіти на місці знищення полонених, ушанували пам'ять свого батька-дідуся, який став жертвою жахливого нацистського режиму. Грудочку землі, привезену з братської могили, рідні віднесли на Лісове кладовище в Києві, де похована Софія Давидівна Єлева.

Під номерами поштових скриньок 200 – 206 науковці розшифрували частини 240-ї моторизованої дивізії. 22 червня 1941 р. головні сили дивізії під командуванням полковника І.В. Горбенка розпочали перебазування з Кам'янця в район м. Снятин (нині Івано-Франківська область). 2 липня дивізія почала відступати за Дністер і до кінця місяця вела бої за Бердичів і Козятин, а з 3 до 10 серпня перебувала в оточенні поблизу с. Підвисоке (урочище Зелена Брама). Командир військового формування та багато бійців потрапили в полон. У серпні 1941 р. з'єднання було переформоване на стрілецьке і фактично заново укомплектоване особовим складом [30, 38].

Дослідники колекції «Непрочитані листи 1941-го...» виявили близько 80 листів, автори яких були на службі у 240-й моторизованій дивізії. Найбільший масив – це листи військовослужбовців саме 396-го медико-санітарного батальйону: військових лікарів, фельдшерів, медсестер, санітарів, їздових, водіїв та ін.

Серед військовиків багато жінок, які пройшли всю війну, отримали бойові нагороди за врятовані життя воїнів.

Улітку 2018 р. музейники розшукали родичів М.Т. Петрюк – військового лікаря 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї моторизованої дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту. 30 червня 1941 р. з Кам'янця-Подільського жінка відправила три листи: два колегам-медикам і один рідним на Сумщину [15, 16, 17]. Племінник Марії Терентіївни, Анатолій Ємець, розповів, що тітка мала кілька подяк від командування частини. Була нагороджена годинником Військової ради 3-ї армії Брянського фронту, двома медалями «За бойові заслуги» (1942, 1944) та орденом Вітчизняної війни II ст. (1945). По війні М.Т. Петрюк працювала лікарем-хірургом у м. Шостка.

П'ять епістол однополчан 240-ї моторизованої дивізії подружжя Давида і Марії Польових до своїх рідних у Київ 77 років подорожували світом через Радянську Україну, Австрію, США. Нелегкою виявилася доля цих листів: загубившись у 1941 р., вони, прямуючи через океан у 2018 р., знову загадково зникли. У США, куди привів нас пошук рідних подружжя Польових, дійшов лише пошматований і заклеєний клейкою стрічкою конверт із супровідним листом від музею. За дев'ять років дії гуманітарного проекту такий казус трапився вперше. Із конверта вийняли муляжі листів, на які з нетерпінням чекала Зоя Польова, племінниця Давида Лазаровича. Це настільки збентежило жінку, що вона вирішила летіти до Києва, аби особисто отримати родинні реліквії. І вже за кілька місяців п'ять фронтових листів стали приводом для зустрічі родичів, які не були знайомі. Науковцям музею вдалося розшукати в Києві ще одного

нащадка адресатів епістол – троюрідного брата Зої Дмитрівни – Володимира Кодрянського. Погожого осіннього дня вони вперше зустрілися у стінах музею й поділилися думками про минуле, про спільних знайомих.

У перші дні війни, перебуваючи з частиною в м. Кам'янець-Подільський, Давид Польовий писав листи рідним, які залишилися в Києві: «Дорога матусю, вибач, що рідко пишу. Зараз обмаль вільного часу. Дуже турбуюся про тебе. Читав у газеті, що Київ бомбили. Чи все у вас благополучно? Привіт тобі від Мусі. Чи є новини від Мітеньки?...» [18]. Давид дуже хвилювався за матір. З листа до тітки Марії Кодрянської: «Дуже й дуже хвилююся за Вас. Як у Вас життя? Що є від Ізі? Тітонько, Ви не турбуйтеся. Все обійдеться. Що чути від мами?» [19]. Тоді він не підозрював, що його мамі залишалося жити неповних три місяці. 29 вересня 1941 р. Добу Абрамівну Польову розстріляли в Бабиному Яру.

Хвилювалася про рідних, які залишилися в Києві, і Марія Польова: «... Коли закінчиться війна, тоді можете писати менше, а зараз дуже вас прошу писати частіше...» [20, 21, 22].

Давид і Марія від початку і до кінця війни пліч-о-пліч служили у складі 240-ї стрілецької дивізії. У 1945 р. демобілізувалися й повернулися у Київ. На жаль, через рік життя Марії трагічно обірвалося. Не переживши втрати коханої дружини, у 1947 р. Давид раптово помер. Обоє поховані на Солом'янському кладовищі в Києві.

Зоя Дмитрівна народилася, коли ні дядька, ні його дружини вже не було, але вона добре знає історію своєї родини: зокрема, жінка розповіла про трагічну загибель бабусі Доби, про палке кохання Давида і Марії (або, як вони любили себе називати, Доді і Мусі). Пані Зоя подарувала музею фотографії адресантів та адресатів листів.

Дядько Давида, Еммануїл, який доводиться дідусем Володимирові Михайловичу Кодрянському, загинув у Бабиному Яру разом із дружиною, донькою та тещею. Вони мешкали на Подолі в будинку на вул. Ярославській. Про цю

трагедію в 1944 р. з листа сусідки дізнався їхній син Михайло Еммануїлович, який тоді перебував на фронті: «...Здрастуй, дорогий Мішо. Дуже боляче писати тобі, Михайлику, про твоїх рідних, але ти маєш знати, яка доля їх спіткала. Так, твій батько, дві тітки і Таня нікуди не виїжджали з нашого рідного Києва. А через кілька днів, як німці взялися хазяйнувати в місті, з'явився наказ, відповідно до якого всі євреї, незалежно від віку, повинні були з'явитися на Лук'янівське єврейське кладовище, узявши із собою всі цінні речі... Ці звірі знищили всіх, хто з'явився і хто ховався по квартирах, по селах... Тобі, мабуть, відоме місце розташування так званого Бабиного Яру в Києві. Там по-звірячому були розстріляні з кулемета мешканці міста, які з'явилися... Ходять чутки, що понад 65 тисяч...» [6]. Цей лист уже поповнив епістолярну колекцію фондозбірні музею.

Отже, п'ять листів унікальної колекції «Непрочитані листи 1941-го...» майже через століття знову об'єднали в Києві родини Кодрянських та Польових, адже, як зазначила на прощання пані Зоя: «Киян колишніх не буває. Я завжди сюди із задоволенням повертаюся. Це моє рідне місто...» [7].

У 2018 р. музейникам удалося розшукати за кордоном нащадків ще двох авторів епістол із колекції «Непрочитані листи 1941-го...».

В Ізраїлі в м. Ашдод нині проживає Анатолій Бондер, онук Л.С. Бондаря, військовослужбовця штабної батареї 655-го артилерійського полку 212-ї моторизованої дивізії 6-ї армії Південно-Західного фронту. Наприкінці липня 1941 р. Леонід Семенович відправив лист рідним, які мешкали в Києві на вулиці Артема, 18. Воїн повідомив, що перебуває в Черкасах, наближається до Києва: «...Знаходжуся я в повній безпеці, так що про мене ви не хвилюйтеся...» [9]. Анатолій розповів, що дідусь пройшов усю війну, двічі був у полоні, звідки втік, демобілізувався в 1948 р., а прадідусь Семен Бондар, адресат листа, вважається зниклим безвісти в 1942 р.

З нетерпінням чекали на лист із 1941-го в Португалії. Тетяна Казакова, онучка автора листа В.А. Забіри, з родиною проживає в португальському м. Віла-Нова-ді-Фамалікан. Наше повідомлення стало для неї справжньою несподіванкою: «Про дідуся я майже нічого не знаю, адже він вважається зниклим безвісти в 1941 р. По кілька разів перечитую ваші повідомлення, розповіла дітям, сестрі, усім рідним. Ви навіть не уявляєте, що відбувається в душі. Можливо, ви допоможете дізнатися, де його могила» [5]. Розшифрувавши номер поштової скриньки, вказаний на конверті, науковцям удалося встановити, що Василь Архипович, імовірно, проходив службу в складі 656-го стрілецького полку 116-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту і брав участь в оборонних боях на київському напрямі. 22–24 вересня 1941 р. 116-та дивізія перебувала в оточенні на території Оржицького району Полтавської області. За два місяці до цього Василь Архипович писав у м. Херсон, де залишилися його дружина Ольга Яківна та сини: «Здрастуйте, дорогі Льолічка та синочки Шурочка й Вітасічка! Повідомляю вам, що я живий і здоровий, чого і вам бажаю. Дуже скучаю за вами. Вітасічка, мабуть, уже ходить, а Шурочка не слухає маму,

бешкетує... Льолічко, пиши про все детально, як ти живеш, як дітки? Буду чекати. Цілую вас безкінечно. Ваш Вася» [14].

Інколи трапляється, що знайти родичів за кордоном можна швидше, ніж тих, які мешкають у Києві. Улітку науковцям удалося вийти на родичів Є.І. Воронюк, доньки червоноармійця І.В. Воронюка. Тривалий час на телефонні дзвінки ніхто не відповідав. Та одного разу ми почули: «Так, це справді квартира Єфросинії Іванівни Воронюк, але ви запізналися... на 9 днів, бабуся померла 9 днів тому. Саме зараз вся родина зібралася, щоб пом'янути її...» [4]. Іван (так звали оповідача) розповів, що Єфросинія Іванівна впродовж життя намагалася відшукати хоча б якусь інформацію про батька, який вважався зниклим безвісти в червні 1944 р.: «Вона ніколи не втрачала надії і завжди чекала від нього звістки. Їй було лише чотири роки, коли почалася війна. Батька вона не пам'ятала, але, мабуть не було такого дня, щоб вона його не згадала. Шкода, що бабуся не дожила до цього дня. До речі, Іваном мене назвали на честь прадіда...» [4]. Не забував про найрідніших і сам автор листів. Іван Володимирович відправив їм дві звісточки: «09.07.1941 р. Я зараз їду з фронту, ледве вискочив з-під снарядів та бомб. Скоро сподіваюся бути вдома, якщо буду живий і здоровий. Наші хлопці полягли як трава, а я дивом залишився живий... Цілую міцно тебе, Оленко, і дочку Фросю...» [11]. «...13.07.1941 р. ...Наш ешелон розбили ще під Шепетівкою... потім ми діставалися з фронту до Білої Церкви. Нас їхало 10 підвід... і налетів німецький літак... скинув 6 бомб... біля мене розірвалося 2 бомби... більш нічого писати не буду, бо дуже велика туга... Оленочко, гляди дочку. Нічого не хочу, тільки б ще раз побачити тебе і маленьку Фросю...» [12]. На жаль, не судилося... Але онуки та правнуки воїна, читаючи листи, ще раз згадали діда-фронтовика, який віддав життя, обороняючи рідну землю.

Найбільша кількість листів адресована в Кам'янець-Подільську (нині Хмельницьку) область – близько 400. Це пояснюється особливостями радянських мобілізаційних кампаній напередодні та на початковому етапі німецько-радянської війни. Більшість військовослужбовців проходила службу в м. Кам'янець-Подільський, передмісті або на шляху прямування до західного кордону.

У червні, напередодні 77-ї річниці від початку німецько-радянської війни, у с. Грушка на Хмельниччині знайшовся син ще одного військовослужбовця 240-ї моторизованої дивізії – М.П. Бичка. У липні 1941 р. у листі до дружини боєць повідомляв, що перебуває в м. Снятин у Західній Буковині в тилкових частинах. Просив писати йому листи, особливо турбувався про сина Ваню, який щойно народився і якому, можливо, доведеться рости без батька [8]. Та доля була прихильною до Микити Пилиповича. Він повернувся додому, виховав свого єдиного сина. Іван Микитович зрадив батьковому посланню: «...Тата вже давно немає, він ніколи не говорив про листи, які писав з фронту. Можливо, і сам про них не пам'ятав, та й не до того було по війні... Обов'язково розповім дітям й онукам, ми всі з нетерпінням будемо чекати листа» [3]. Під час розмови з Іваном Микитовичем ми дізналися, що він відомий краєзнавець, активно досліджує

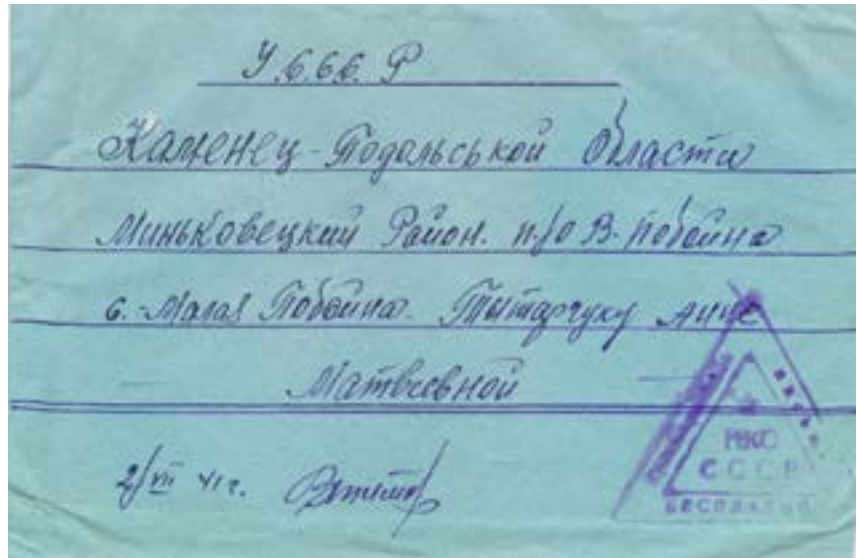
історію свого рідного села Грушка. Його історично-публіцистичний нарис «Грушка – село-ворота до столичних міст» поповнив бібліотечні фонди музею [1].

Щиро і з особливим трепетом сприймають новину про фронтові листи сини і доньки, які про своїх батьків знали лише з розповідей мам. Вручення листів – процедура складна, емоційно напружена, адже нелегко пояснити людині похилого віку, чому останні слова батька так довго лежали в музеї чужої країни.

Віктору Харитоновичу Рудю було лише шість років, коли батька забрали на фронт. Його дитяча пам'ять, інколи, фрагментарно відтворює події 70-річної давнини, коли тато, прощаючись, пішов на війну. А далі – трагічна звістка, що рядовий Х.Г. Рудь, стрілець 144-го гвардійського стрілецького полку 49-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту, виганяючи ворога з рідної Херсонщини, був поранений, помер від ран 28 січня 1944 р. Похований у с. Великі Копані Херсонської області. Зв'язатися із сином Віктором, про якого Харитон Гнатович згадував у своєму листі, нам допомогли колеги з Каховського історичного музею. Віктору Харитоновичу важко було стримувати емоції, адже цей лист – єдина, на схилі літ, згадка про батька [25].

Кожна родинна історія – унікальна, кожна доля – непересічна, кожне життя – радість і біль. Родина військовослужбовця Василя Прокоповича Титарчука із с. Мала Побіанка, що на Хмельниччині, не дочекалася його з війни. Старший сержант, помічник командира взводу 350-ї стрілецької дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту, 11 серпня 1944 р. загинув у боях за розширення Сандомирського плацдарму. Розшукуючи родичів воїна в Малій Побіанці, куди був адресований його лист рідним, від сільського голови Василя Глупака ми дізналися, що сім'я не проживає в селі: «Ганна Матвіївна, дружина Василя Прокоповича, померла, а його синів, Мітю й Борю, я знав особисто, ми приблизно однолітки, свого часу товаришували. Але вони давно переїхали на Київщину, і контакти, на жаль, втрапилися...» [2]. Географія нашого пошуку звузилася і привела до м. Ірпінь, де мешкає онучка автора листа 1941-го Ольга Кучер – єдина, хто береже пам'ять про родину. Від неї ми дізналися, що її батько Дмитро Васильович тривалий час займався пошуками місця поховання дідуса. Лише в 1997 р., завдяки службі пошуку Національного комітету Товариства Червоного Хреста України, родині вдалося встановити, що В.П. Титарчук був похований у с. Злота (колишній повіт м. Сандомир), а в повоєнний час перепохований на військовому кладовищі в м. Сандомир на території Польщі, могила № 150 [28].

Ольга Дмитрівна передала до музею документи, портрет та чотири листи Василя Прокоповича, датовані липнем–серпнем 1944 р.: «Ніби передчуваючи недобре, дідусь мало не щодня писав додому, турбувався про дружину, синів і дуже хотів жити...» [2].

Усі конверти колекції «Непрочитані листи 1941-го...» з адресами і прізвищами відскановані й розміщені на нашому сайті. Тож усі зацікавлені можуть самостійно знайти своїх рідних. Упродовж року з проханням одержати копію листа до нас звернулися знайомі та родичі авторів листів – М.М. Цибіна, К.Ф. Шендрикова та С.М. Стебаєва, які проживають у Росії [10, 29, 26, 27].

Пошуковці з Білорусі допомогли розшукати рідних М.І. Пусева – командира кулеметного взводу 620-го стрілецького полку 164-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, який вважається зниклим безвісти у вересні 1941 р. Його племінник Михайло Ковальов проживає у Мінську. Від нього ми дізналися, що єдина донька Михайла Ілліча померла відразу по війні, невдовзі не стало і дружини Олени Тимофіївни. Тож два фронтові листи попрямували до білоруських родичів воїна поштою, якою і мали дійти в 1941 р. [23, 24].

Робота над колекцією триває. І безумовно, однією з її важливих складових частин є соціально-гуманітарна, яка потребує постійної актуалізації й оптимізації.

За підсумками науково-гуманітарного музейного проекту «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го...» впродовж 2018 р. знайдено 16 родин, вручено 25 муляжів листів, а фондозбірня музею поповнилася новими й цікавими експонатами.

Упродовж дев'яти років дії проекту музейникам удалося розшукати та вручити 652 копії листів, зібрати близько 200 предметів музейного значення. За кожною цифрою – щоденний копіткий пошук, бажання відновити втрачений зв'язок, повернути листи їхнім власникам, донести до рідних слова любові, добрих побажань, прощення і прощання... А щирі емоції і вдячність нащадків спонукають до фахового вдосконалення, додають віри у власне покликання та усвідомлення важливості цієї нелегкої, але так потрібної людям справи.

Джерела та література:

1. Бичок І.М. Грушка – село-ворота до столичних міст. – Кам'янець-Подільський: Друк-Сервіс, 2013. – 220 с. Іл.
2. Генеральний каталог – Титарчук В.П. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (Фонди НМІУДСВ).
3. Генеральний каталог. – Бичок М.П. // Там само.
4. Генеральний каталог. – Воронюк І.В. // Там само.
5. Генеральний каталог. – Забіра В.А. // Там само.
6. Генеральний каталог. – Кодрянський М.Е. // Там само
7. Генеральний каталог. – Польовий Д.Л. // Там само
8. Лист Бичка М.П. // Там само. – КН-249087. – Д-57006.
9. Лист Бондаря Л.С. // Там само. – КН-248592. – Д-56530.
10. Лист Букіна М.В. // Там само. – КН-248493. – Д-56433.
11. Лист Воронюка І.В. // Там само. – КН-248608. – Д-56546.
12. Лист Воронюка І.В. // Там само. – КН-248609. – Д-56547.
13. Лист Єлевова Г.М. // Там само. – КН-248594. – Д-56532.
14. Лист Забіри В.А. // Там само. – КН-249018. – Д-56937.
15. Лист Петрюк М.Т. // Там само. – КН-248061. – Д-56010.
16. Лист Петрюк М.Т. // Там само. – КН-248083. – Д-56031.
17. Лист Петрюк М.Т. // Там само. – КН-248029. – Д-55979.
18. Лист Польового Д.Л. // Там само. – КН-248597. – Д-56535.
19. Лист Польового Д.Л. // Там само. – КН-248605. – Д-56543.
20. Лист Польової М.Г. // Там само. – КН-248607. – Д-56545.
21. Лист Польової М.Г. // Там само. – КН-248612. – Д-56550.
22. Лист Польової М.Г. // Там само. – КН-248613. – Д-56551.
23. Лист Пусева М.І. // Там само. – КН-249205. – Д-57124.
24. Лист Пусева М.І. // Там само. – КН-249206. – Д-57125.
25. Лист Рудя Х. Г. // Там само. – КН-248665. – Д-56601.
26. Лист Стебаєва С.М. // Там само. – КН-248877. – Д-56804.
27. Лист Стебаєва С.М. // Там само. – КН-248878. – Д-56805.
28. Лист Титарчука В.П. // Там само. – КН-248241. – Д-56184.
29. Лист Шендрікова К.Ф. // Там само. – КН-248468. – Д-56408.
30. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.
31. Обобщенный банк данных «Мемориал» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272104040>. – загл. с экрана.

© Светлана ДЕМЧЕНКО

**НАУЧНО-ГУМАНИТАРНЫЙ МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ
«ВНИМАНИЕ! ПОИСК!
НЕПРОЧИТАННЫЕ ПИСЬМА 1941-го ... ».
ИТОГИ 2018 ГОДА**

Подведены итоги гуманитарного проекта Национального музея истории Украины во Второй мировой войне «Непрочитанные письма 1941-го ...» за 2018 г. Исследованы судьбы авторов писем, воспроизведены пути поиска семей адресантов и адресатов. Проанализированы материалы, которые дополнили фондовую коллекцию музея и станут источником для дальнейшего исследования истории войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, немецко-советская война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, непрочитанные письма, поиск, музейная коллекция.

© Svitlana DEMCHENKO

**SCIENTIFIC AND HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT
"ATTENTION! SEARCHING! UNREAD LETTERS OF 1941 ... ".
THE RESULTS OF 2018**

The results of the humanitarian project of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War "Unread Letters of 1941 ..." for 2018 are summed up. The fate of the authors of the letters has been investigated; the ways of finding the families of the addressees and recipients were replicated. The materials, which replenished the collection of the museum have been analyzed and will become a source for further study of the history of war.

Keywords: Second World War, German-Soviet War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum project, unread letters, searching, museum collection.

ІЗ ПРАКТИКИ МУЗЕЙНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ

УДК 069.444:912.43“1939/1945”

© Ірина РУДЕНКО

РЕСТАВРАЦІЯ КАРТ У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Розглянуто основні принципи підбору методик щодо реставрації топографічних карт у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Подано приклади реставрації карт різних розмірів і різного ступеня пошкодження.

Ключові слова: *топографічна карта, реставрація, Національний музей історії України у Другій світовій війні.*

Національний музей історії України у Другій світовій війні налічує у своїй колекції понад 600 картографічних документів, більша частина яких воєнного часу. Перед тим як приступити до реставрації експоната, реставратор має вирішити, яким шляхом іти, яку методику обрати, щоб ліквідувати пошкодження, запобігти руйнації, надати експозиційного вигляду.

Адже постає цілий комплекс проблем, якщо музейний предмет має серйозні пошкодження. Наприклад, як видалити забруднення на поверхні? В одному випадку досить ватного тампона, в іншому – не допоможе і гумка. Як видалити наклейки? Сухим чи вологим способом? А що робити, якщо частини експоната склеєні липкою стрічкою? Обробляти весь аркуш чи окремі плями? Чи потрібно відновлювати втрачену в процесі тонування частину малюнка? Це далеко не повний перелік питань, що постають перед реставратором під час підготовки до роботи. І вирішення цих проблем залежить не лише від стану самої пам'ятки, а й від досвідченості та професійності реставратора.

У процесі роботи з картографічним матеріалом діапазон питань зростає, оскільки, крім звичайних проблем реставрації графіки, додаються ще й специфічні картографічні.

Карта – це не лише витвір гравера, художника, а й документ, кожна буква якого, кожен фрагмент містить у собі точну інформацію. Тому робота з таким матеріалом потребує особливої ретельності, максимум уваги, скрупульозного відбору хімічних реактивів, щоб жодна, навіть найдрібніша деталь не була втрачена або зруйнована в процесі роботи. Якщо пошкодження на художніх творах (гравюрах, малюнках), які з'явилися з плином часу внаслідок старіння, можна реконструювати завдяки ретельному вивченню матеріалу, застосуванню аналогій, а також художнього смаку та майстерності реставратора, то в картографії такий підхід абсолютно неможливий. Головним завданням під час роботи з картою є максимальне збереження авторського матеріалу (як паперового, так і кольорового – друкованого або рукописного).

Отже, у процесі роботи з картографічними документами насамперед варто зважати на збереження та технічні питання, оскільки вони важливіші.

Пропонуємо кілька прикладів реставрації карт.

Розглянемо, зокрема, трофейну німецьку карту (фрагмент) для льотчиків Люфтваффе.

Лицьовий бік до реставрації

Зворотний бік до реставрації

Карта мала поганий стан: на ній були численні заломы, розриви, втрати, сліди намокання, плями цвілі, сліди комах. На зворотному боці карта підклеєна різної якості папером, а по всьому периметру й на згинах – липкою стрічкою.

Після проведення хімічних досліджень було встановлено, що це клей тваринного походження (глютиновий). Плями клею оброблялися теплою водою з додаванням аміаку. У разі потреби робили компреси і плями повторно обробляли 3% розчином трилону Б. У місцях підклеювання силікатним клеєм його видаляли механічним шляхом за допомогою скальпеля. Клейку стрічку знімали хімічним шляхом, обробляючи місця склеювання сумішшю ефіру та спирту у співвідношенні 1:1. Карту дублювали двома шарами мікастрічкового паперу, попередньо підготовленого за розміром і напрямком волокон. Подовжньому напрямку волокон в одному місці відповідало поперечне в іншому. Далі проходив процес пресування до остаточного висихання експоната.

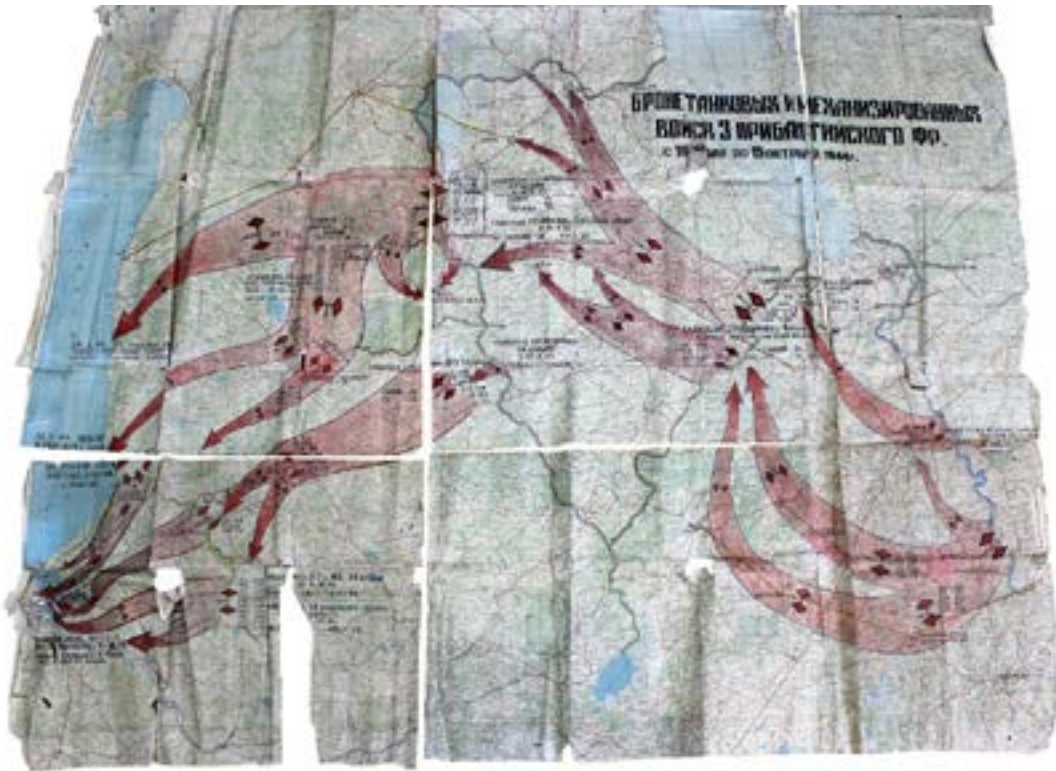

Лицьовий бік після реставрації

Зворотний бік після реставрації

Особливий підхід потрібен до карт, на яких на зображенні – розмітки кольоровим чорнилом, написи, зроблені ручкою або копіювальним олівцем. Таким зразком може слугувати карта полковника Н.А. Іванюка (1944).

Лицьовий бік до реставрації

Зворотний бік до реставрації

Документ мав численні розриви, згини, потертості, у процесі багаторазового складання утворилися глибокі заломы, втрати. На лицьовому боці карта була розмальована неводостійким червоним аніліновим чорнилом, яке частково перейшло на зворотний бік.

Після проведення хімічних досліджень паперу та клею було встановлено, що папір складається з целюлозних волокон. Карту підклеєно кількома видами клеїв, зокрема: борошняним, силікатним, а також клеєм синтетичного походження – ПВА.

Складність у реставрації розглядуваного експоната полягала в тому, що потрібно було видалити заклейки без водяної обробки. У цьому разі був використаний 3 % розчин перекису водню в 48 % розчині етанолу. Цей розчин унеможлилював розтікання чорнила.

Перед реставрацією карту очистили від пилових забруднень й обробили фракційним желатином (для усунення згинів). У процесі реставрації карту розділили на шість частин, кожену з яких продублювали на японський папір. Фрагменти з'єднували один з одним смужками тканини так, щоб карта могла складатися.

Лицьовий бік після реставрації

Зворотний бік після реставрації

Реставрація карт на кальці – проблемна для реставраторів. Основні проблеми, на які потрібно зважати під час реставрації кальок, такі:

- чутливість до найменшого зволоження;
- складність розпрявлення (навіть у разі з'єднання з рівномірною основою) через «звичку» кальки до скручування;
- складність підбору матеріалу для заповнення втрачених фрагментів – відсутність у наявності паперу, схожого за всіма характеристиками до кальки, що реставрується.

У нашому випадку карту реставрували щільнішою за товщиною калькою. (Викопіровка із топографічної карти Угорщини, 1945 р.).

Лицьовий бік до реставрації

Зворотний бік до реставрації

Процес реставрації проводився «всуху», досить обережно, скальпелем, легким притискуванням на ділянку, де була «операція» і видаляли залишки пилового забруднення. Щойно креслення розправили, кальку дублювали двома шарами паперу. Після дублювання креслення накривали листом щільного поліграфічного фетру, розмір якого на 0,5 см більший від кальки з кожного краю.

Лицьовий бік після реставрації

Зворотний бік після реставрації

Картографічні документи належать до особливої категорії архівних документів. Вони характеризуються наявністю різноманітних матеріалів і речовин, використаних у процесі створення, і потребують індивідуального підходу під час реставрації.

Джерела та література:

1. Труды Лаборатории консервации и реставрации документов Санкт-Петербургского филиала РАН. Методические рекомендации. – Вып. 1. – Спб., 2008. – 199 с.
2. Реставрация произведений графики. Методические рекомендации. – М., 1995. – 183 с.
3. Федосеева Т.С. Материалы для реставрации живописи и предметов прикладного искусства. – М., 1999. – 119 с.

© **Ирина РУДЕНКО**

РЕСТАВРАЦИЯ КАРТ В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Рассмотрены основные принципы подбора методик к реставрации топографических карт в Национальном музее истории Украины во Второй мировой войне. Представлены примеры реставрации карт разных размеров и разной степени повреждения.

Ключевые слова: *топографическая карта, реставрация, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.*

НАШІ АВТОРИ

Балабан Микола – аспірант ВНЗ «Український католицький університет» (м. Львів)

Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Гальчинський Богдан Анатолійович – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гамарник Наталія Анатоліївна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гончаренко Олексій Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Демченко Світлана Володимирівна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Денисенко Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач сектору музейної педагогіки та андрагогіки науково-освітнього відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Златанов Златко Генчович – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Іваненко Аліна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів)

Кримінський Володимир Володимирович – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу історії Рухів Опору Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Нестерук Лариса Іванівна – завідувач сектору відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Пасічко Ярослава Леонідівна – завідувач сектору комплектування наукового відділу обліку музейних предметів та колекцій Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Ругаль Володимир Петрович – провідний науковий співробітник відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Руденко Ірина Іванівна – завідувач науково-реставраційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Скрипниченко Юрій Федорович – учитель історії Харківської загальноосвітньої школи II–III ступенів № 69 Харківської міської ради Харківської області (м. Харків)

Слюсаренко Андрій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника Національної академії сухопутних військ з наукової роботи Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Філатова Наталя Станіславівна – завідувач наукового відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Янковенко Оксана Олексіївна – головний зберігач Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректура), І.В. Шарабанова (коректура, верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (22) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2018. – 224 с.**